

# FOLKLOR Û ZIMAN

Kovara Akademîk û Navneteweyî ya Xebatên Kurdî  
International Academic Journal of Kurdish Studies  
Cild/Volume: 3 Hejmar/Issue: 1  
Nîsan 2022



WEQFA  
MEZOPOTAMYAYÊ

**Folklor û Ziman**

**Cild: 3**

**Hejmar: 1**

**Sal: Nîsan 2022**

**Xwedî: Li ser navê Weqfa Mezopotamyayê Selim Ölçer**

**Berpirsa Nivîsan: Gevriye Atlı**

**Edîtor: Mustafa Aslan, Mikail Bûlbûl**

**Redaksîyon: Mikail Bûlbûl**

**ISSN: 2667-6435**

**Mîzanpaj: Ali Gümüşel - aligumusel@gmail.com**

**Berg: Ali Gümüşel**

**Navnîşan: Mezopotamya Eđitim Bilim Sanat Sađlık ve Kùltür Vakfı**

**Urfa Yolu Üzeri, Çeysa Serhat Plaza. A Blok Kat:11 No:29**

**Çapxane: Aliođlu Matbaacılık Bas. Yay. Ve Kađıt Sa. Tic. Ltd. Şti.**

**Orta Mah. Fatin Rüştü Sk. No: 1-3/A Bayrampaşa-İstanbul**

**Numraya Sertîfikayê: 11946**

## **Edîtor**

Doç. dr Mustafa Aslan (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Dr Mikail Bûlbûl (Weqfa Mezopotamyayê - Tirkîye)

## **Lijneya Edîtorîyê**

Prof. dr Celilê Celil (Institut für Kurdologie - Awisturya)

Doç. dr Necat Keskin (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Dr Mehmet Tayfun/M. Malmîsanij (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Dr Hemin Omar Ahmad (Zanîngeha Soranê - Kurdistan / Îraq)

Dr Ramazan Pertev (Zanîngeha Rouen Normandiyê - Fransa)

## **Lijneya Şêwirmendîyê**

Prof. dr Ebdulwehab Xalid Musa (Zanîngeha Newrozê - Kurdistan / Îraq)

Prof. dr Sabah Reşîd Qadir (Zanîngeha Raperînê - Kurdistan / Îraq)

Prof. dr Farûk Îsmail (Frei Universität Berlin - Almanya)

Prof. dr Şukriye Resûl Îbrahîm (Zanîngeha Tîşkê - Kurdistan / Îraq)

Prof. dr Tahirhan Aydın (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Prof. dr Bahîz Omar Ahmed (Zanîngeha Duhokê - Kurdistan / Îraq)

Doç. dr Bextiyar Secadî (Zanîngeha Kurdistanê - Îran)

Doç. dr Mehmet Zahir Ertekin (Zanîngeha Bîngolê - Tirkîye)

Doç. dr Mustafa Öztürk (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Doç. dr Süleyman Şanlı (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Doç. dr Canser Kardaş (Zanîngeha Mûşê - Tirkîye)

Dr Shahab Valî (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Dr Abdurrahim Özmen (Zanîngeha Dîcleyê - Tirkîye)

## **Hekemên Vê Hejmarê**

Prof. dr Tahirhan Aydın (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Doç. dr Abdurrahim Özmen (Zanîngeha Dicleyê - Tirkîye)

Doç. dr Süleyman Şanlı (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Doç. dr Canser Kardaş (Zanîngeha Mûşê - Tirkîye)

Doç. dr Mustafa Öztürk (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Dr Hikmettin Atlı (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Dr İbrahim Tarduş (Zanîngeha Mardin Artukluyê - Tirkîye)

Dr Mikail Bülbül (Weqfa Mezopotamyayê - Tirkîye)

## NAVEROK

### Gotar

- Urf û Adetên li dor Ritên Bihurê yên Zayînê, Nimûneya Herêma Sêwregê  
**Mesut Candan** ..... 9 - 38
- Analîza Taybetmendiyên Hunera Dengbêjîyê  
**Mustafa Aslan** ..... 39 - 66
- Nirxandinek li Ser Mîtosa Kawayê Hesinkar li Gor Nêrîna Etno-Sembolîst û  
Mîtên Etnîk  
**Habibe Polattağ** ..... 67 - 82

### Metin - Analîz

- Berawirdkirina Kovara Hawarê û Rêbera Rastnivîsînê ya Komxebata  
Kurmancîyê ji Aliyê Rastnivîsînê ve  
**Sevda Orak Reşitoğlu** ..... 85 - 119

### Nirxandina Pirtûkan

- Nirxandina Pirtûka “Zêrka Zêra, Cureyên Edebîyata Gelêrî ji Derdora Mêrdînê”  
**Berivan Matyar** ..... 123 - 132



## Ji Edîtoran

Folklor û Ziman bi hejmara pêncem li pêşberî we ye. Bi vê hejmarê em ketin sala sêyê. Folklor û Ziman ku di bin banê Weqfa Mezopotamyayê da, salê du caran (nîsan û çirîya pêşîn) derdikeve kovareka bihekem û navneteweyî ye. Di kovarê da xebatên akademîk yên li ser folklor û zimanê kurdî cih digirin. Zimanê gotaran, ji bilî kurteyên îngilîzî, bi temamî kurdî ye.

Di çerçoveya folkora kurdî da mijarên wekî teorîyên folklorê, edebîyata gelêrî, adet û tore, bîr û bawerîyên gelêrî, zanyariyên gelêrî, ferhenga herêmi, têgihên folklorê kurdî, xebatên meydanî û herweha lêkolîn û nivîsên derbarê etnografyaya kurdî da û hwd dihên weşandin. Di çerçoveya xebatên zimanî da jî her cure mijarên têkildarî fonolojî, morfolojî, sentaks, morfosentaks, zimannasîya civakî (sosyo-linguîstîk), zimannasîya îranî hwd cih bigirin. Di kovarê da dê nivîsên di forma gotar, wergêran, danasîna sempozyum, pirtûk û tezan da jî biweşin.

Di vê hejmara pêncem da gotarên zanistî, analîza berhemana û nîrxandina pirtûkan hene. Em dikarin bi kurtî wan weha vebêjin:

Mesut Candanî di gotara xwe ya bi navê “*Urf û Adetên li dor Rîtên Bihurê yên Zayîne: Nimûneya Herêma Sêwregê*”yê da, pêşî bi awayekî teorîk analîza rîtan kirîye, piştra jî bi kitekit li ser yên herêma Sêwregê sekinîye.

Mustafa Aslan di gotara xwe ya bi navê “*Analîza Taybetmendiyên Hunera Dengbêjîyê*”yê da, hem li ser paşxaneyê dîrokî ya hunera dengbêjîyê hem jî li ser taybetmendiyên hunera dengbêjîyê sekinîye û bi gelek nimûneyan mijar vegotîye.

Habîbe Polatdag jî di gotara xwe ya bi navê “*Nîrxandînek li Ser Mîtosa Kawayê Hesinkar li Gor Nêrîna Etno-Sembolîst û Mîtên Etnîk*”ê da pêşî li ser paşxaneyê teorîk ya etno-sembolîzmê sekinîye, piştra jî li gor teorîya etno-sembolîst analîza mîtosa Kawayê Hesinkar kirîye.

Sevda Orak Reşitoglu di gotara xwe ya bi navê “*Berawirdkirina Kovara Hawarê û Rêbera Rastnivîsînê ya Komxebata Kurmancîyê ji Alîyê Rastnivîsînê ve*”yê da, li ser normên ortografîk ku Celadet Bedirxan, di kovara Hawarê da danîbûn û yên Komxebata Kurmancîyê ku di Rêbera Rastnivîsînê da danîbûn sekinîye, ew norm berawird kirine û cudahî û hevbeşiyên wan analîz kirine.

Di beşa nixandina pirtûkan da jî Berîvan Matyarê pirtûka li ser folklorê ya Necat Keskînî ku encama xebateka meydanî ye, nixandîye.

Ji bo vê hejmarê jî gelek kesan ked dan û alîkarîya me kir. Bi taybetî em spasîya hemû hekeman dikin ku bi xêra wan û têbînîyên wan gotar gelekî baştir bûn.

**Edîtor**

**Mustafa Aslan, Mikail Bûlbûl**



Candan, M. (2022). Urf û adetên li dor rîtên bihurê yên zayînê, nimûneya herêma Sêwregê. *Folklor û Ziman*. 3(1), 9-38.

Wergirtin/received: 21.02.2022

Qebûlkirin/accepted: 29.04.2022

ORCID: 0000-0002-6209-7771

---

## URF Û ADETÊN LI DOR RÎTÊN BIHURÊ YÊN ZAYÎNÊ, NIMÛNEYA HERÊMA SÊWREGÊ

---

Mesut Candan\*

Kurte

Di jîyana her mirovî da serdemên giring û krîtîk hene. Ji bo van serdaman di lîteratura zanista folklorê da serdemên bihurê tên gotin ku mirov dema ku ji van serdaman dibihurin hem di jîyana mirovan da hem jî di pergala civakê da hin guhartin çê dibin. Serdemên zayîn, zewac û mirinê ji bo her civakê serdemên krîtîk in. Li dor van serdemên krîtîk gelek urf û adet dicivin ku paşxaneyê her urf û adetê reng û dirûvê gelî nişan didin. Armanca vê xebatê nişandana van urf û adetên e ku li dor rîtên zayînê kom dibin. Ev xebat li ser rîtên bihurê yên zayînê yên herêma Sêwregê hatîye kirin. Ji bo vê xebatê me li herêma Sêwregê xebatên meydanî kirin û bi rêya çavdêrî û hevpeyvînan me hewl da dîmeneka giştî ya van urf û adetên raber bikin. Li gor agahiyên hatine bidestxistin, urf û adetên li dor rîtên bihurê yên zayînê kom dibin, li gor mijarên xwe hatin senifandin û nixandî. Di encama vê xebatê da hat dîtin ku rol û fonksiyonên rîtên zayînê hem li ser takekesan hem jî li ser civakê karîger in.

**Peyvên Sereke:** Rît, Urf û Adet, Zayîn, Civak, Kurd, Sêwreg.

---

\* Xwendekarê doktorayê, Bernameya Hevpar a Zanîngeha Bingol û Muş Alparslanê, Enstîtuya Zanistên Civakî, Şaxa Makezanista Ziman û Edebîyata Kurdî, e-mail: mevsimsiz\_kar09@hotmail.com

**TRADITIONS AND CUSTOMS RELATED TO BIRTH TRANSITION RITES: THE  
EXAMPLE OF SIVEREK REGION**

**Abstract**

There are crucial and critical moments in each human beings life. Everybody in a community experiences these critical moments once in their lifetime. In the literature of folklore, these periods have been referred as the transition periods as these periods bring about some changes both in humans life and in the social systems. It can be said that the times of birth, marriage and death are critical times for any society. Around these critical times many customs and traditions come together that gives to the society it's color and shaping. The aim of this study is to show these customs and traditions that gather around the birth rites and find out the characteristics of the Kurdish people, especially the Kurds of Sêwreg. This study deals with the birth-related transition rites in the Siverek region. For this study, we conducted fieldwork in the Sêwreg region and tried to give yan overview of the traditions and customs of the region through observations and interviews. According to the information obtained, the customs and traditions that gather around the rites of passage of birth were classified and evaluated according to their subjects. As a result of this study it was found that the roles and functions of birth rites are effective both on the individuals and on the society.

## Destpêk

Mirov di nava civakekê da çavên xwe ji dinyayê ra vedike. Mirov dikare bibêje ku, hêmana eslî ya mirovbûnê civak e. Bêyî civakê mirov tenê heyîneka bîyolojîk e. Tiştê ku mirovan ji hemû heyînan pêşdatir dike, jîyana wan ya birêxistî ye. Helbet civak li gor hin qanûn û rêzikên xwe bi rê ve dibe. Hinek ji van, qanûn û rêzikên hiqûqî ne ku ji aliyê meqam û mercîyan ve tên çêkirin, hinek jî rê û rêzikên urfî ne ku di nava civakê da ji van ra urf û adet<sup>1</sup> tên gotin. Herçend ev rêzik ne nivîskî bin jî, di rêvebirina civakê da ji qanûnên hiqûqî bandortir in.

Mirov di liv û ramanên xwe da li gor civakê tevdigerin. Herçiqas takekes di tevger û ramanên xwe da azad bin jî, van tevger û ramanan ji parzûna civakê derbas dikin. Mirov dikare bibêje ku di avabûna kesayetîya takekesan da faktora herî bibandor civak e. Çinku mirovek dema ku karekî dike, berî her tiştî fikir û nêrîna derûdorê li ber çavan digire. Di nava civakê da takekes bi rol û statuyên xwe cih digirin. Helbet ev rol û statu her wext wekî xwe namînin. Bi derbasbûna serdeman ve hêvî û daxwazên civakê ji yên takekesan cudatir dibin.

Li dor rîtên bihurê gelek urf û adet pêk tên. Tesbîtkirina van urf û adetên ji bo her civakê zaf giring in. Mirov dikare bibêje ku ev rît di her civakê da hene; lêbelê urf û adetên ku di çarçoveya van rîtuelan da pêk tên, li gor çanda wê civakê teşe digirin.

Ji bo diyarkirin û nîşandana fonksiyonên urf û adetên li dor rîtên bihurê yên zayînê kom dibin, me rêbazên çavdêrî û hevpeyvînê bi kar anîn. Kesên jêderk hem ji navenda Sêwregê hem jî ji gundên wê hatin hilbijartin. Kesên jêderk hem temen mezin in hem jî di nava civakê da ji aliyê dayîna agahîyan ve kesên pêbawer in. Me di vê xebatê da xwest ku heta ku ji destê me bê em xwe bigihînin urf û adetên kevn yên ku îro bi sedama pêşveçûna zanist û teknolojîyê û herweha bişafitîna yan ji holê radibin yan jî wenda dibin. Bi saya xebatên antropolojîk û bi taybetî etnolojîk her gel cudabûn û resenbûna xwe ferq dike ku ev yek yekîtiyekê saz dike di her endamê wê komê da. Loma me xwest ku em çiqas xwe bigihînin agahîyên kevn, ya rastî, urf û adetên kevn dê ewqas baştir bibe. Ji ber ku îro gel ji aliyê çandê ve her ku diçe zêdetir dişibin hev. Bi vê armancê me ji bo hevpeyvînan xwe gihand kesên temenmezin da ku em bigihîjin urf û adetên resen. Di gotarê da eger agahî ji kesên jêderk hatibe wergirtin, di nava kevanê da wek “JD” hatîye nivîsîn ku kurteya “jederka devkî” ye. Her jêderk bi hejmarekê hat nîşankirin: “JD-1, JD-2.....JD-9”. Piştî agahîya ji jederka devkî, ji heman jêderkê agahîyeka din were girtin, me ew jî bi manaya “heman jêderk”ê bi kurteya “Hj” nîşandan. Hevpeyvînen ku hatine kirin di navbera salên 2018-2019an da ne. Lîsteya kesên jêderk di beşa çavkanîyê da cih digire.

---

1 Word dosyasında dipnot yoktu.

## 1. Rît û Senifandina Rîtan

Rît ji peyva latinî ya “ritus”ê tê. Ev têgih ji bo sepanên gerdişî tê bikaranîn ku li ser wan manaya sepanên simbolîk ên lihevkişî bar dibe. Di nava xwe da hînbûnên civakî yê sade û adetên civakan dihevin. Rît dikare ferdî yan kolektîf be; lêbelê kiryarek wisa ye ku girêdayî hin rê û rêzikan e ku ayînan pêk tîne (Emiroğlu û Aydın, 2003, r. 716). Peyva rîtuêlê jî ji heman kokê tê. “Rîtuêl bi armanca domandin û parastina hebûna civakê, hemû tevgerên bitekrar û qalibgirtî ne.” (Suvari û Kanca, 2011, r. 677). Her civakê bi armancê cuda serî li rîtuêlan dane. Mîrov dikare bibêje ku di nava her civakê da rîtuêl hene. Bi çî armancî dibe bila bibe, wexta behsa rîtuêlê tê kirin, divê ev yek ji bîrê neçe: Rît bi çî sedemî dibe bila bibe, ji bo armancê tê kirin. Ev armanc dikare lêgerîneka zîhnî be ji bo manadayîna dinyayê, û dîsa dikare ji bo fealîyêten aborî be jî. Monica Wilson dibêje ku: “Rîtuêl nirxan di asta herî kûr da dide aşkerakirin... Di rîtuêlan da tiştê ku herî zêde bandorê li mirovan dike, mirov rave dikin û ji ber ku şeweya raveyê lihevkişî û girêdar e, tiştê ku aşkera dibe nirxên komê ne. Di lêkolana rîtuêlê da ez mifteya têgihîştina binyada eslî ya civakan dibinim.” (veg. Turner, 2018, r. 16). Xebatên girêdayî rîtuêlan ji bo famkirina binyada wê civakê, cudahiyan wê ji civakên ditir û herweha têkilîyên di nava wê civakê da xebatên herî kêrhatî ne. Bi saya rîtuêlan em hem hinî bawerî û sepanên dînî, sîyasî, aborî û hwd dibin hem jî hay ji resenbûna wî gelî dibin.

Mîrov dikare bibêje ku rît şeweyên reftarên pîroz in. Di nava civakê da ji bo gihîştina armanca rîtê tekrarkirina van reftaran pîroz e. Di civakên prîmîtîf da bi armanca bîdestxistina pêdivîyan jî rît hatine çêkirin. Civakên prîmîtîf ji bo ku xwe ji belayan biparêzin, ji bo ku xwarinê bi dest bixin rîtuêl îcad kirine. Di serdemên nêçîrvanî-komkarîyê da ji bo ku civak nekevin tengasiyê jî serî li rîtuêlan dane. Îro jî rîtuêl formên xwe guherandine û di bin banê merasîman da hebûna xwe didomînin. Di rîtuêlan da gelek simbol jî dicivin ku ev simbol ji bo her gelî xwedî manayekê ye. Simbolên ku di rîtuêlan da cih digirin, ne tenê ji bo senifandinê simbolên zêhnî ne. Digel vê yekê em bi saya sembolan hay ji armanca wê komê dibin. Herweha “di şîyarkirin, beralîkirin û kedîkirina hestên wekî kerb, tirs, hezkirin û keserê da amûrên bibîranînê ne.” (Turner, r. 51). Rît dikarin di bin sê sernavan da bîsenifandin: Rîtên Salnameyî, Rîtên Qeyranî û Rîtên Bihurê (Honko, 2015, r. 202). Li jêr em dê bi kurtasî behsa van her sê rîtan bikin.

### 1.1. Rîtên Salnameyî

Ev cure rît di serî yan dawîya demsalên civakî-aborî da tînin kirin û ji aliyê civakê ve tînin birêxistin. Rîtên nenivîskî ne û wekî rîtên salnameyî tînin binavkirin. Di çêbûna van rîtan da siruşt tê çavdêrîkirin. Bi saya van rîtan tînkilîyên civakî tînin birêkûpêkkirin. Karên civakan bi saya van rîtan di nav pergalekê da dimeşin. Ji ber vê yekê jî salnameyên aborî jî di nava vî sernavî da tînin hesibandin. Wekî Honko destnîşan dike, “nîskoka van rîtan li ser komê ye. Ev rît dubareyî ne. Bi saya bitekrarbûna wê, ferd bi civaka xwe ve tînin girêdan. Ev rît jî berê ve tînin zanîn. Ketin û jêderketina karan li gor van rîtan tînin çêkirin.” (Honko, r. 204).

### 1.2. Rîtên Qeyranî

Ev cure rît di kêlîya qeyranan da tînin çêkirin. Ji aliyê kes yan komê ve tînin birêvebirin. Di xirabûna pergala asayî ya dinyayê da yan jî di rewşên talukêyên kes yan komê da ev rît derdikevin holê. Bi armanca jîholêrakirina nedîyarî û bêhîzûrîyê tînin birêvebirin. Ji bo fîlitîna jî nexweşîyan, xweparastina jî şewatan, hişknebûna debrê, nehatina xelayê ev rît tînin çêkirin. Ev rît nayên tekrarkirin. Heta ku ev rewş derbas bibe tînin çêkirin. Pirsgirêka kes yan komê bi saya van rîtan tînin çareserkerin (Honko, r. 204.)

### 1.3. Rîtên Bihurê

Ev têgih cara yekem ji aliyê etnologê fransî Arnold van Gennepî ve hatîye bikaranîn. Li gor wî “gerdûn ji aliyê werçerxeka di jîyana mirovan da karîger e, tê birêvebirin. Jîyana mirovan di hemû civakan da jî serdemên bihurê (zayîn, gihîştin, zewac û mirin) pêk tê. Di hemû ayînan da manendîyeka berbiçav heye û gelek ji wan heman rêza têgihîyê ya rîtên gihîştinê dişopîne.” (veg. Emiroğlu û Aydın, 2003, r. 325). Sepanên ku wekî rîtên bihurê bi nav dibin, navên merasimên dîni û kevneşopî ne ku takekes di rewşên cîyawaz da sînoran derbas dike. Rîtên bihurê guherîna statuya takekes a di nava civakê da vedibêje. “Van Gennepî, nîşan daye ku sê merheleyên hemû rîtên bihurê yê mohrkirî hene: Veqetîn, kenar (yan jî *limen*, latîni bi manaya şemûg) û yekparebûn.” (Turner, 2018, r.95). Di qonaxa veqetînê da takekes jî rewş û statuya xwe ya berê vedîqete. “Têgihî ewil (veqetîn), jî qutbûna tevgerên sembolîk ên ferd yan komê pêk tê ku ji xaleka sabît a berê ku di binyada civakê da mewcûd e, dîsa qutbûna jî rêzeka şert û mercên çandî (yanê jî ‘rewş’ekê) yan jî jî herduyan pêk tê.” (Turner, r. 95). Di vê qonaxê da pakbûn, di nav rîtên wekî porjêkirin, birînkirina bedenê hwd da çê dibe.

Qonaxa bihurê, qonaxeka navber e, ku di vê qonaxê da takekes ne bi rewşa xwe ya berê ne jî bi rewşa xwe ya nû ve têkildar e, takekes girêdayî hin tabû û sînoran e. V. Turner ji bo qonaxa bihurê peyva şemûgê bi kar tîne û dibêje ku: “Bi maweya serdema ‘şemûg’ê, ya ku di navberê da diqewime wesfên bikera (rêwî) rituelê xumam in. Biker ji herêmekê çandî derbas dibe ku ev herêma çandî xwedî çend pêveberên rewşa rabirdû yan dahatûyê ye yan jî ji van xwedî tu tiştî nîne.” (Turner, r. 95-96). Bi piranî takekes yan kom di halê derkirina civakî da ne. “Heyîneyên şemûgê, ne li vir in ne li wir; ne di nav yek ji cihnişînên ku ji aliyê qanûn, kevneşop, lihevkerin û toreyan ve diyarkirî da ne, ne jî di yê dîtir da ne.” (Turner, r. 96). Di vê qonaxê da rê û rêzika asayî ya civakî dikare bê piştguhkirin. Di vê qonaxê da meqam û statuyên dinyewî ji holê radibin, homojenî pêk tê. Di rîtên weha da em rastî kêliyeka wisa tên ku biker hem di nav zemanî da hem jî di derveyê wê da ye û hem di nav binyada civakî ya dinyewî da ye hem jî derveyê wê da ye. (Turner, r. 97). Takekesên şemûgê, ji ber vê yekê wekî di erafê da ne û xwedî statuyekê nînin. Kom yan civak bi rêya rituelan hemû zanyarîyên xwe hîni endaman dike. Di merheleya şemûgê da agahî û zanyarîyên berê ji holê radibin, takekes dibe wekî herîyekê da ku civak wî ji nû ve bide şêwandin.

14 | Qonaxa dawî, qonaxa yekparebûnê ye. Di vê qonaxê da sînor radibin, her tişt li gor rewş û statuya nû ya takekes yan komê tên nixumandin. Takekes yan kom li gor rewşa xwe ya nû tevdişer (veg. Emiroğlu û Aydın, 2003, r. 325). Di merheleya sêyem da (pevgihana jinûve yan jî yekparebûn) bihur tê tamkirin. Çi takekes çi kom be, bikera rituelê careka din di rewşeka nisbeten bibiryar da ye, loma herwekî yê din ew jî bi şeweyekî berçav xwedî maf û erk in, ku ev maf û erk bi pênas û binyadî ne; ji aliyê yê ku van cihnişînan dadigirin, tê hevîkirin ku di pergaleka cihnişînan civakî da li gor standardên etîk û normên kevneşopî tevbigerin (Turner, r. 95-96).

Helbet ev her sê qonax li gor çandên cuda bi qasî hev bi pêş ve naçin û hin cudahiyan di nava xwe da dihewînin. Honko, rîtên bihurê weha pênase dike:

“Rîtên bihurê, rîtên kevneşopî ne ku ferd ji rewş û statuyekê derbasî rewş û statuya nû dibin. Ev derbasî ji aliyê civakê ve tê birêvebirin. Takekes ji rewşa xwe ya kevn vediqetin û ji wê rewşê ra bîyanî dimînin. Rolên takekesan ên kevn ji holê radibin û egoya wan ya kevn tê kuştin. Piştra ferd derbasî statuya xwe ya nû dibin. Bi saya rîtên bihurê takekes hay ji guherînan di jiyana xwe da dibin; maf û peywîrên xwe dinasin. Di rîtên bihurê da veguhastina agahîyan jî peyda dibe, ku takekes bi saya vê yekê, maf û peywîrên xwe dinasin.” (Honko, r. 202).

Di rîtên bihurê da em nikarin tenê behsa guherîna rewş û statuyekê bikin. Di rîtên bihurê da gelek rol û statu diguherin. Rîtên bihurê di nava xwe da hevbandoriya rolan dihewînin, ku guherîna rolan bi şeweyekî aşkera çê dibe û girêdayî hin rêzikan e. Honko dibêje ku, “rîtên bihurê dikarin kesnavendî bên pejirandin. Çinku guherîna rewşa kes, nihiçka wan ya pêşanî nîşan didin. Ya duduyan, ev rît bêtekrar in, ji ber ku mirov van di jîyana xwe da carekî tenê tecrube dike. Ya sisêyan, ev dikare bê texmînkirin; çinku amadekirina pêşki ji bo pêkanîna van muhtemel e.” (Honko, r. 203).

## 2. Fonksiyona Rituelan

Rituel di bin tesîra çandê da çê dibin. Rituel berîya her tiştî di nava civakê da yekparebûna civakê pêk tînin. Kesên ku beşdarî rituelê dibin, xwe parçeyeka wê civakê dibînin û li gor rê û rêzîkên wê civakê tevdişînin. Hêvîya ku ji wan tê payîn, dihesin û ji bo koma xwe peywirên xwe dizanin. Rituel herçend di bin tesîra çandê da be jî, di jîyana civakî da çî çê, çî xirab tesirên manendî li ser hev çê dikin. Rituel, komê bi hev digîhine û hişê kolektîf ê civakê bi hêz dike. “Hareketên birîtmîk ên ku di nav ahengekê da xwe tekrar dikin, di navbera endamên wê komê da yekîtiyê bi hêz dike.” (Kahraman, 2019, r. 232).

Antropologê navdar ê sedsala 20. Borinislav Malinowski, ku wek damezirînê teorîya “fonksiyonalîzmê” tê nasîn, li ser agahiyên mirovên prîmîtîf weha dibêje:

“Para agahiyê ya mirovê prîmîtîf binyada wî ya civakî, bawerî û adetên wî encama bêhempa ya tecrubeyên bav û kalên wî ne; li ser bihayeka zêde çê bûye û her çî dibe bila bibe divê were parastin. Ji ber vê yekê girêdana bi kevneşopiyê ve di nav hemû taybetmendîyan da ya herî giring e, civaka ku kevneşopa xwe bipîrozîne, hêz û berdewamîyeka giranbiha bi dest dixê. Ji ber vê sedemê, hînbûn û baweriyên ku ji aliyê kevneşopê ve bi sîwaneka pîroz dorpêçbûyî û bi mohreka sersiruştî mohrbûyî, ji bo wê şaristanîyê ‘nirxeka gelek sersiruştî’ hildigire.” (Malinowski, 2020, r. 36).

Malinowski herçend van agahîyan ji bo mirovê prîmîtîf bibêje jî tê dîtîn ku heman bawerî, hînbûn, urf û adet ji bo civakên modern jî bi qasî wan giring in. Mirovên ku beşdarî rituelekê dibin, dizanin ku hemû tevger û refîtarên wan, mîratên bav û kalên wan in. Di rituelan da urf û adetên ku tînin kirin ji ber vê yekê pîroz tînin dîtîn, loma bi gelek caran bersiva pîrsa “Hûn vê yekê çima dikin?” yan tune ye yan jî dibe “Me ji bav û kalên xwe weha dîtîye.” Ev yek jî dikare bi fonksiyona pêkhatina berdewamîya civakî ve were girêdan. Wekî ku Malinowski jî dibêje, civak bi rêya pîrozandina van rituelan “hêz û berdewamîyeka giranbiha” bi dest dixê.

E. Durkheim dibêje ku: “Ferdên ku civatê pêk tînin, ji ber ku xwedî bawerîyeka hevpar in, pê dihesin ku girêdayî hev in.” (Durkheim, 2018, r. 73). Di urf û adetên li dor rîtên bihurê yê zayînê da jî digel merasimên efsûnî merasimên dînî jî cih digirin ku her endamê civakê bi rêya bawerîyên dînî yê hevpar xwe bi yek dibînin. Bi vî hawî mirov dikare bibêje ku dîn hêmaneka sereke ya civakê ye û herweha bawerîyên dînî yê civakê bandor li urf û adetên wî gelî dikin, loma tê dîtin ku di hin merasiman da wekî ibadeteka dînî gel beşdarî rîtuêlan dibe. Ev yek jî di sazkirina yekitîya komê da hêmaneka sereke ye. Merasimên dînî, civakê bi tevahî dixê tevgerê. Ji bo pêkanîna van merasiman komên civakî dicivin. Bi vî hawî em dikarin bibêjin ku bandora ewil a van merasiman, nêzîhevîkirina endamên civakê û zêdekirina têkilîyên di navbera wan da ye. Di van merasiman da her endam bi kesên wekî xwe ra bi hestên civakî têkilîyan datîne (Durkheim, r. 475.)

16 | Rîtuêl di heman demê da bi xwe ra nasnameyeka civakî jî tîne. Ji ber ku bi saya van rituelan komek ferq dike ku ji komên din cuda ye. Rituel, ferdan ji qeyrana nasnameyî diparêze û hesta bîyanîbûnê kêr dike. Ferd di nava wê komê da xwe aîdê wê komê dibînin û ji ber vê yekê jî hesta bîyanîbûnê di wan da peyda nabe. Jan Assmann dibêje ku: “Komek, bi bîranîna dîroka xwe û di bîra xwe da bi zindîkirina figurên hişî yê bi kokê ra têkildar, bi nasnameya xwe bawer dibe. Ev, nasnameyeka rojane nîne. Nasnameyên civakî ji wêdeyî jîyana rojane, xwedî taybetmendî û merasiman in.” (Assmann, 2018, r.61). Ev bîranîna nasnameyê pêk tîne, bi rêya rituelan, di zêhna her endamê komê da zindî dimîne û binyadeka girêdanî ava dike. Her ferd bi rêya rê û rêzikên hevpar û nîrxên komê di nav vê binyadê da cih digire. “Rituel û efsane manaya rastîyê rave dikin. Rêzgirtina bi wan, parastin û veguhastina wan ji nîfşên bê ra pergala dinyayê -di heman demê da nasnameya komê- diparêze.” (Assmann, r. 65).

Rîtuêl ji bo pergala civakî jî gelek giring in. Bi saya van rituelan ferdên civakê di jîyana rojane da pev tînin girêdan û pêwendîyên di navbera ferdan da bi hêz dibin. Ev yek jî ji bo pergala civakê zaf giring e. Ji ber ku civak bi pêwendîyên ku di navbera ferdan da çê dibin, xwe bi rê ve dibe. Derbarê pergala civakê da li ser rol û fonksiyona kevneşopê, Molinowski dibêje ku: “... kevneşop ji bo civatê nîrxeka pir mezin hildigire û ji bo endamên civatê tu tişt bi qasî lihevî û parastina ya heyî ne giring e. Pergala civakî û şaristanî ancax û tenê dikare bi pihêtgirêdana agahî û hînkirinên nîfşên berê were parastin. Her sistî yekitîya komê lawaz dike û asta wê ya çandî, di pileya tehdîtîkirinê da dixê metirsîyê.” (Malinowski, 2020 r. 36).



Rîtuêl di navbera komekê da piştgiriyê saz dike. Di navbera endamên wê komê da hesta endambûna wê komê pêk tîne. Beşdarên rîtuêlekê bi vê hestê, ji jîyana xwe zewq digirin, xwe di nava ewlehîyê da dibînin û ji koma xwe hêzê digirin. Di kêlîya rîtuêlê da bi saya sembol, peyv, jest û mîmîkan pevgihaneka kolektîf pêk tê. Bi rêya van sembol û tevgeran jî di navbera ferdên wê komê da girêdaneka pîroz çê dibe.

Li gor van agahîyan dê hewl were dayîn ku urf û adetên ku li dor rîtên bihurê yên zayînê kom dibin werin tesbîtkirin, senifandin û hilsengandin.

### 3. Urf û Adetên Li Dor Rîtên Bihurê Yên Zayînê

Jîyana mirovan bi zayînê dest pê dike. Mîrov wexta ku çavên xwe ji dinyayê ra vedike di heman demê da dikeve nav urf û adetên civakî. Heta mirov dikare bibêje ku ev urf û adet berîya zayînê dest pê dikin. Zayîn hem ji bo malbat hem jî bi bo civakê gelek giring e; çinku di hemû civakan da zayîn di heman demê da zêdebûn e. Hebûna malbatê, berdeyamîya civakê ye. Jin û merên ku dixwazin hebûn û berdeyamîya xwe pêk bînin, divê zarokan bînin dinyayê.

Zayîn guherîna rewş û statuyê ye. Rewş û statuya malbatê diguhere. Berîya zarokan gelek rolên civakî yên jin û mêran hene; lê piştî zayîna zarokan rola li wan zêde dibe. Jin û mêr êdî dibin dê û bav. Zayîn bi xwe ra rola dê û bavbûnê jî çê dike. Di civakê da berdeyamîya nijadê ye. Êdî hêz û qeweta wê civakê zêde dibe. Ji her alîyan ve zayîna zarokan kêf û şahî tîne wê mal û civatê. Heta di nav kurdan da hebûna gotinên wekî “Bila ocaxa wan şên be.”, “Xwedê kesî korûcax nekê, tim li rojina wan dû hilê.”, “Ocaxa bav û kalan” giringbûna berdeyamîya nijadê dîyar dikin.

“Di eslê xwe da, merheleyên fîzyolojîk ên jîyana mirovî, bi taybetî jî xalên werçerxê yên wekî ducanîbûn, ducanîfî, gihîştin, zewac û mirinê di rastiyê da bîngeha ayîn û bawerîyan pêk tîne. Ji bo qanîkirina her kesî hinek zanebûna literatura etnolojîyê bes e. tesewirên dînî yên ku bi ducanîbûnê û zayîna jinûve, azwerî yan jî têrkirinê ra têkildar hema hema di hemû nijadan da bi şêweyekî, bi efsûnê çê dibin û bi gelemperî jî girêdayî rêzik û toreyan in. Di kêlîya ducanîbûnê da jin mecbur e li gor tabûyan tevbigere û merasîman çê bike û hin caran mêrê wê jî tev lê dibe. Di berîya zayînê yan piştî wê da ji bo bidûrxistina metirsîyan û qewitandina efsûnên xerab merasîmên efsûnî, yên paqijiyê; şahî û çalakîyên pêkveyî hene ku di van da nûzayî jî hêzên berz yan jî civatê ra tê nasandin.” (Molinowski, r. 33).

Li dor rîtên bihurê yê zayîne hin sepanên dînî û efsûnî jî cih digirin ku ev sepan bêhtir bi dayik û zarokê ra pêwendîdar in. Dayik di merheleya ducanîbûnê da yan jî ya zêstanîyê da xwe yan jî pitika xwe jî hin metirsîyan diparêze.

Bi piranî bûyera zayîne jî sê merheleyan pêk tê: Sepanên berîya zayîne, dema zayîne û piştî zayîne.

### 3.1. Sepanên Berîya Zayîne

Di nav kurdan da zarokanîn tişteki pir giring tê dîtin. Bi taybetî di nav civakên bavsalarî da jî bo berdewamîya civakê zarokanîn muhîm tê dîtin. Ji bo kurdên ku di nav şert û mercên eşîrtîyê da dijîn jî, ev yek wisa ye. Wekî parçeyekî jî civaka kurdan nêrîna gelê Sêwregê jî bi vî şêwêyî ye. Piştî zewacê daxwaza malbat û derûdorê li ser zarokanîne ye. Her kes dixwaze û hêvî dike ku jin û mêr zûzûka zarokan bînin dinyayê. Ev jî bo jinan wekî pêwîrekê ye. Ji ber ku neanîna zarokan jî bo jinan wekî qusir tê dîtin. Di demên berê da jî ber sebebên cîyawaz zarok çê nebûya jî ev qusir li ser milên jinan dima. Herçend sebebên çênebûna zarokan neyên zanîn jî jî bo vê mêr nedîçûn nexweşaneyê. Ji bo malbatê anîna zarokan kêf û şahîyeka bêhempa ye. Ev hem maneya berdewamîya nijadê ye hem jî hêvîya civakê ye.

18 |

Di nav kurdên Sêwregê da mirovên nûzewicî hema dest bi anîna zarokan dîkin. Çînkû zarokên ku dê bînin dinyayê jî bo mêr, sembola mêranîyê; jî bo jin jî sembola jinbûnê ye. Ger jin ducanî nebe, demildest li çareserîyekê digere. Ji bo vê niha diçin nexweşaneyê û di destpêkê da jin miayene dibin. Ger di jinê da nexweşîyek dernekeve, herçiqas jî mêr ra zor were jî dikare biçe û miayene bibe. Lê berê ev li ser milê jinan bû. Korûcaxbûn tim para jinan bû. Jina ku zarok neyne, di nav civakê da dê hertim zimankurt be. Jin jî bo ku zarokan bînin, diçûn cem pîrejîn, şêx yan meleyan. Jin jî bo zarokanîne diçin tîrbeyan jî.

Li Sêwregê jî kesên ku dixwazin zarokan bînin piştî yek yan du salan diçin cem pîrejînan. Li herêmê jî bo van jinan “jina hekîm”, “pîrejîn”, “pîrik” tê gotin. Pîrejîna hekîm van jinan miayene dike û dermana ku ji gîya û pincaran çêkirî, dide wan (JD-1). Ji demên berê ve gel bawerîya xwe bi pizîşkîya gelêrî dianî. Çûyîna cem hekîman, çêkirina dermanên nebatî û xwarîna van dermanan nîşana vê yekê ye. Yek jî mînaka vê pizîşkîya gelêrî ew e ku bexdenûs di nav şîr yan avê da tê kelandin, ev ava germ li nav leganekê da tê rijandin, jin li ser wê bixara avê tê rûniştandin. Tê bawerkirin ku kesên ku vê metodê bi kar bîne dê bibe xwedî zarok (Hj).

Li nik pizişkîya gelêrî metodeka din jî çûyîn û zîyareta ûcaxan e. Peyva ûcaxê li Sêwregê gelek pîroz e. Ji vê peyvê qest û mebest mala şêxan e. Li herêmê gelek şêx hene. Bi taybetî herêma Qerejdaxê mirov dikare bibêje ku cihûwarê şêxan e. Gelê Sêwregê ewqas qîmet didin van ûcaxan ku di nav sond, nifir û diayê wan da ev yek gelek cih digire. Di wexta sondxwarinê da gotinên wekî “Bi quba Kal Hecî be...”, “Bi quba Şêx Sînan be...”; di nifiran da gotinên wekî “Bila quba Mala Kal Hecî li te xe, tu fecir bî”, “Mala Şêx Mewlo li te xe, tu ber xwe nebînî”; di diayan da gotinên wekî “Em xwe diavêjin derîyê wan, bi hurmeta rêya wan Xwedê dia me qebûl bike”, mînakên vê yekê ne. Jina ku zarokên wê çê nabin diçe mala şêxan. Şêx ji bo ku zarokên wê çê bibin, piştta wê jinê pêl dike, mil û piştta wê mist dide û ji Xwedê daxwaza zarokan dike. Em dikarin zîyareta tirban jî di nav metodên bawerîyên dînî û efsûnî da bibînin. Gelê Sêwregê bi piranî êvara îne diçin zîyareta tirban. Ji van tirban ya navdar tirba Koçbaba ye. Jinên ku zarokên wan çê nabin roja pêncşemê diçin vê tîrbê zîyaret dikin. Piranî sê yan heft hefteyan diçin û zîyaret dikin. Berê jinan di zîyaretê da pere diavêtin nava tîrbê û mûm vêdixistin. Lê ev adet êdî kêmbûye. Niha tenê dia tê kirin. Li herêmê yek jî ji van zîyaretan çûyîna tirba Siltan Şêxmûs e. Tirba Siltan Şêxmûs li herêma Mêrdînê ye. Kesên ku zarokên wan çê nabin, diçin vê tîrbê zîyaret dikin û qurban ser jê dikin. Ger piştî zîyaretê zarok kur be navê Şêxmûs, keç be navê Siltan lê dikin.

### 3.2. Sepanên Dema Zayînê

Piştî zehmetîyên ducanîbûnê di dawîyê da zayîn çê dibe. Çêbûna zayînê mîna her civakê di civaka kurdan da jî bi xwe ra kêfxweşîyê tîne. Êdî zarok ji nava zikê dêya xwe çavên xwe ji dinyayê ra vedike. Ji bo ku zarok û dayik tendurist bin, di vê merheleyê da jî rîtuêlên giring hene.

#### 3.2.1. Rîtuêlên Dema Zayînê

Ji bo ku dê bi selametî zaroka xwe bigire himêza xwe, gelek amedakarî tînin kirin. Amedakarî ji kincên dê û zarokê dest pê dike heta paqijîya menzela zayînê, dewam dike. Li Sêwregê di zikê ewil da pêdivîya zarokê ji hêla malbata dayikê ve tê tedarîkkirin. Malbata dayikê ji bo zarok tiştên wekî kinc, kum, gore, nivîn, betanîye, paçek, dergûş dikirin yan jî çê dikin. Ev tişt hemû di zikê ewil da li ser milên hêla dayikê ne (JD-2). Ji bilî amedakarîyên tiştên zarok û dê, yek ji amedakarîyan paqijîya menzelê ye. Menzela ku dê zayîn di wir da çê bibe, tê paqijkirin. Li cihê zayînê naylon tê raxistin, li ser naylonê cil yan paç tê raxistin. Ji bo ku zayîn bi

rehetî çê bibe, legan û ava germ tê amadekirin. Îro ev adet bi saya pêşveçûna zanist û teknolojîyê hêdî hêdî ji holê radibe. Zayîn êdî ji malan zêdetir li nexweşxaneyan çê dibe. Jina ducanî di pêvajoya zarokanînê da sûd ji pizişk û nexweşxaneyan werdigire. Herçend îro ev yek wisa be jî di derfetnedîtina çûna nexweşxaneyan da gel li ser şopên berê diçe. Kesên ku li gundan dijîn di çûna nexweşxaneyan da li gor bajarîyan ji sûdwegirtina zanist û teknolojîyê mehrûm in. Ji ber vê yekê rê û rêzîkên urf û adetên berê bêtir di nav wan da karîger in.

Îro jinên ducanî piranî di nexweşxaneyan da dizên. Jinên ku sancîyên wan zêde dibin, hema diçin nexweşxaneyê. Mirov dikare bibêje ku çûnûhatina nexweşxaneyê ji berîya zayînê dest pê dike. Kesên ku nû zewicîne, wexta nişaneyên ducanîbûnê dibînin, hema diçin nexweşxaneyê û li cem pizişkekî miayene dibin. Pêşveçûna teknolojîyê, xwedîbûna tirimbêlan, hebûna cîhazên wekî ultrasonê çûna cem pizişkan maqûltir dike. Di roja îro da malbatên ku zarok dipên, 15-20 rojan carê diçin cem pizişkan. Di adetên berê da çûnûhatina nexweşxaneyê ji bo zayînê zêde nebû. Wexta sancîya dê zêde dibû, ango tîrê sancîyan li wan digirt, gazî pîrikê dikirin (JD-3). Li Sêwregê pîrikan alîkarîya zayînê dikir. Gelek caran li gundan pîrik tune bûn (JD-4). Ger pîrik tune bûya keseka ji vî karî fam dikir, dihat alîkarîya zayînê. Ev kes yan cîran yan jî xizma malbatê bû. Di dema zayînê da ji bo ku zayîn rehetir derbas bibe çend sepan hebûn ku tê bawerkirin ku ew sepanên han êşa dê kêr dikirin. Yek ji van sepanan tûmê gîyayê Daka Meryem e. Tê bawerkirin ku vî gîyayî di zayîna hz. Meryem da sancîyên wê kêr kiriye û hz. Îsa bi rehetî çê bûye. Tê gotin ku ev tûmê gîya ji Mekeyê, ji Kabeyê, tê. Ev gîya bi şeweyekî hişk tê. Di destpêkê da vî gîyayî dixin nava avê, piştra jina ducanî wê avê li ser canê xwe direşîne (JD-1). Sepaneka din jî xwendina dia û selawatan e di kêlîya zayînê da (JD-5). Di kêlîya zayînê da jin li ser çogan disekine, pîrik li pey wê alîkarîya wê dike. Zarok wexta ku ji zîkê dêya xwe dikeve, yan di nava leganekê da yan jî di nav paçekî da, çavê xwe ji dinyayê ra vedike (JD-1).

Pîrik, bi gelemperî ji bo rîza Xwedê vî karî dikin. Lê wekî adetek piştî zayînê ji bo pîrikê xelat tê dayîn. Ev xelat bi piranî topê qumaşan e. Ger malbat dewlemend be pere jî dide pîrikê. Di zayînê da her caran zarok tendurist nazê. Herçiqas zarok tendurist Xwedê bide jî yek caran deng bi zarokî nakeve. Ger piştî zayînê deng bi zarokî nekeve, benê navîkê nayê jêkirin. Heta ku deng ji wî zarokî were, benê navîkê tê mistkirin. Wexta ku deng pê ket, navîk tê jêkirin (Hj).

### 3.2.2. Rîtuelên Hevalçûkê

Di kurdî da ji bo hevalçûkê “hevalbiçûk, hevalçok, hevalok, hevalzarok” jî tê gotin (Farqînî, 2010: r. 794). Ji manaya van peyvyan jî tê famkirin ku hevalçûka zarokan parçeyek ji canê zarokan tê dîtîn. Li herêmê hevalçûk di nav paçekî da di bin axê da tê veşartin (JD-5). Tê bawerkirin ku avêtina hevalçûkê guneh e. Ger di avêtinê da ajelek wê bi xwe, ev guneh tê qebûlkirin. Ji bo ku ajelên wekî pisîk, kûçik hwd hevalçûkê nexwin, wê dixin binê axê. Mirov dikare bibêje ku veşartina hevalçûkê di bin axê da, nêrîna gelî ya li ser hevalçûkê aşkera dike. Hevalçûk jî wekî mirovên mirî tê veşartin.

Yek caran di zayînê da zarok dikeve; lê hevalçûk nakeve. Wexta tiştêkî wisa qewimî, hevalçûk bi benê navikê bi çîpê dayikê ve tê girêdan. Ji ber ku firîna hevalçûkê li ser zikê dê, dibe sebeba mirina dayikê.

Li herêma Sêwregê hevalçûk yek caran di tedawîya nezayoktîyê da jî tê bikaranîn. Bikaranîna hevalçûkê di nezayoktî da yek ji rituelên dînî-efsûnî ye. Jinên nezayok hevalçûka keçika ku di zikê ewil da Xwedê daye; digire, dixê nava avê û wê avê li canê xwe dike. Tê bawerkirin ku ew jina nezayok dê bibe xwedî zarok (JD-1).

Pîrik ji şiklê hevalçûkê dikarin zayenda zaroka ku piştî wê zarokê Xwedê bide, bizanin (JD-6).

### 3.2.3. Rîtuelên Navikbirînê

Zarok wexta nû tê dinyayê, di destpêkê da navika wî tê birîn. Navik ji hêla pîrikê ve bi qasî çar tilîyan tê birîn. Amûrên ku di navikbirînê da tê bikaranîn bi piranî kêr, meqes yan jî cilê in. Di birîna wê da pîrik besmeleyê dixwîne. Navika ku hatîye jêkirin bi benekî tê girêdan da ku xwîn jê neçe. Piştî demekê ew navik hişk dibe û xwebixwe dikeve. Piştî ketina navikê ji bo ku birîna zarokî zû rehet bibe û çermê zarokî zexm bibe arî yan herî li navikê tê werkirin (JD-5).

Bawerî û sepanên bi navikê ra têkildar bi jîyana dahatûya zarokî ra girêdayîye. Di navbera zarok û navikê da pêwendîyeka bihêz heye. Tê bawerkirin ku navik li ku derê be, dê jîyana zarokî jî li wir derbas bibe. Di vê merheleyê da daxwaza malbatê derdikeve holê. Malbat daxwaza xwe ya li ser dahatûya zarokî aşkera dike. Di dahatûyê da zarok dê çî karî bike, dê kesayetîya wî çawa bibe, bi veşartina navikê ra têkildar e. Ger malbat bixwaze kurê wan bibe mela, wê navika ketî, li baxçeyê

mizgeftê vedişêrin, ger bixwazin bibe şivan diavêjin nava bira heywanan, ger bixwazin bibe mamosta li baxçeyê dibistanê vedişêrin (JD-6). Ev yek bi kar û pîşeya zarokî ra têkildar e. Ger navika keçan be, li nav nivîn, boxçeyan yan jî li jorê deriyê malê tê veşartin. Ji vê qest û mebest ew e ku keçik bila di dahatûya xwe da bibe canik û ciwanik û girêdayîya mala xwe be. Ev yek jî bi kesayetîya keçikê ra têkildar e.

Tê zanîn ku yek caran pitik di nav dergûşê da difetise. Pitik wexta di dergûşê da radize yan betaniye yan jî dolbent rêya bêhnê ya pitikî digire û dibe sebaba fetisînê. Li Sêwregê tê bawerkirin ku heta ku navik ji zik nekeve, ew zarok nafetise (JD-1). Li jorê jî hat dîyarkirin ku navik û jîyana zarokan bi hev ve têkildar e.

### 3.3. Sepanên Piştî Zayînê

Rîtuêlên piştî zayînê bi armanca tenduristî, şadî û parastinê tînin çêkirin. Dê û zarok bi saya van rîtuêlan xwe ji hêzên nepenî, ji qeza û belayê, ji nexweşiyê diparêzin û di dahatûyê da jîyaneka kamîran derbas dikin. Divê dê û zarok piştî zayînê li xwe miqate bin.

#### 3.3.1. Şûştin û Xwêkirina Zarakon

22 | Şûştin û xwêkirina zarokan karekî hewce tê dîtin. Li herêma zarok di nava çend rojan da tînin şûştin. Hin kes di roja ewil da zarokan dişon, hin kes di roja duduyan yan sisêyan da dişon. Şûştina zarokan bi armanca paqijbûnê ye. Ji ber ku di dema zayînê da li canê zarokan bermayiyên bîyolojîk dimînin. Bi şûştina zarokan ew bermayî tînin paqijkirin. Zarok bi gelemperî bi av û sabûnê tînin şûştin (JD-7).

Di çarçoveya parastina tenduristiyê da zarok tînin xwêkirin. Di xwêkirina zarokan da armanca tenduristiyê zarokan e. Wexta ku zarok tînin xwêkirin, çermên wan zexm dibin, naşeliqin û li canê wan germijik dernakevin (JD-5).

Ji bilî şûştin û xwêkirinê çend adetên din jî hene ku ew jî bi xwedîkirina zarokan ra têkildar in. Yek ji van adetên ew e ku çend dilop ava leymûnan li çavên zarokan tînin kirin. Ji vê qest û mebest birqokbûna çavên zarokan in. Ger hundirê çavên zarokan zer bibe, çend dilop ava leymûnan lê dikin. Li herêma tê bawerkirin ku bi ava leymûnan, çavên zarokan pelîşk nagirin û birqok dibin (Hj).

Li herêma Sêwregê çav û bijangên reş ji bo xweşîkbûna keçan yan qeşengbûna kuran krîterek e. Çav û bijangên reş gelek meqbûl in. Malbata ku dixwazin çav û bijangên zarokên wan reş bin, piştî zayînê çavên zarokan kil dikin (Hj).

### 3.3.2. Jina Zêstanî

Ji jina ku zarok anîye ra jina zêstanî tê gotin, ku ev serdem teqabûlî çil rojî dike. Li Sêwregê ji van kesan ra jina çilîn tê gotin. Helbet di vê serdemê da parastinên giring hene derbarê tenduristîya dayik û zarokê da. Di vî çil rojî da divê dayik hem xwe hem jî pitika xwe ji hin tiştên efsûnî biparêze. Dayik ji bo ku zaroka wê nexweş nekeve û tendurist mezin bibe, bala xwe dide xwarin û vexwarinên xwe.

Di her civakê da dewra zêstanî muhîm tê dîtin. Tê bawerkirin ku dayik di vê serdemê da bêhêz e û dikare bibe hedefa hin talukeyan. Herçend nexweşketina dayik yan zarokê bi sebeba bîyolojîk be jî di nav civakê da sebebên cîyawaz jî tên dîtin. Mirov dikare bibêje ku gel ji nexweşketina dayik yan zarokê ra sebebên razber dibîne. Helbet fikra bi vî şeweyî bi xwe ra parastinên efsûnî jî tîne. Di nav gelê Sêwregê da jî ev yek di liv û tevgerên mirovan da aşkera tê dîtin.

Piştî zayînê, siheta dayik û zarokê gelek muhîm tê dîtin. Di destpêkê da piştî dê tê girêdan da ku zikê dayikê li hev were. Jina çilîn 2-3 rojan di nav cihan da dimîne. Lê ev yek ji bo her kesî ne derbasdar e. Ji ber ku li gundan karên rojane nahêle ku dayik bêhna xwe vede (JD-4). Ev rewş dikare bi aboriya malbatê ve bê girêdan. Çinku xizanî û belangazî rê nade ku dê piştî zayînê jî westa xwe bigire. Çend rojan xwarinên bigoşt nadin jina zêstanî. Ji ber ku xwarinên bigoşt bi pitikê dikeve û dibe sebeba nexweşketina pitikê. Bi piranî roja ewil ji dê ra pelok tê çêkirin.<sup>2</sup> Pelok bi ard, şekir û avê tê çêkirin ku armanca wê hêzdarkirina dayikê ye. Bêyî pelokê xwarinên birûn tên çêkirin. Dayik di çend rojên ewil da dimsê jî dixwe (JD-3). Mirov dikare bibêje ku xwarinên ku li jorê derbas dibin, şîrê dayikê jî zêde dikin. Di destpêkê da ava bişekir didin zarokan. Armanca vê yekê paqijkirina hundirê zarokan e. Heta ku ji pêşîra dê şîr bê, ava bişekir didin zarokan.

Li jor jî hat dîyarkirin ku gel di vê serdemê da tedbîrên dînî-efsûnî jî digire. Tedbîrên ku tên girtin ji bo parastina li hember zîrar û zîyana pîrebokan e. Li Sêwregê bawerîya gel bi hebûna pîrebokan tê û ev yek wan sewqî hin tedbîran dike. Em van tedbîran dikarin bi vî şeweyî rêz bikin:

Heta çilê dayikê dernekeve, dayik nikare derkeve derve (JD-6). Derketina derve ji bo dayikê talûke tê dîtin. Ji ber ku di vê serdemê da, dayik bêhêz e û stara wê tenê mala wê ye. Tê bawerkirin ku ger jina çilîn derkeve derve, dê pîrebok xwe bigihîne wê.

---

2 Ji vî rûnî qest û mebest rûnê malê ango rûnê hizê ye.

Divê dê li menzelê tenê nemîne (JD-5). Tê bawerkirin ku wexta jina çilîn tenê be, pîrebok xwe digihîne wê. Ji ber vê yekê teqez kesek li cem jina çilîn disekine.

Divê li menzelê çira tim vekirî bimîne. Tê bawerkirin ku pîrebok di tarîyê da tê. Ji ber vê yekê li mezelê çira vekirî dimîne (Hj).

Divê li ser kincên dê hertim derzîyek hebe (JD-3). Mirov dikare bibêje ku çeka herî mezin a jina çilîn derzî ye. Ji ber ku eger derzî li cem jina zêstanî hebe, pîrebok nikare xwe bigihîne wê.

Divê dê Quranê bi stûya xwe ve bike (JD-8). Ev jî karekî dînî ye. Ji ber ku di dînê îslamê da tê bawerkirin ku Quran mirovan ji her tiştê xerab diparêze.

Wexta dê karekî dike, divê bi besmeleyê dest pê bike (JD-7). Ev jî karekî dînî ye. Divê misilman bi navê Xwedê dest bi her karê xwe bikin. Wexta ku dayik xwarinekê dixwe, divê şûjinê bi xwarîne bike û piştra bi xwe (Hj). Di nav gelî da tê bawerkirin ku pîrebok dikare şikil û cismê xwe biguherîne. Dibe ku ji nav xwarinê derbasî nava zikê dayikê bibe. Ji bo ku pîrebok bi vî şêweyî nikaribe derbasî nava zikê dayikê bibe, şûjin yan derzî dixin nava xwarinê.

24 | Divê jina çilîn ji kuçeyên teng û tarî derbas nebe (JD-5). Kuçeyên teng û tarî ji bo gelek mirovan cihên xof û tirsê ne.

Divê di bin balîfa jina çilîn da kêr yan meqes hebe (JD-9). Kêr û meqes jî ji metodên parastinê ne ji pîrebokan. Tê bawerkirin ku mîna derzî û şûjin, kêr û meqes jî li cem kesekê hebe pîrebok nikare biçe cem wê.

Divê li ser kincê dê nanên biçûk hebin (JD-4). Li herê mên nan nîmetekî mezin e û pîroz tê dîtîn. Divê li bin balîfa dayik û zarokî nan hebe (JD-1). Tê bawerkirin ku nanê genimî, dayikê ji pîrebokê diparêze.<sup>3</sup>

Divê du jinên çilîn neyîn ba hev. Eger ku du jinên çilîn bên cem hev, tê bawerkirin ku çilên wan li hev digerin û ji ber vê yekê jî zarokên wan nexweş dikevin. Dibe ku bûyereka wisa qewimî, divê her du jinên çilîn derzîyên xwe li hev bigerînin û derzîyên xwe biguherînin (JD-7).

---

3 Ji bo pîrebok xwe negihîne dê, çil heb nanê kilorî yê biçûk tèn çêkirin. Benek ji nav van nanên kilorî tê derbaskirin û bi kincê dayikê ve tê pêvekirin. Her nanek ji van nanan temsîla rojekê ya çilîniyê ye.



Ger bawerî hatibe kirin ku pîrebokê xwe gihandîye dayikê, wê çaxê li hewşa malê yan dîyarê xanîyê çend derb çekan diteqînin. Bawerî bi vê yekê tê ku pîrobok ji dengê teqînê hez nake (JD-5).

Tedbîrên ku li jorê hat dîyarkirin ji bo parastina dayik û zarokê ne. Tirs û xofa pîrebokê di nav zikê mirovan da zindî ye. Me di vê xebata xwe da dît ku bawerîya pîrebokan di nav pîrejinan da zêdetir e li gor ciwanan. Herçend nişê nû bi devkî bibêjin ku ev tişt hemû pûç û vala ne jî, ji tevgerên wan tê dîtin ku bileksê vê fikrê tevdigerin. Bi piranî di nexweşîya giran ya pitikê da, wexta dayik neçar dimînin serî li van metotan didin.

### 3.3.3. Çilînî

Piştî zayînê ritueleka giring jî derxistina çilê dayik û zarokê ye. Li herêmê ji vê serdemê ra çilînî tê gotin. Dayik di vê serdemê da bi navê jina çilîn tê binavkirin. Zaroka ku çilê wê derneketîye bi navê zaroka çilîn tê binavkirin. Sepan û merasimên ku di vê serdemê da tê çêkirin ji bo jina çilîn û zaroka wê ne. Rîtuela çilînîyê bi armanca paqijkirina dayik û zarokê tê çêkirin. Ev rituel piştî zayînê di roja çilî da tê çêkirin. Gel bawerî pê tîne ku bi derxistina çilî, dayik û zarok ji qîrêjîya serdama ducanî û zêstanîyê paqij dibin. Dayik û zarok bi saya derxistina çilî ve ji qedexeyên ku di dema zêstanîyê da rîayet dikirin, azad dimînin. Ji bo dayik û zarok qonaxeka nû dest pê dike û divê hemû tiştên ku ji qonaxa berê mane, li cih bimînin. Dayik di vê merheleyê da êdî ne jina çilîn, zarok ne zaroka çilîn e. Civak ji wan ra rolên nû tîne. Ev rol bi xwe ra hin wesfan jî tînin. Dayik êdî wekî dê, dêya zarokê, tê binavkirin. Dayik bi saya paqijbûnê ji serdema ducanî û zêstanîyê vediqete û dikare bi rehetî derbasî civatê bibe.

Merasima çilînîyê şuştina dayik û zaroka wê ye di roja çilem a çêbûna zarokê da. Ev merasim li malê tê çêkirin ku li ser serên dayik û zarok çil carî bi taseka taybetî av tê rijandin. Tasa ku di derxistina çilî da tê bikaranîn ji hecê tê û 40 kilid pê ve ne. Dayik û zarok bi vê tasê serê xwe dişon. Dayik tenê nikare çilê xwe derxe. Divê li cem wê kesek alî wê bike. Eger pîrik li cihekî nêz da be, ew tê çilê wan derdixe. Ger pîrik tune be ji malbatê kesekê yan cîranek alî dayikê dike. Di destpêkê da 40 keviran diavêjin nav avê. Dayik bi besmeleyê sê caran her du destên xwe nava avê dixê û ji avê derdixe. Piştî wê, gotinên wekî “Çilê cina, çilê cinawira, çilê horîya, çilê meleka derkeve; yê filan kesê jî derkeve.” tîne gotin. Li pey van gotinan 40 tas av li ser serê zarokê tê rijandin. Piştra çil tas av li ser dayikê tê rijandin. Bi vî şêweyî çilê wan tê derxistin. Dayik û zarok êdî kincên nû li xwe dikin.

Li jorê jî amaje pê hatibû kirin ku piştî derxistina çilînîyê qedexeyên ku dayik divîyabû bi wan rîayet bike, ji holê radibin. Li herêmê tê bawerkirin ku pîrebok piştî çilînîyê nikare ne ji dayikê ra ne ji zarokê ra tiştên xerab bike. Dayika ku heta çilînîyê nikaribû derkata derve, êdî bi rehetî dikare biçe her derî. Dayik piştî çilînîyê diçe serdana malbata xwe (JD-6). Piştî çilînîyê xizmên malbatê dayikê vedixwînin mala xwe. Piştî çilînîyê dayik dikare her tiştî bike; ji ber ku tirs û xofa ji pîrebokan êdî nemaye (Hj).

Di derxistina çilînîyê da adetên balkêş hene ku bi dahatûya zarokan ra têkildar in. Tê bawerkirin ku çilê zarokan zû derkeve, ew zarok çavvekirî; eger dereng derkeve dibin waqur û giran. Ji ber vê fikrê çilê kuran çend roj berê tê derxistin da ku çavvekirî; yê keçan jî çend roj dereng tê derxistin da ku giran û ciwanik bin (JD-8).

### 3.3.4. Şîre Zêstanîyê, Mijandina Ewil, Pêçandin

Piştî zayîna pitikê xwarina eslî, şîre dayikê ye. Li jorê jî hatibû dîyarkirin ku piştî zayînê di destpêkê da ava bişekir wekî şerbet tê çêkirin û didin pitikê. Armanca vê yekê paqijkirina hundirê pitikê û têrkirina zikê wê ye. Ji ber ku piştî zayînê şîre dayikê hema nayê. Di destpêkê da şîre zincî yê dayikê nadin pitikan. Li herêmê heta sê bang bi guhên zarokan nekeve şîr nadin wan. Wekî mînak zarok sibê Xwedê bide, piştî bangên nîvro, esir û êvarê şîr didin zarokî (JD-1). Şîre zincî ji bo bihêzbûna hestîyan û gihîştina zarokan tê dayîn. Şîre dayikê di nav 2-3 rojan da tê. Helbet heta şîre dayikê were, pitik birçî namîne. Ji bo vêya jî şerbet didin pitikan.

Li Sêwregê wexta ku Xwedê zarok dide piştî sê bangan pêsîra dayikê dixin devê pitikê. Tê zanîn ku tevgera mijandinê dozînî ye. Zarok xwebixwe pêsîra dayikê dimije. Helbet jinên porspî di pêgirtin, himêzkirin û şîrdayînê da alîkarîya jina çilîn dikin. Wexta ku zarok pêsîrê bigire û bimije tê bawerkirin ku şîre dayikê dê wexteka kurt da were. Lê hin caran zarok nikare bimije, hêz û qeweta wê têrî mijandinê nake. Wê çaxê bi kevçîyan şerbetê didine zarokan da ku hêza wan zêde bibe.

Ji bo ku şîre dayikê zû were û zêde bibe xwarinên cuda didine dayikê. Li herêmê ji bo şîre dayikê zêde bibe, xwarinên wekî savar, pelok, birinc û şîvên beroşê didin dayikê (JD-6). Ji bilî van şîvan, şerbetên wekî şerbeta dimsê, ya gulavê jî tê dayîn (JD-3). Bi piranî zarok nêzî du salan şîre dayikê dimijin. Pîrî caran li herêmê av jî nayê dayîn. Ji ber ku tê bawerkirin ku şîr hemû tîbûna zarokan dişikîne. Ger hewa pir zêde germ nebe tenê şîr tê dayîn.

Şîrê dayikan hin caran zêde dibe. Ger şîrê dayikê zêde be, şîrê zêde ye ku li ber pitikê maye li bin darekê yan li axeka paqij tê dotin. Di heman demê da tê bawerkirin ku şîrê zêde neyê dotin mû li ber sînga dê digere ango ji ber şîrê zêde rêya şîrî dixetime. Dotina şîr li cihekî paqij nerîna gelî ya li ser şîrî jî aşkera dike. Ji ber ku gel bawerîya xwe pê tîne ku şîr nîmet e û divê li cihê qîrej neyê rijandin; ger şîrê dayikê li cihekî gemar were rijandin, şîrê wê dayikê di demeka kurt da dê bimiçiqe (JD-8). Yek caran şîrê dayikê kêm dibe û têrî pitikê nake. Wê çaxê şîrê mangayê tê dayîn. Berê li Sêwregê şîrê dayikê kêm bibûya, cîran yan xizmê malê şîr dida wê pitikê. Ev jî bi xwe ra adetekê tîne: şîrbirafî yan şîrxwişkî.

Cara ewil zarok bi paçan tîn pêçan (JD-7). Piştî şuştina zarokan, zarok tîn pêçan. Berê paç zêde tune bûn. Gel ji ber xizanîyê kincên xwe yên kevn diqelaştin û ji pitikê ra dikirin pêçek (JD-5). Zarok bi paçan dihat pêçan. Pêçek bi baxikê tê girêdan. Di pêçekkirinê da heta 6 mehan dest û lingên zarokan di pêçekê da dima. Piştî 6 mehan destên wan ji pêçekê dihatin derxistin. Piştî salekê jî zarok êdî nedihatîn pêçekkirin. Di serê wan da kum, di lingên wan da gore hebûn (JD-1).

### 3.3.5. Nexweşî, Zerik

Piştî zayînê, zarokên ku di nav dergûşê da ne, ji aliyê dayik û xizmên xwe ve ji nexweşîyan tîn parastin. Nexweşîya ku bi piranî gel jê ditirse, zerik e. Gel ji bo ku pitikên wan zerikî nebin, hin tedbîran distînin. Ev tedbîr dikarin wisa bên rêzkirin:

Wexta ku zarok zerikî dibin çîta/dolbenta zer li ser pitikê tê raxistin (JD-6). Zarok bi ava ku zêr xistine navê, tîn şuştin (JD-8). Wexta ku zarok zerikî dibin, kiloyeka zêr dixine nava avê û bi wê avê pitikê dişon. Gel bawerîya xwe pê tîne ku ev av zerika zarokê dibe. Wexta ku zarok zerikî dibin ava xîyaran didin zarokî (JD-2). Ji aliyê melayan ve ayet û dia tîn xwendin (JD-3).

Li ser gora kesên ku ji nexweşîya zerikê mirine, ax tê girtin. Vê axê dixine nava avê û bi wê avê serê zarokan dişon (JD-7). Gel bawerîya xwe pê tînin ku ew ax wekî tilsimê ye.

Ji bo zerikê xwarina şîrîn ên wekî hingiv, dimsa tûyan tîn dayîn (Hj). Di bin çiraya zer da tê razandin (JD-1).

Bêyî zerikê zarok bi mehê jî diketin. Zarok di vê nexweşiyê da di destpêk û dawîya wê mehê da vedirşin, canê wan disincirin, xwarinê naxwin. Ji bo ku zarok bi mehê nekevin gûz tê çêkirin. Ji aliyê melayekê ve ayet û dia li ser gûzê tê xwendin. Ew gûz tê çermkirin û bi kincê zarokê ra tê zeliqandin. Di çêkirina gûzan da divê xal biçê cem mela û gûzê bide çêkirin (JD-5). Hin caran hin zarok di nava du yan sê rojan da ji nişka ve dimirin. Li Sêwregê ji pitikên ku bi vî hawî dimirin ra “ta’b lêket” tê gotin. Ji bo ku ta’b li zarokan nekeve berbejn tê çêkirin. Di çêkirina berbejnê da gel diçe cem şexan. Berbejnê bi stûyê zarokê ve dikin (JD-1).

### 3.3.6. Mizgînî, Xelat û Serdan

Tê zanîn ku li dinyayê xeberên xêrê dibe sebeba kêfxweşî û şadîya mirovan. Kesên ku bi vê xeberê şad dibin, ji ber kêfxweşiyê tiştinan didin mizgîndêran. Li herêmê jî mizgîndêr tên xelatkirin (JD-6). Xelata mizgîndêran li gor hikmê malbatê diguhere. Kesên ku xebera xêrê digirin, hinek pere didin mizgîndêrê yan jî cilûbergan dîyarî didin. Bi piranî zarokên ku haya wan ji zayînê hene, li pey mizgînîyê xeber didin bavî. Bav bi kêfxeşî dest diavêje bêrika xwe, ger pere hebe pere dide mizgîndêrê; ger tune be şekir yan kincên nû dikire (JD-1). Biçûkbûn yan mezinbûna xelatê jî li gor hêvîya malbatê diguhere. Hin malbat hene ku piştî çend salan dibine xwedî zarok, hin malbat hene ku piştî çend keçan li hêvîya kurekî ne, hin jî daxwaza keçan dikin. Hêvî û daxwaza malbatê çiqas mezin bibe, xelat jî ewqas zêde dibe. Bi vê kêfxweşiyê, yên ku çakêtê li ser milê xwe wekî xelata mizgînîyê didin jî hene (Hj).

Piştî zayînê di nava 2-3 rojan da kesên ku mizgînîya zarokî girtine, tên serdanê (JD-7). Di destpêkê da xizmên nêz û cîran tên serdanê. Kesên wekî xaltî, met, jinap, jinaxal, gorim, dapîr tên serdanê. Tê zanîn ku dayik bi piranî bi qasî 3 rojan di nav cihan da dimîne. Yên ku di van rojan da tên serdanê, destvala nayên. Îleh di destên xwe da tasek yan teyfikek xwarin tînin. Bi piranî xwarinên ku tên, yên birûn in. Xwarinên ku ji rûnê malê hatine çêkirin ji bo zêdebûna şîrê dayikê û ji bo qewetdayînê ne (JD-4). Piştî 3 rojan, yên ku tên ji bo zarokî bi xwe ra xelatan tînin. Xelatên zarokan bi piranî zêr in û xizmên malbatê pê ve dikin. Yên ku hikmê wan tune ye ku zêrekî bînin, ji zarokî ra kincan tînin.

### 3.3.7. Qurban û Mewlûd

Qurban ji bo şikirîya Xwedê tê serjêkirin. Ji bo zarokî ku Xwedê daye bi piranî qurban tê serjêkirin (JD-6). Heywanên ku têne qurbankirin dewar, pez yan dîk in. Malbat li gor hikmê xwe yê aborî qurbanan didin. Li herêma goştê qurbanê tê belavkirin (JD-9). Gel bawerî pê tîne ku qurban hem ji bo şikirîya Xwedê ye hem ji bo parastina zarokî ye ji qeza û belayan. Bi gelemperî roja sisêyan qurban tê serjêkirin (JD-5).

Ji bo zarokan xwendina mewlûdê ne adeteka gelemperî ye; yê ku mewlûdê didin xwendin jî hene, yê nadin jî hene (JD-8). Yê ku mewlûdê didin xwendin, malbatên dewlemend in. Mewlûd ji hêla melayan ve tê xwendin û piştî xwendina mewlûdê xwarin tê dayîn.

### 3.3.8. Navlêkirin

Navlêkirin di urf û adeta kurdan da cihekî giring digire. Helbet di navlêkirinê da faktorên cîyawaz karîger in. Faktorên dînî, civakî, çandî, politik û hwd ji van faktorên çend heb in. Tê bawerkirin ku navê zarokan li ser xûy û xisleta zarokî bibandor e. Ji ber vê jî di navlêkirinê da malbat bi baldarî tevdigerin. Ecibîna dêûbav, fikra wan a politik, rewşa siyasî ya welatî, çanda civakê, nêrîna derûdorê û dîn li ser navlêkirinê rasterast yan nerasterast karîger in. Di civakên bavsalarî da bi gelemperî navên bavûkalan tî hîlbijartin. Navlêkirineka bi biryara hevpar, veguherîna civaka bavsalarî ya ber bi civaka modern nîşan dide.

Li Sêwregê nav piştî sê rojan lê tê kirin (JD-3). Yê ku navê zarokan lê dikin bi piranî mezinên malê ne. Peywira navlêkirinê li ser milên malbata bavî ne. Malbata dayikê di navlêkirinê da xwedî peywir nînin. Kalik navê zarokî dide (JD-6). Eger kalik tune be yan mirî be di dewsa wî da apê mezin ê zarokî nav lê dike. Lê îro bi piranî dê û bav navê zarokên xwe lê dikin. Dê û bav li ser navekî biryar digirin û wî navî lê dikin. Lê di hin malbatan da jî navlêkirin bi şewirîna ferdên malbatê çê dibe. Eger biryarek hevpar neyê dayîn, li ser çend navan pişk tê avêtin (JD-2).

Nav bi piranî navên mezinên malê ne. Lêkirina navê bavûkalan ji ber çend sebebên pêk tê. Bi vî hawî navên mezinên malê nayê jibîrkirin. Bawerî tê kirin ku xûy û xisletên baş yê wî kesî derbasî zarokî dibin. Di hîlbijartina navan da navên pêxamberan jî bijarteyên sereke ne. Gel ji ber misilmanbûnê dixwaze ku navê pêxamberan li zarokên xwe bikin. Zêdebûna navên wekî Mihemmed, Yûsif,

Musa, Îsa û hwd nîşaneyên vê yekê ne: lêbelê di navlêkirina navê pêxamberan da yek caran îtiraz tê kirin. Wexta ku navê pêxamberan li zarokekî tê kirin, divê tu kes ji wî navî ra kufir û çêran neke (JD-5). Ji ber vê hurmetê navê pêxamberan yek caran nayên lêkirin.

Piştî ku nav hat hilbijartin, merasima navlêkirinê çê dibe. Mezîne malê zarok digire himêza xwe bang dixwîne. Piştî xwendina ezanê sê caran navê zarokê li guhê wî yê rastê tê xwendin. Bi vî şêweyî navê zarokî tê dayîn.

### 3.3.9. Razandîna Zarokan û Lorî

Wexta ku Xwedê zarokî dide, wî didin himêza dayikê da ku bêhna dayikê biçê zarokî. Li herême piştî zayîne, wexta ku bav tê malê, zarokî didin li ser mil yan piştî bavî û sê caran ev gotin tê tekrar kirin: “Barê te sivik yan giran e.” Bav li ser vê gotinê bersiva “Barê min sivik e.” dibêje. Tê bawerkirin ku bi vî şêweyî giranî nayê ser zarokan û ji ber vê jî zarok nexweş nakevin (Hj).

Zarok bi piranî di dergûşê da tên razandin. Dergûş jî textî tê çêkirin. Helbet her kesî zaroka xwe di dergûşê da nedida razandin. Kesên ku karê wan hebû û diçûn ser erdên xwe, zarokên xwe jî bi xwe ra dibirin. Ev kesên karker zarokên xwe di hêlekanê da didan razandin (JD-8). Hêlekan li hundir be, bi maxan ve tê girêdan; ger li derve be, bi daran ve tê girêdan. Li gundan zarok hin caran di nav bêjîngê da jî tên razandin. Çend bêjîng vajî dihat kirin, li ser bêjîngê nivîn dihat danîn. Pitik li ser wê radiketin.

Cihê zarokan bi piranî cihekî bilind e. Havîne ji bo ku kêzik bi zarokan negirin cihê wan bilind dibe. Ji bo mêtê û kermêş bi zarokan ve nedin, dolbentan davêjin ser dergûşan.

Derbarê dergûşê da mirovên herême xwedîyê hin bawerîyan in. Li herême bawerî û sepanên wisa hene derbarê dergûşê da:

Dergûşa zarokan divê li şemûga derî neyê danîn. Gel bawerî pê tîne ku şemûga derî cihên ne ewle ne. Hemû mehlûqat dikarin bi rehetî bîn ve derê (Hj). Divê dergûşa zarokan vala neyê hêlkin. Mirovên herême vê tevgerê guneh dibînin.

Li gor mirovên herême hejandina dergûşa vala, sebaba serêşa zarokan e (JD-7). Divê di ser dergûşê ra gav neyê avêtin. Ev jî guneh tê dîtin (Hj). Divê tu tişt bi ser dergûşê da neyê girtin(Hj).

Li Sêwregê ji bo razandina zarokan lorî tèn gotin. Lorî bi piranî ji aliyê dayik yan dapîrê ve tèn gotin (JD-5). Dayik yan dapîr wexta ku dergûşê hêl dikin, lorîyan dibêjin. Lorî bi dengekî nizm tèn gotin.

### 3.3.10. Xişir û Nivişt

Piştî çêbûna zarokan xişir û niviştan bi wan ve dikin. Xişra ku herî zêde tèn pêvekirin zêr e. Zêr bi kincê zarokan ra tèn pêvekirin. Malbat û xizmên wan zêrên wekî zînet, nîvzînet yan jî çaryek bi zarokan ve dikin. Guharên hebik bi zarokên keç ve dikin. Di heman demê da li herêma guharên hebik bi zarokên kur ve jî dikin. Ev yek ji ber hezkirinê ye. Ger kur piştî çend qîzan xwedê dabe, ji bo malbatê pir delalî dibe û ji ber vê jî guharê li guhê wî yê rastê ve dikin (JD-1). Guharên kuran tenê bi guhekî ve dikin.

Yek caran zarok nexweş dikevin yan ji ber hin sebebên ranazin. Ji van zarokan ra nivişt tèn çêkirin. Nivişt ji bo tirsê, xewê yan çavînîyê tèn çêkirin. Niviştan bi kincê zarokan ve dikin. Mela niviştan çê dikin. Niviştan ku ji aliyê mela ve hatîye nivîsîn, bi şiklekî sêgoşeyî tèn çermkirin. Mela di çêkirina niviştan da pere digirin yan jî malbat ji melayî ra wekî dîyarî tiştinan didin. Mirovên herêma bawerî pênînan ku pêvekirina niviştan ji bo zarokan bi nehf in (JD-5).

| 31

Hin malbat hene ku hemû zarokên wan dimirin. Ew malbatên han ji bo ku zarokên wan nemirin berbejn çêdikin. Berbejn ji aliyê şêxan ve ji bo saxbûna zarokan tèn çêkirin. Berbejn bi 40 derzîyê ve tèn çêkirin. Ev çil derzî di nav çermekî da tèn veşartin. Şêx di çêkirina berbejnê da xelatan dixwazin (Hj). Ji bo zarokên ku bi mehê dikevin gûz jî tèn çêkirin.

Ji bo çavînîyê çavnûtik, qerşûn û dara kenêrê bi zarokan ve dikin (JD-3). Ji ber parastina ji qeza û belayan ayet el-kursî jî bi wan ve dikin (JD-7).

### 3.3.11. Neynûkjêkirina Pêşîn, Diranê Pêşîn, Porjêkirina Pêşîn

Tê zanîn ku zarok bêguneh in û di nezera gelî da wekî melekan tèn dîtin. Di jêkirina neynûkan da jî ev yek tèn dîtin. Li Sêwregê gel bawerî pênînan ku neynûkên zarokên biçûk ji aliyê ferîştayan ve tèn jêkirin (JD-6). Jêkirina neynûkan li Sêwregê bi piranî teqabulî salekê ye. Heta salekê neynûkên zarokan nayên jêkirin (JD-8). Tê bawerkirin ku neynûkên zarokên biçûk xwebixwe jê dibin. Di jêkirina neynûkan da di nav gelî da fikrên cuda jî hene. Ji van fikran yek jî ew e, ku zûjêkirina neynûkan,

sebeba qertbûna neynûkan e di dahatûyê da. Hin kes bawerîyê pê tînin ku ger neynûkên zarokan zû bên jêkirin, neynûkên wan, di dema xortanîyê da qert dibin; ger neynûk zû neyên jêkirin, ew neynûk her dem wekî neynûkên zaroktîyê ciwan û teze dimînin (JD-5). Neynûkên ku hatine jêkirin, di nava kaxizekê da di qula dîwarekî da tîn veşartin (Hj). Neynûk bi şeweyekî rasthatî nayên avêtin. Gel avêtina neynûkan guneh dibîne. Tê bawerkirin ku neynûk zû bên jêkirin, xewa zarokan nayê (JD-8). Di roja mahşerê da wexta gunehên mirovan tîn wezinandin, ew neynûkên ku hatine avêtin jî tîn ser mêzînê. Ji ber vê jî avêtina neynûkan guneh, veşartina wan sewab e (JD-2).

Zarokên ku li ber diranan in, cirnexweş dibin û digirin. Kesên ku dixwazin sebaba cirnexweşbûna zarokan bizanin, ji diranderxistinê guman dikin (JD-1). Ger gumana diranderxistinê hebe, tilî bi devê zarokan tê kirin yan jî kevçî, îskanek bi devê zarokan tê xistin. Kevçî yan îskan wexta ku li cihê diranan ket, eger çingînî jê were, tê zanîn ku diranên zarokî derketîye. Li herêmê kesê ku diranê ewil ê zarokan dibîne, dîyarîyan dide zarokan. Di dîtina diranan da divê xelat bên dayîn. Xelata diranê ewil bi piranî kinc in. Ji bilî kincan xelatên wekî topek qumaş yan pere jî tîn dayîn. Di derxistina diranan da hin caran diranê jêr, hin caran diranê jor derdikevin. Li herêmê tê bawerkirin ku derxistina diranê jor nîşaneya bêyomî ye. Zarokên ku diranê jor derxistîne, sê caran ji ser banî diavêjin ser çarşevê. Tê bawerkirin ku ev merasim bêyomîya wan dişikîne (JD-7). Di derxistina diranan da xûy û xisleta zarokan jî xwe dide der. Li Sêwregê mirov bawerî pê tînin ku zarok diranên xwe zû derxin sernerm û feqîr in; lêbelê dereng derxin serhişk û har in (Hj).

Piştî dîtina diranê ewil ê zarokan, merasima danûkê tê çêkirin. Çêkirina danûkê jî rituelek girîng e di vê serdemê da. Tê bawerkirin ku bi çêkirina merasima danûkê, diranên zarokî rehetir derdikevin û risq û bereketa zarokan zêde dibe. Di danûkê da nok û dan tîn xaşandin. Ger li malê hebe mewij û şekir jî dixin nava danûkê. Di destpêkê da çarşevêk tê raxistin, zarok di nava bêjîngê da tê rûniştandin. Di dora zarokî da heft qîz tîn rûniştandin û bi dorê li serê zarokî ra çend kulm danûk tîn rijandin. Di çêkirina danûkê da çend tiştên ku bi kar û pîşeyan ve têkildar in jî li wê derê tîn danîn. Tê bawerkirin ku zarok kîjan tiştî bibêjere, dê di dahatûyê da wî karî bike. Tiştên ku tîn danîn bi piranî neynik, meqes û şeh in (JD-1). Di merasima danûkê da xizmên malbatê û cîran tîn vexwandin. Yên ku tîn bi xwe ra dîyarîyên wekî pere yan kincan tînin. Wê rojê şîva danûkê jî tê çêkirin. Şîva ku hatîye çêkirin,



ji cîranan ra tê belavkirin. Li herêmê teyfika danûkê vala nayê vegerandin. Yên ku teyfikê bi paş da dişînin, di dewsa danûkê da tiştinan dixîn nava teyfikê. Piştî derketina diranan, zarok dibin 6-7 salî û diranên wan ên şîr dikevin. Diranê şîr ê ketî yan ji ser banî tê avêtin yan jî dixin paş nivînan (JD-8). Wexta ku diran tê avêtin, Diranekî nû ji Xwedê tê xwestin. Ji bo vê jî gotinên wekî “Ha ji te ra diranê zîvîn, bide min diranekî zêrîn.” tê gotin (Hj).

Porê zarokan heta dibin yek salî nayê jêkirin. Bi gelemperî porê wan di temenê 2-3 salî da tê jêkirin. Porê ku hatîye jêkirin raberî pereyî tê kirin (JD-5). Li gor giraniya wê, pere tê dayîn. Bi wî pereyî jî şekir û mewij li zarokan belav dikin. Di jêkirina ewil da, ji berberê ra pereyekî zêde tê dayîn. Porê ku hatîye jêkirin, bi şeweyekî rasthatî nayê avêtin. Di nava kaxizekê da dixin qula dîwarekî (Hj). Mirov bawerî pê tînin ku avêtina porê keçikan pir guneh e. Ji ber vê yekê porê wan tê veşartin.

### 3.3.12. Zarokên ku Nikarin Bimeşin û Bipeyivin

Di meşa zarokan da rîtuela ku tê çêkirin, kostek e. Li herêmê ji vê rituelê ra “kostek birîn” tê gotin. Zarokên ku bi ser lingan ketin, ji bo ku rehettir bimeşin divê kostekên wan bîn birîn. Tê bawerkirin ku kosteka zarokî neyê qetandin, dê ew zarok tim di meşa xwe da giran be û hertim bikeve erdê. Rîtuela kostekê cihê kêf û şahiyê ye. Di qetandina kostekê da cîran, xizim û zarok li cihê kostekê amade ne. Li wê derê pêşbirk tîn kirin, lîstik tîn lîstin. Ji ber ku zarok rehettir bimeşe, li herêmê ji kostek tê birîn. Kostek li hewşê yan li kuçeyekê tê çêkirin. Her du tiliyên lingan, yên serî bi benekî xav ve tîn girêdan. Jinikek wî benî bi meqesê jê dîke û piştî wê zarokê wî benî digire û direve. Zarokê ku kosteka wî hatîye birîn, divê wî zarokî bigire. Ev lîstika pêşbirkê heta serê bîrê dewam dîke. Piştî avêtina benî ya bîrê, pêşbirk diqede. Ger zarok di vê pêşbirkê da nekeve erdê, kesên derdorê jê ra gotinên wekî “Ev zarok pir beza û jêhatî ye” dibêjin (Hj). Piştî birîna kostekê ji bo zarokî pêlav tê dîyarîkirin (JD-6).

Di qisekirina zarokan da hin zarok di wexta xwe da nikarin bipeyivin. Malbat ji bo ku zarokê wan bipeyive ji xwe ra li çareyan digerin. Hin kes ji bo vê diçin nexweşxaneyê, hin kes jî diçin tirbe û zîyaretan. Sepanên ku li Sêwregê tê kirin, sepanên dînî û efsûnî ne. Li Sêwregê zarokên ku nikarin bipeyivin, roja îndê dibin mizgeftan (Hj). Mela li ber derîyê mizgeftê sê caran kilîda mizgeftê dixê devê zarokî. Mela sê caran bi besmeleyê kilîdê di devê zarokî da digerîne (JD-1). Gel bawerîya xwe pê tîne ku zarok di demeka kurt da dê bikare bipeyive.

Hin caran sebaba qisenekirina zarok qadaxbûna zimanê wî ye. Dê û bav zarokên xwe dibin cem pîrejî an berberî. Pîrejî yan berber bi cilêti yan bi derziyekê perdeya binê zimanî ya zarokê jê dikin. Piştî jêkirina wê, zarok dikare bi rehetî bipeyive (JD-6).

#### 4. Hilsengandina Rîtuêlên Zayînê

Daxwaza anîna zarokêkî dikare bi binyada civakî ya kurdan ve bê girêdan. Tê zanîn ku civakên ku bi karê çandin û ajeldariyê ra mijûl in, her dem nifûseka zêde dixwazin. Çinku ji bo karê çandin û ajeldariyê hewce bi mirovan heye. Wekî mînak ji bo ajotina erdan, çêrandina ajelan mirov hewce ne. Di van civakan da aboriya malbatê bi hejmara endamên wê malbetê ra paralel e. Ji bilî aboriyê di civakên bavsalarî da malbatên qerebalix ji bo desthilatdariya civakê gavek bi pêş da ne li gor malbatên din. Ev yek ne tenê ji bo civaka kurdan wisa ye. Di civakên bavsalarî da daxwaza anîna zarokên kur ji bo berdewamiya civakê giring tê dîtin. Wekî mînak di civaka tirkî da jî daxwaza anîna zarokên kur heye. Sedat Veyis Örnek di pirtûka xwe ya bi navê *Türk Halk Bilimi* da li ser vê xalê disekine û dibêje: “Ji xeynî xwestina kur yan keç ya dê û bavan, belkî ji wan jî zêdetir; giraniya daxwaza malbat, kom, cemaet yan civaka ku takekes girêdayî wê ye, heye. Di çanda me ya gerdfîşî da giranî û serdestiya mêran bêtir fikirîn, belavbûna xwestinê ya zarokên kur, qet nebe di zikê ewil da, jixweber tê famkirin.” (1977, r. 136)

Serdestiya mêran di civakên bavsalarî da unsûra eslî ye, ku pergala civakê li gor serdestiya wan tê dizaynkirin. “Di bavsalarîyê da mijarên mîras, milkîyet, qizani hwd unsûrên bingehî in ku malbatê dişêwînin” (Çelik, 2008, r. 103). Di van civakan da mêr ji bo ku mîras neyê parvekirin û tenê kesên ku ji nijada wî hatine bibin mîrasgir, bala xwe didin anîna zarokên kur. Li Sêwregê jî li dor van nêrînan, tê dîtin ku zarokên kur tînan xwestin. Ji bo vê yekê jî ji jin û mêran, anîna zarokan tê hêvîkirin.

Pejirandina jinê ji aliyê civakê ve ji nêz ve bi anîna wê ya zarokan, têkildar e. Jin ji bo ku xwe bide pejirandin di nav liv û tevgerê da ne. Mirov dikare bibêje ku barê ku li ser milên jinan e, ji yê zilaman girantir e. Li Sêwregê tê dîtin ku wexta zarok çê nebe, di destpêkê da jin ji bo zarokanînê li çareyan digerin. Jin ji bo vê yekê diçin cem pîrejî, şêx, mela yan tirbeyan. Êdî bi pêşveçûna zanist û teknolojiyê ra jin diçin nexweşxaneyan û li cem pizîşkan miayene dibin. Herçend çûna nexweşxaneyan hebe jî ev nayê vê manayê ku gel dev ji bawerî û sepanên xwe yê kevneşopî berdaye. Tê dîtin ku li nik çûna nexweşxaneyan jin serî li sepanên kevneşopî jî didin.

Piştî ducanîbûnê tê dîtîn ku zarok û dayik wekî tiştên pîroz tînin. Ji zirar û talûkeyan tînin parastin. Kesên derûdora wan hem ji nexweşîyan hem jî ji tiştên efsûnî diparêzin. Di vê serdemê da divê dayik hin tiştan hem xwe hem zarokên xwe biparêzin. Ji bo vê yekê jî liv û tevgerên wê tînin bisînorkirin. Karên ku berê bi rehetî dikaribûn bikin, êdî kêmbûn. Mirov dikare bibêje ku di navbera qonaxa veqetîna û yekparebûnê da li qonaxa bihurê da ne. Divê jin ji jîyana xwe ya berê veqetîna û hêdî hêdî derbasî jîyana xwe ya nû bibin. Bawerî û jêdûrketinên dema çilîniyê ji bo vê yekê mînak in.

Tê dîtîn ku li herêma zayîn li nik nexweşxaneyan ji aliyê pîrikan ve jî tînin. Pîrik ji dema ducanîbûnê heta zarokanîna alîkarîya dayikê dikin. Alîkarîya pîrikê li gor bajêr li gundan zêdetir e. Fonksiyona pîrikan nikare tenê bi alîkarîya anîna zarokan bê sînordarkirin. Pîrik di heman demê da wekî dayika duyem a zarokan in jî. Li nik vî karî pîrik hekîmên gel in. Ji ber vê yekê tê dîtîn ku ji van kesan ra hekîm jî tînin.

Piştî çilîniyê tê dîtîn ku zarok bi rêya hin rîtuelan hêdî hêdî dibin parçeyê civaka xwe. Bi rêya rîtuêlên wekî meşa pêşîn, diranê pêşîn, porjêkirina pêşîn, neynûkjêkirina pêşîn, mijandina pêşîn û hwd tînin ku zarok li gor çanda civakê tînin mezinkirin. Herçend di sepanên keç û kuran da cudahiyên biçûk hebin jî mirov dikare bibêje ku bi saya van rîtuelan zarok tînin mezinkirin û dibin endamên civaka xwe.

Herî dawî mirov dikare bibêje ku bawerî û sepanên ku li dor zayînê çê dibin, ji bo civakê hîn jî karîger in. Gel li gor urf û adetên ku ji bav û kalan mane, zarokên xwe mezin dikin.

## Encam

Di vê xebatê em li ser rîtên bihurê yên zayînê rawestîyan. Di vê xebatê da urf û adetên ku li dor van rîtuelan tînin kirin, hatin senifandin û nirxandin. Armanca din a vê xebatê jî parastina çanda Sêwregê ji wendabûnê, veguhastina vê çandê ji nifşên nû ra û destnîşankirina çanda taybetî ya Sêwregê bû.

Urf û adetên ku li dor rîtuelan tînin çêkirin, ne tenê bi jîyana takekesî ra têkildar in; di heman demê da bi jîyana civakê ra jî ji nêz ve têkildar in. Rîtuêlên ku li dor zayînê tînin kirin, ji aliyê civakê ve tînin birêvebirin. Di vê xebatê da tiştê ku herî zêde balê dikêşe ser xwe fonksiyonên van rîtan bû. Ev fonksiyon hem dikare bi jîyana takekesî ve bînin girêdan hem jî bi pergala civakê ve bînin girêdan. Ji aliyê takekesî ve

mirov dikare bibêje ku takekes wekî kesayetîyekî hay ji hebûna xwe dibe û bi vê hebûnê şad û kamîran dibe. Bi vî şêweyî di derûnîya takekesî da fikrên erênî peyda dibe. Ji aliyê civakê ve mirov dikare bibêje ku civak karên xwe yên sîyasî, aborî, civakî û hwd li gor van rîtan bi rê ve dibe.

Ji aliyê pergala civakê ve em li ser ve yekê hûr bin mirov dikare bibêje ku ev urf û adet di navbera endamên wê civakê da piştgirîyê saz dike. Bi saya rîtuêlan di navbera endamên wê komê da têkiliyên germ tên danîn. Bi gotineka din bi hesta aîdbûnê her endamên civakê bi hev ra bi wêrisên qewî tên girêdan.

Helbet bi pêşveçûna zanist û teknolojîyê ra me dît ku hin urf û adet hêdî hêdî ji holê radibin yan jî bi şêweyekî din hebûna xwe didomînin. Di rîtuêlên zayînê da tê dît ku ji pêşveçûna zanist û teknolojîyê sûd tê wergirtin. Herçend di van urf û adetan da guhartin çê bibin jî mirov dikare bibêje ku fonksiyonên wan ji bo meşandina karên jîyanê li dar in.

## Çavkanî

- Assmann, J. (2018). *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik* (wer. Ayşe Tekin), 3. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çelik, Ö. (2008). *Ataerkil Sistem Bağlamında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Benimsenmesi*, Teza Lisansa Bilind Ya Çapnebûyî, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durkheim, E. (2018). *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri* (wer. Özen Ozankaya), 2. Baskı, İzmir: Cem Yayınevi.
- Emiroğlu, K. û Aydın, S. (2003). *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Farqînî, Z. (2010). *Ferhenga Kurdî-Tirkî*, Çapa Sêyem, Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Honko, L. (2015). Ritüellerin Oluşum Süreci (wer. Ruhi Ersoy), M. Ö. Oğuz, S. Gürçayır Teke û S. Akkaya (ed.). Di nav *Halk Biliminde Kurumlar ve Yaklaşımlar 3* da, r. 199-212, Ankara: Geleneksel Yayınları.
- Kahraman, K. (2010). Ritüellerin Toplumsal Etkileri, S. Seydi û H. Çapraz (ed.).SDÜ *Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, r. 227-236, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.
- Malinowski, B. (2020). *Büyü, Bilim ve Din* (wer. Saadet Özkal), 2. Basım, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Örnek, S. V. (1977), *Türk Halk Bilimi*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Suvari, Ç. C. û Kanca E. (2011). *Ezidi Bayramı 'Çarşema Sor'un Toplumsal Geçiş Ritüeli Olarak Analizi*, Sempozyum Bildirileri Uluslararası Midyat Sempozyumu, Midyat, r. 675-684.
- Turner, V. (2018). *Ritüeller-Yapı ve Anti-Yapı* (wer. Nur Küçük), İstanbul: İthaki Yayınları.

**Lîsteya Jêderkên Devkî**

**JD-1:** Nuriye Candan, 61 Salî, Nexwende, Kebanîya Malê, Navenda Sêwregê.

**JD-2:** Lütfiye Özlâhlan, 78 Salî, Nexwende, Kebanîya Malê, Navenda Sêwregê.

**JD-3:** Cemile Karalük, 53 Salî, Nexwende, Kebanîya Malê, Navenda Sêwregê.

**JD-4:** Gafure Devebakan, 77 Salî, Nexwende, Cotkarî, Gundê Daraxunê.

**JD-5:** Fatime Çalışkan, 86 Salî, Nexwende, Kebanîya Malê, Gundê Sawicaxê.

**JD-6:** Fatime Künc, 58 Salî, Mezûna Dibistana Seretayî, Kebanîya Malê, Navenda Sêwregê.

**JD-7:** Zeynep Güzeler, 75 Salî, Nexwende, Kebanîya Malê, Gundê Qurdekê.

**JD-8:** Saadet Hamkan, 70 salî, Nexwende, Kebanîya Malê, Navenda Sêwregê.

**JD-9:** Emîne Kayçi, 93 Salî, Nexwende, Pîrik, Gundê Kerteşê.

Aslan, M. (2022). Analîza taybetmendîyên hunera dengbêjîyê.

*Folklor û Ziman*. 3(1), 39-66.

**Wergirtin/received:** 06.01.2022

**Qebûlkirin/accepted:** 29.04.2022

**ORCID:** 0000-0002-1833-3757

---

## ANALÎZA TAYBETMENDÎYÊN HUNERA DENGBÊJÎYÊ

---

**Mustafa Aslan\***

**Kurte**

Mijara vê gotarê hunera dengbêjîyê û taybetmendîyên wê ne. Wekî huner dengbêjî, bi kêmasî ji Homeros û bi vir da kevneşopîya dengbêjîyê li cihanê heye. Mînak li nav gelên îrlândî, keltîk, galîk û heta breton ango armorîk dengbêjî bi awayekî berbelav hebû. Di nav kurdan da jî ji zû da ev huner heye û dengbêjên kurd berhemên balkêş afirandine. Herçiqas derbarê jîyan û berhemên van dengbêjan da vekolîn hatibin kirin jî, derbarê hunera hûnana berhemên û taybetmendîyên dengbêjîyê pir vekolîn nehatine kirin. Ji ber vê sedemê di vê xebatê da em bi taybetî li ser hunera dengbêjîyê û taybetmendîyên wê rawestîyan. Bi rêya analîza mînakan, ji berhemên dengbêjan me hewl da em balê bikişînin ser van taybetmendîyan. Xebat jî du beşên sereke pêk tê. Di beşa yekem da em li ser kevneşopîya dengbêjîyê li cihanê û li nav kurdan rawestîyan û bi kurtasî paşxaneyê dîrokî ya vê hunerê nîrxand. Bi vê ve girêdayî pêwenda dengbêj û hamî jî hat nîqaşkirin. Di beşa duyem da hunera dengbêjîyê bi rêya mînakan ji berhemên dengbêjan analîza pesindarî û teswîrê hate kirin. Di vê çarçovê da em li ser temayên wekî, trajedy, mêrxasî (cesaret), hêza leheng, şervanî, fedakarî, comerdî, namûs û xweşîkbûnê (qeşengîyê) rawestîyan û ev tema nîqaş kirin. Bi rêya analîza van temayan me hewl da balê bikişînin ser taybetmendîyên hunera dengbêjîyê.

| 39

**Peyvên Sereke:** Dengbêj, Dengbêjî, Huner, Dîrok, Leheng.

---

\* Doç. Dr. Zanîngeha Mardin Artuklu, Beşa Ziman û Çanda Kurdî. Mêrdîn/Tirkiye.  
E-mail: mustafaaslan@artuklu.edu.tr

## THE ANALYSE OF THE ARTICULARITIES OF DENG BÊJÎ ART

### Abstract

The subject of this article is the dengbêjî art and its particularities. According to the existing information, at least since Homer the dengbêjî art exists in the world. For example this was widespread among the Irish, the Celts and the Galls, and among the Bretons. Among the Kurds, too this art is well known and the Kurdish dengbêjs have produced remarkable works. Many studies have been carried out on the life and works of the Kurdish dengbêjs, but on the other hand the art of construction of their works and the particularities of the dengbêjî art have not been the subject of research. For that reason, in this study, we focused on the particularities of the dengbêjî art. By analyzing examples taken from the works of dengbêjs we wanted to draw attention to these particularities. The study consists of two parts. In the first part, we discuss the bardic tradition in the world and dengbêjî among the Kurds. Related to this the relationship of dengbêj-protector patron is also discussed. In the second part of the work, we analyzed in particular the art of eulogy and description in dengbêjî works. Within this framework, themes such as tragedy, bravery, the power of the hero, the art of combat, sacrifice, generosity, honor and beauty have been analyzed. Through the analysis of these themes we have tried to demonstrate the particularities dengbêjî art.

**Keywords:** Dengbêj, Dengbêjî, Art, History, Hero



## Destpêk

Mijara vê gotarê taybetmendîyên hunera dengbêjîyê ye. Herçiqasî ev huner bi kurdî wekî kilambêjî, stranbêjî û destanbêjî hatibin binavkirin jî, ji ber ku di piraniya xebatên derbarê vê hunerê da peyva “dengbêjî”yê hatîye bikaranîn, min jî dengbêjî tercîh kirîye. Ji aliyê naverok, hûnan û îcrayê ve berhemên dengbêjîyê bi gelemperî epîk in û ji cureyên edebîyata devkî yê din cuda ne. Di berhemên epîk da zêdetir temayên wekî şer, lehengî, evîna romantîk û fedakarî li pêş in. Li gor agahîyên li ber destan, bi kêmasî ji dema Homeros ve afirandina berhemên epîk li cîhanê heye. Mînak di dema Skender da ev cure huner li Roma û Yewnanîya kevnar, di nav gelên îrlandî, keltîk, galîk û heta breton ango armorîk da hebû (Connellan, 1860, r. XVI). Herweha li cem hindîyan bi awayekî berbelav hebû. Ji sedsala 6an ve li nav gelên ereb jî kevneşopîya afirandina berhemên epîk hebû. Li gor George Thomsonî ev huner di nav gelên nexwende da berbelav e. Thomsonî îdia dike ku têkilîyeka xurt di navbera helbestê û nexwendebûna civakê da heye. Ji bo ku vê îdiaya xwe piştrast bike Thomsonî mînaka îrlandîyan dide ku bi “piranî nexwende bûn, lê her yek ji wan helbestvanek bû. Her dema ku bûyereka giring çê dibû, îrlandîyekî li ser bûyerê stranek ango helbestek diafirand.” (Thomson, 1954, r. 436). Thomsonî dibêje ku ev yek diçe heta binyada ziman, ango xeberdanê. Li gor wî helbest jî formeka taybetî ya xeberdanê ye. (r. 437). Li gor wî “xeberdana helbestî bi taybetî bi rîtmaya xwe, bi forma xwe ya sêrî û fantastîk jî xeberdana jirêzê cuda ye” û ev yek di zimanê “miletên kêmar ên hov” da xuya dike... û heta di zimanê civakên gundî yê niha da jî xwe dide der”. (r. 439, 454).

Wekî tê zanîn heman huner di nav kurdan da jî ji zû da heye û dengbêjên kurd berhemên balkêş afirandine. Van salên dawîn di çarçoveya xwendina lîsansa bilind û doktorayê da derbarê jîyan û berhemên van dengbêjan da gelek vekolîn hatine kirin. Di çarçoveya van xebatan da vekoler pênaseya dengbêjîyê dikin û li ser jîyana dengbêjan radiwestin, berhemên wan ên sereke dinirxînin. Ji van vekoleran kesên wekî Abidin Parilti (2006), Serhat Resul Çaçan (2013), Canser Kardaş (2013) û Duygu Çelik (2017) digel pênaseya têgiha dengbêjîyê derbarê hunera dengbêjîyê, hûnana berhem û taybetmendîyên dengbêjîya kurdî da analîz û nirxandin kirine. Ji xeynî wan hin kesên bîyanî wekî Wendelmoet Hamelinkê (2014) hewl dane ku bersiva pîrsa “dengbêjî kî ye?”yê bidin. Mînak Hamelink di xebata xwe ya derbarê dengbêjên kurd da weha dibêje: “Dengbêjîya kurdî hunera çîrokbêjîyê ya helbestkî

ye. Dengbêj bi vê hunerê cihaneka ku dûrî serborîya civakê ye teswîr dike; xeyala guhdaran ber bi cihên bîyanî ve dibe û bala wan dikişîne ser tiştên ku di jîyana rojane da dikarin biqewimin.” (r. 20). Hamelinkê pesend dike ku di nav civaka kurdan da dengbêj hîn jî “kesên herî zêde xwedî rûmet û çalak in ku bi xêra wan hunera devkî ya kurdî zindî û çalak maye” û dibêje: “Herçiqas peyva dengbêj hem ji bo mêr hem ji bo jinê tê bikaranîn jî, bi piranî tenê dengbêjên mêr di civatan da distrên, ji ber ku ev kar ji bo jinê ‘minasib nayê dîtî’. Herweha di nav civatê da dengbêjên jin û yên mêr ne xwedî heman statuyê ne. Ger jin bistrînin jî yan di nav malê da yan di civata jinan da, di dema karekî malê da yan di dawetê da û tenê ji guhdarên jin ra hunera xwe îcra dikin.” (r. 35). Li gor jêhatîbûna wan, Hamelinkê dengbêjan dike sê cure: “yên herî zîrek dengbêjên mîr û padîşahan bûn, di rêwîtiyê da digel wan diçûn; yên duyem ji rêvebirên wekî axayan ra distran. Yên sêyem herçiqas karê dengbêjiyê ne pişeya wan a sereke bû jî, li derdora nêzik wekî dengbêj dihatin dîtî û seh kirin û di roja me da tenê dengbêjên bi vî rengî mane.” (r. 36).

Herçiqas Hamelinkê behsa giringîya dengbêjan ji bo parastina çanda kurdî ya devkî jî bike, qala naveroka berhemên dengbêjiyê û hûnandina hunerî ya van berhemên nake. Ji xeynî Hamelinkê gelek kesan derbarê jîyan û berhemên dengbêjan da agahî dane, nixxandin kirine<sup>1</sup>. Lê ji aliyê hûnana berhemên dengbêjiyê û hunera ku di vê hûnanê da hatîye bikaranîn, di xebatên van vekoleran da zêde nixxandin nehatine kirin, ango ev xal ne mijara sereke ya vekolînên wan e. Ji ber van sedeman em dê di vê xebatê da, bi taybetî li ser hunera afirandin û hûnana berhemên dengbêjiyê rawestînin, analîz bikin û li ser vê mijarê bi rêya mînakên agahîyan bidin. Xebat ji du beşên sereke pêk tê. Di beşa yekem da dê bi kurtasî behsa dîroka dengbêjiyê û pênasîya wê û taybetmendiyên dengbêjan bê kirin. Paşê di çarçoveya têkilîya dengbêjî û desthilatdarîyê da em dê bi kurtasî li ser têkilîyên di navbera dengbêjan û desthilatdaran da li cihanê û li nav kurdan rawestînin. Di beşa duyem da bi rêya analîza hin berhemên epîk û stranên şerî û evînî em dê hewl bidin taybetmendiyên hunera dengbêjiyê ya dengbêjên kurd dîyar bikin.

1 Mînak Aras, A. (2014). *Evdalê Zeynikê Şairê Kurda yê Efsanevi* Nûbihar: İstanbul; Beğik, M. (2015). *Dengbêj Resoyê Gopala (jîyan û berhem)*, (Teza Masterê ya ne çapkirî), Zanîngeha Mardin Artuklu; Güneş, O. & Şahin, İ. (2018) *Antolojiya Dengbêjan 1-2*, Nûbihar: İstanbul; Öztürk, S. (2014). *Di Tradîsyona Dengbêjiya Kurdî de Şakiro (jîyan û berhem)* (Teza Masterê ya ne çapkirî), Zanîngeha Mardin Artuklu; Sadak, C. & Akyol, H. (2007). *Antolojiya Dengbejan / Dengbej Antolojisi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi; Salihe, K. (2002). *Filîtê Quto 20 Kilam 20 Qewmîn*, Nefel: Stockholm; Uzun, M. (2009). *Dengbêjlerim*, İthaki: İstanbul; Yildiz, A. & Taşkin, H. (2018). *Şakiro: Kewê Ribat*, Nûbihar: İstanbul.

## 1. Li Cîhanê Dengbêjîyê

Wekî di destpêkê da hat destnîşankirin hunera dengbêjîyê ji demên kevnare li cîhanê heye û navên cuda li îcrakerê vê hunerê hatine kirin. Mînak bi îngilîzî ji wan ra *bard* yan jî *minstrel*, bi fransîzî *troubadour*, bi elmanî *minnesänger*, li Afrîkayê *griot* yan jî *cêlî* tê gotin<sup>2</sup>. Di zimanê tirkî da ji wan ra “*ozan*” yan “*âşık*” tê gotin. Li erdnîgarîya Brîtanya, Îrlanda, Skoçya, welatê gal û keltan hunera dengbêjîyê ji aliyê bardan ve hatîye îcrakirin. Di serdemên kevnare da bard “ewqas wekî kesên pîroz dihatin pêşwazîkirin dema ku daketina qada şer, artêşan şer radiwestandin.” (Connellan, r. XVI). Li Îrlandayê bard “wekî çineka esîlzade dihatin qebûlîkirin... Ji ber asta wan a zanîna edebî, tevahîya civakê rêz li wan digirt... Bard di nava artêşan da wekî qasid yan wekî navbeynkarê aşîyê cih digirt û ji ber vê jî hem kesayetîya wî hem malê wî pîroz bûn; di qada şer da jî kesî destê xwe nedida bardan. Piştî şer li ser yê mirî stran diafirandin yan pesindariya yên sax dikirin.” (Connellan, r. XXI-XXII-XXIII).

Ji aliyê hunerê ve “bardên galîk ne kêmi yên îrlandî bûn. Wekî her derê cîhanê mîsyona sereke ya bardên galîk jî pesindayîna mêrxasîya beg û mîran bû ku ew xwedî dikirin.” (Meyer, 1908, r. 5). Di edebîyata kevin a galîk da çî ji aliyê naverokê çî ji aliyê teşeyê ve helbesta ku bardên girêdayî malbatên beg û desthilatdaran diafirandin ji ya helbestvanên anonîm û ne girêdayî malbatakê, gelekî cudatir bû. Ji bo her stran yan berhemeka ku tê da pesindariya mîr dihat kirin, “bard xelatek werdigirt: pez, dewar, tajî, hesp, libas yan jî xişirên xemlê yên zêr û zîvîn.” (Meyer, r. 5).

*Troubadour*ên frensî jî berhemên epîk diafirandin. Terma *troubadour* tê maneya “kesê ku dibîne”, bi gotineka din *troubadour* ew kesê ku stranan keşîf/îcad dike. Ne tenê li Fransayê, herweha li bakurê Îtalyayê û li herêma Katalonyayê jî *troubadour* hebûn. Li van herêman kevneşopîya *troubadour*an di destpêka sedsala 11an da derket û di destpêka sedsala 13an da jî hêdî hêdî winda bû. Stranên ku *troubadour*an diafirandin, bi piranî li ser evînê û bi taybetî jî li ser evîna beşerî bûn; mijara stranan gelek caran evîna esîlzadeyan û mîrzeyan bû. Herçiqas li gor vekoler Sandrine Brunê “hinek jî *troubadour*an kesên esîlzade yan dewlemend jî bûn û jî çînen civakî yên curbicur pêk dihatin” jî (Brun, 2014, r. 15), yek jî taybetmendiyên sereke yên *troubadour*an ew bû ku ne kesên jîrêzê bûn. Ew “kesên esîlzade, şervanên siwarî, maldar û heta hin ji wan kesên dînî bûn.” (Caillou, 2009, r. 141). Wan bi piranî li serayên şahên fransayî yên “wekî Richard Coeur de Lion û Marie de Champagne, hunera xwe îcra dikir.” (Caillou, r. 142).

<sup>2</sup> Ji bo agahîyan derbarê dengbêjên efrîqî binêre: Ruth F. Oral Literature in Africa, Open Book Publishers, 2012, r. 84-85.

Li gor nivîskarê fransîz Eric Brognietî, di nava ereban da hêj di serê sed sala 6an da kesên wekî Imru'l-Qeys berhemên ku wekî *qesîde* têne binavkirin, diafirandin. (Brogniet, 2017, r. 1). Li Erebestana Siûdî ya kevin, di nav eşîrên bedewî da heman kevneşopî pir berbelav bû. Serokeşîr û dengbêj her sal di demeka diyar da dicivîyan û dengbêj bi hev ra diketin lecê, her yekî zîrekbûna xwe li ber guhdaran nîşan dida.” (Brogniet, r. 3). Di nav partan da jî gelek dengbêj, stranbêj û muzîkjen hebûn ku ji wan ra “hunîyagar, ramîsgar, şamagu yan gosan” dihate gotin. Van stranbêj, muzîkjen û dengbêjan li qesrên şah û began, carinan jî di nav pîrozbahîyên gel da hunera xwe pêşkêş dikir. “Yek ji van dengbêjên herî binavûdeng Barbadê efsanewî ye. Barbad digel dengbêja jin a wekî wî binavûdeng Nakîsa di seraya Xusroyê 2. da derbarê dîroka şah û jina wî Şîrin stran digotin.” (Darayee, 2009, r. 50). Vekoler Oztürkî balê dikişîne hevbeşîya navbera van dengbêjên kevnare yên îranî û dengbêjên kurd û dibêje ku “hevbeşîya çanda Gosanan û dengbêjîyê bi hêsanî tê dîtîn. Dengbêjan wekî Gosanan hunera xwe geh di qesrên mîr û began, geh jî di nav gel da pêşkêş kirine.” (Öztürk, 2014, r. 20). Li gor Pariltiyî li Îranê stranbêjên çîrokan *naqqal* jî hebûn ku li gund û bajaran digerîyan û çîrok bi stranî digotin. (Parıltı, 2006, r. 56).

Heman kevneşopî li Yugoslawyaya berê jî hebû û hetanî nîveka pêşîn ya sed sala XXan zindî bû. Zanyarê amerîkî Albert Bates Lordî ku derbarê mijarê di salên 1930yî da li Yugoslawyayê xebata sehayî kirîye, dengbêjên Yugoslaw wekî “stranbêjên çîrokan” bi nav dike. Li gor wî, berevajî çandên din dengbêjên yugoslav ne çîneka taybetî bûn di nava civakê da. Lordî dibêje, “bi bawerîya min ev stranbêj ne çîneka taybetî ne. Ji her grûba civakê stranbêj dikarin derkevin. Hin ji wan cotkar in, hinek dikandar û hinek ji wan jî beg in. Ji nav bazirgan û arîstokratan jî stranbêj derdikevin.” (Lord, 1971, r. 20).

## 2. Dengbêjî li nav Kurdan

Derbarê dîroka dengbêjîyê da çavkanîyên nivîskî yên kevnare tune ne. Dengbêjê herî kevn ê ku em navê wî dizanin Selîm Silêman e ku di sed sala 17an da jîyaye. Wî dengbêjîya Mîr Şerefê Mîrê Xîzanê kirîye, (Mutlu, 1996, r. 57). Selîm Silêman di heman demê da nivîskarê berhema *Yûsif û Zuleyxayê* ye jî. Ji xeynî vî navî mirov dikare bibêje ku dengbêjê herî kevn Evdalê Zeynikê ye. Ehmedê Fermanê Kîkî jî kesekî wisa ye ku ji alîyê hunera xwe ve ne kêmî Evdalê Zeynikê ye. Dengbêjên wekî Reso û Şakiro bêhtir behsa Evdalê Zeynikê kirine û xwe wekî şagirtên wî dane nasîn. Lê berîya serdema Evdalê Zeynikê kîjan dengbêj hebûn, navên wan çi bûn,

li ku dijîyan, li kîjan dîwanan dengbêjî dikirin, em nizanin. Yaşar Kemalî di romana bi navê *“Karıncanın Su İçtiği”* yê da behsa dengbêjekî bi navê Ūso dike û dibêje ku wî li bilûrê dixist û destan digotin.” (Kemal, 2015a, r. 299). Lê nabêje bê ev dengbêj di kîjan serdemê da jîyaye. Ji ber vê sedemê vekoler Hamelinkê dibêje ku ancex bi rêya analîza “dîroka civakî û sîyasî ya kurdan mirov dikare hin agahîyan derbarê dengbêjîyê da bi dest bixe.” (Hamelink, r. 36). Herçiqas dengbêjen berîya Evdalê Zeynikê kî bûn yan kî ne, neyê zanîn jî, ji berhemên ku li dû xwe hiştine diyar e ku ev huner ji dewrên kevin da di nav kurdan da heye. Mirov dikare bibêje ku qet nebe ji serdema Ehmedê Xanî û vir va dengbêjî heye; ji ber ku ew bi xwe jî dibêje, wî destana Memê Alan ku gelik varyantên wê ji alîyê dengbêjan ve dihatin gotin, bingeh girtîye û Mem û Zîn nivîsîye. Ehmedê Xanî di *Mem û Zînê* da behsa zanayên temendirêj dike ku îxtimaleka pir mezin ev kes dengbêj in:

*“Danayê muemmerê kuhensal*

*Ev reengehe go ji bo me ehwal*

*Go: “Adetê pêşîyê zemanan*

*Ev bû li hemî cih û mekanaan”* (Yıldırım, 2010, r. 122-123).

Ev jî dîroka dengbêjîyê bi kêmasî digihîne berî 400 salî, serdema ku Xanî jîyaye. Dema kesên wekî Celadet Bedirxanî behsa dengbêjen kurd û hunera wan dikin, ji belgeyên nivîskî zêdetir xwe dispêrin çavdêriyên derbarê rewşa civaka kurd û hewl didin dengbêjîyê li gor van çavdêriyan pênase bikin. Celadet Bedirxanî dibêje “di demê borî de mîr, beg û axa xwedî dengbêj û çîrokbêjan bûn. Xanî ji wan ra çê dikirin, ew xwedî dikirin û hemû pêwîstîyên wan ên aborî bi cih dianîn.” (Bedirxan, 1932, r. 7). Têgiha “dengbêj” ji alîyê gelek kesan ve hatiye pênasekirin. Mînak, Yaşar Kemalî di romana xwe ya bi navê *“Kale Kapısı”* yê da dibêje, dengbêj “ew kes in ku destan û lawîjan dibêjin û gerok in. Ew hem dibêjin û hem jî vediguhêzin ... Wan kilam û destan distran, çîrok digotin.” (Kemal, 2015b, r. 188). Li gor Mehmed Uzunî dengbêj “ew kes e ku teşe dide deng, hest û jîyanê dide peyvê. Yanî hostayek e ku karê wî deng e.” (Uzun, 2006, r. 13). Canser Kardaşî jî di çarçoveyeka berfireh da dengbêjan weha pênase dike: “Dengbêj ew kes in ku civakê ji her alîyî ve nas dikin û bi amûrên muzîkê an bê amûrên muzîkê bûyerên dîrokî wekî pevçûnên nav eşîran û şerên eşîran digel desthelatdarîyê, bûyerên wekî erdhej, lehî, afatên xwezayî, evin, jihevduketin, keçrevandin û hîkayetên gelêrî bi melodî dibêjin û hem aliyên erênî hem aliyên neyênî yên civakê derdixin pêş. Bi vegotinên xwe veguhêzerên dabûnerîtên civakê ne.” (Kardaş, 2013, r. 19).

Ji çavkanîyên heyî diyar dibe ku bi kêmasî ji nîveka duyem ya sedsala 19an û vir ve li nav kurdan dengbêjî bi awayekî zindî hatîye îcra kirin. Gelek varyantên berhemên epîk ên dengbêjîyê ji aliyê kesên biyanî ve hatine berhevkirin<sup>3</sup>. Di vê navberê da pêwîst e ku bê gotin ku li herêmen Xerzan, Mêrdîn û Tur-Abidînê mitirb jî wekî dengbêjan hem berhemên dengbêjîyê dibêjin û hem jî hinek ji wan berhemên diafirînin. Derbarê mitirban da Necat Keskinî di teza xwe ya lîsansa bilind da weha dibêje: “Herçiqaq mitirb ji dengbêjan cuda bin jî, ew jî wekî wan rola bîra civakê dilîzin û girêdayî serokeşîran in. Wekî dengbêjan ew jî di berhemên xwe da pesindariya lehengîya serokeşîrên xwe dikin, wan di civakê da mezin dikin. Herweha li ser bûyerên giring ku li herêmen qewimîne destanên şer bi rêya muzîkê ji nû da diafirînin û bi vî awayî çanda gel li ser lingan dihêlin.” (Keskin, 2016, r. 22). Ji ber vê yekê Keskinî di wê bawerîyê da ye ku mitirb jî wekî dengbêjan hilgîrên “bîra çandî” ya civakê ne. (Keskin, r. 83).

Li gor Ahmed Arasî dengbêj “bîr” a civakê ne. Bi gotineka din, ji ber ku dengbêjan “li ser hemû bûyerên ferdî, civakî û siyasî kilam û destan afirandine... ew bi her teherî arşîva kurdan in... di dem û dewranên kevn da rewşa jîyana civakî çawa bûye, mantelîteya kurdan çawa bûye, nîşanî merivan didin.” (Aras, 2017, r. 228-229). Serhat Resul Çaçanî jî balê dikişîne ser vê rola dengbêjan ku veguhêzên dîroka herêmi ne. Çaçanî dibêje “bi rêya dengbêjîyê agahîyan derbarê bûyerên ku di rabirdûyê da qewimîne û lehengên sereke yên van bûyeran digihîne civakê.” (Çaçan, 2013, r. 6). Nirxandina Lordî derbarê vê rola dîrokî ya dengbêjan da nêzikî ya Çaçanî ye. Lordî dibêje “tişt a giring ew e ku dengbêj bê navber rola xwe di tradîsyonê da derdixin pêş. Tişt a ku em jî li ser radiwestin ji qabilîyeta afirîner a dengbêja zêdetir, rola wî ya wekî parêzvanê kevneşopîyan, rastîya dîrokî ku pesend dike bê kilam çî ye. Di dema stranê da dengbêj ne hunermend e, lê dîrokzanê ku xeber dide; herçiqaq ji bo dengbêj dîrokzanî bê maneya nobedariya efsaneyan.” (Lord, r. 28).

3 Mînak Le Coq von, A. (1903). *Kurdische Texte: Kurmangi-Erzählungen und Lieder*, Zweiter Teil, Berlin; Lerch P. I. (1857). *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-Chladaer*, St. Petersburg; Makas, H. (1900). *Kurdische Texte im Kurmanji Dialekte aus der Gegend von Mardin*, Heidelberg; Mann, O. (1906), *Die Mundart der Mukri-Kurden Teil I: Grammatische Skizze, Texte in Phonetischer und Persischer Umschrift*, Berlin; Prym, E. & Socin, A., (1887), *Kurdische Sammlungen I*, St. Petersburg; Prym, E. & Socin, A. (1890). *Kurdische Sammlungen II*, St. Petersburg. Herweha Alexander Jaba bi hevkarîya Mela Mehmûdê Bayazîdî gelek berhemên epîk ên dengbêjîyê berhev kirine. Ji bo agahîyên berfireh derbarê xebata Jaba da binêre: Öztürk, M. (2017). *Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî*. Diyarbekir: Weşanê Lis.

Ji bo Serdar Oztürkî dengbêj, aktorek e ku “bûyer û qewimînên ku bandoreke giran li ser civakê kirine, bi awayekî hestîyar û estetîk pêşkêş dike... Dengbêj hostayên hunera gotinê ne. Hostayên ku peyvê dihûnin, wekî hevîrekî nerm dikin û teşeyekî hunerî didin gotinê... [Dengbêj] di heman demê de çîrokbêj e (ji ber ku ew çîrokan bi melodîyê dibêje). Berpîrsîyarê vegotina çîrok, destan û efsaneyan e. Ji ber ku ew şahidê dema xwe bûn, divîyabû serpêhatîyên gelên xwe, mêrxasî û xayîntîya di nava mirovan de, rabirdûya gel, şer, evîn, nasname û bûyerên din bianîna ser zimên.” (Öztürk, 2014, r. 21-22). Wekî li jor hate gotin ji bo ku dengbêj bikare karê xwe îcra bike, pêwîst e debara wî bê kirin. Ev jî ji alîyê malmezinan, mîr û began ve dihat kirin. Girêdana aborî ya dengbêj bi vê şêweyê têkilîyeka desthilatdarî derdixe holê: ger dengbêj nehatibûna hîmayekirin wan dê nekarîbûya dengbêjîyê bikin.

### 3. Dengbêjî û Desthilatdarî

Çavkanîyên berdest diyar dikin ku ev têkilîya hîmayekirinê li gelek derê cihanê hebûye. Mînak di demên borî da, di navbera rêvebirên rûs Kniazan (Knîyaz) û vebêjên destanan da têkilîyeka bi vî rengî hebû. Knîyaz xwedî artêş bûn û di nav artêşa wan da, vebêj ango destanbêj hebûn. Li gor Sokolovî, Kniazan pir qîmet didan pesindanên van destanbêjan. Piştî serfirazîyên şeran, di vegeerê da destanbêjan kilam diavêtin ser wan. (Sokolov, 2009, r. 43-44).

Wekî Kniazên rûs şahên hindî jî xwedî dengbêj bûn. Nav û dengê wan bi xêra dengbêjan belav dibû. Ev belavbûn li gor zîrektî û jêhatîbûna dengbêjên wan bû. Dengbêjên hindî “peyamnêr, perwerdekarên taybetî, hozanên dîwanxaneyan, afirînerên esaletên binavûdeng bûn.” (Rewers, 2016, r. 4). Her shahekî yan begekî ku bixwesta piştî mirinê navê wî li dinê bimîne divîyabû dengbêjekî xwedî bike. Dengbêj berhem derbarê mêrxasî û comerdîya wî da diafirandin û bi vî awayî pesindariya wî dikir. Mînak şahê hindî “Man Sing soza çar filan daye dengbêjê xwe ji bo ku di şahîya dawetê da pesindariya wî bike. Dengbêj bi awayekî weha pesindariya Man Sing kirîye ku ew gihandîye asta xwedayê hindî Vîşnû.” (Rewers, r. 1).

Heman kevneşopî li erdnîgarîya rojavayê Afrîqayê jî heye. Mînak li welatên Nijerya û Benin li qesra her mîrê herêmî *Griot* yan jî Cêlî hebûn. Di demên borî da ew ne tenê hostayê peyvê bûn, di nav civakê da hem navbeynkarên ku nakokî ji holê radikirin hem jî bîra civakê bûn. Griot, mît û hikayetên derbarê dîroka civakê da di serê xwe da qeyd dikirin û berhemên pesindariyê derbarê mêrxasî û

comerdîya mîr û began diafirandin. (Zanetti, 1990, r. 161). Griot di heman demê da emanetgehên bîra bav û kalên mîrê xwe bûn. Bi xêra wan, mîr dîroka bav û kalên xwe, mêrxasîyên wan, comerdîya wan nas dikirin. (Akinyemi, 2001, r. 106). Griot yan Cêlî ne tenê pesinê mîrên xwe didan, herweha dema mêvanek dihat, li devê qesrê disekinîn û mêvan bi pesindarî pêşwazî dikirin, qencîyên wî bang dikirin. (Smith, 1957, r. 31).

Ji van mînanan jî dîyar dibe ku têkilîya dengbêj û desthilatdaran gelekî xurt e. Her mîr yan mîrza di qesir û qonaxên xwe da dengbêj hewandine û xwedî kirine. Bi wan ra çûne şer û cengê. “Dengbêjan şervan motive kirine û mîsyoneka wan a pedagojîyê hebûye.” (Gürür, 2014, r. 50). Giring e ku bête gotin ku damezirîner û xwedîyê kovara Hawarê Celadet Ali Bedirxanî dengbêj Ehmedê Fermanê Kîkî birîye Şamê û heta mirina xwe ew xwedî kirîye. Ehmedê Ferman jî hem ji wî ra hem ji civata wî ra straye. Her wekî Celadet Bedirxanî jî gotîye, di navbera dengbêj û mîrektîyên kurdan da têkilîyeka xurt heye. Lê dîsa herçiqas dengbêjên desthilatdaran hebin jî, dengbêjî bêtir di nav gel da bi cih bûye û divê tenê bi desthilatdarîyê ve neyê girêdan. Ji ber ku ew mîrasgirê çanda civakê bi giştî ne. Di dema ku li Kurdistanê desthilatîya sîyasî xurt bûye û rewşeka aram dest pê kirîye, em dibînin ku wekî şair û nivîskaran, dengbêj jî zêde bûne. Ev jî bi xêra hîmayekirina malmezinan bûye. Wekî Gururî jî balê dikişîne ser, “beriya ku îmkanên çapkirinê û nivîsê belav nebûbûn û karîgeriya çapxaneyê wekî nosyoneke kulturî, kedkarên edeb û hunerê dermale nedikirin, pêdivî bi mîr û patronêkî hebû.” (Gürür, 2014, r. 48) Di wan deman da her mîrek yan malmezinek xwedî dengbêj bûn. Mînak dengbêjê navdar Evdalê Zeynikê dengbêjîya Sirmelî Mehmed Paşa kirîye. (Aras, 1996, r. 15). Ehmedê Fermanê Kîkî li cem Reşîd Begê Kîkî demeka dirêj dengbêjîya eşîra Kîkan kirîye. (Bedirxan, 1934, r. 12-14). Herweha Karapetê Xaço ku bi eslê xwe ermen e, wî jî li cem Filîtê Quto dengbêjîya eşîra reşkotan kirîye. (Kevirbirî, 2002, r. 33).

Li gor ku Gururî radigîne, “dengbêj Çîngo yek ji wan e ku li Bazîdê di qesra Îshaq Paşa de dengbêjê Îshaq Paşa bûye. Kurê Çîngo, Şerîfê Çîngo jî dengbêjê Behlûl Paşa bûye lê em nizanin ka têkilîyeye çawa, li gor çî esasî di navbera patron û dengbêj de heye... Di seraya Îbrahîm Paşayê Milî de gelek dengbêj hatine hîmayekirin, çalakiyên kulturî û hunerî di bin desthilatîya wî de hatiye dermale kirin. Lê dengbêjekî bi navê Biroyê Şerqî jî hebû ku ew wekî dengbêjê wî



tê qebûlîkirin. Ji bilî gelek dengbêj û şairan, Biroyê Şerqî, dengbêjê wî yê esil bû... Biroyê Şerqî her tim digel Îbrahîm Paşa bûye, di qesra wî de her tim hunera xwe afirandiye û rûdanên derdora wî qewimîne, honandiye. Şer û seferên wî kiriye stran û tîkîliya wî û dewleta osmaniyan di stranên xwe de kiriye babet. Ev yek di gotara Xelîl Cindîyî de jî hatiye piştrastîkirin û ji aliyê Biro ve ji Pîr Guroyê Şingalî re hatiye neqlîkirin.” (r. 49-50)

Wekî Celadet Bedirxanî jî gotîye di navbera dengbêj û mîrektîyên kurdan da tîkîlîyeka xurt heye. Gururî jî vîna pesend dike û dibêje “di dawîya sedsala XIXan de em rastî hin belgeyan tîna ku tîkîliya mîr û dengbêjan nîşan dide... Mîr, çî bi îmkânên siyasî çî jî bi îmkânên aborî, xwedî pozîsyoneke hamî/patron bûn... Dengbêj di qesr û qonaxên mîran de, dengbêjiya wan diki[ri]n û digel wan daxilî nav kar û barê îdareyê jî dib[û]n. (r. 48-49). Bi kurtasî di wan deman da bazara dengbêj û hunermendên din diwan û serayên şah, mîr û began bûn. Ev yek jî hêza pêwendîya navbera mîr û began û hunermendan nîşan dide.

#### 4. Taybetmendîyên Hunera Dengbêjîyê

Li gor Parryî dengbêj bi şêweyekî (tarzek) tradîsyonel destanan diafirînin. Ev şêwe teknîkeka ku dengbêj dizanin bêyî hay jê hebin ku dizanin û girêdayî hafîze ya (bîra) wan a tişê hûrgulîyên bêdawî ye ku bi xêra wan dikare heta radeyekê berhemên xwe bi pêş ve bibe.” (Parry 1971, r. 20). Duygu Çelikê jî balê dikişîne ser giringîya hafîzeyê dengbêjan û weha pê da diçe: “Dema mirov behsa dengbêjê baş dike du taybetmendî tîna bîra mirov: dengekî baş û hafîzeyek xurt. Dema kilamên dirêj tîna bîra mirov hafîzeyê xurt wekî hunerek giring tê qebûlîkirin.” (Çelik, r. 51). Canser Kardaşî nîrxandînek nêzîkî ya Çelikê dike û taybetmendîyên dengbêjîyê weha rêz dike: “Berendamê ku dixwaze bibe dengbêj pêwîst e di perwerdeya tradîsyonel da (ji alîyê temen ve) tîra xwe mezin be da ku bikare berpirsiyarîyê hilde ser milê xwe, pîrsgirêkên tendurîstîyê ku dengxweşîya wî asteng bikin tune bin, xwedî kesayeteka birêz, hafîzeyeka xurt be ku bikare her bûyerê qeyd bike, taybetmendîyên derûnî yê qabîlîyetên tradîsyonel be, wekî her hostayê gotinê kesekî dinyadîtî be û dabûnerîten civakê baş bizane.” (Kardaş, r. 21).

Ji xeynî van taybetmendîyan Lord balê dikişîne ser du taybetmendîyên din yê dengbêjan ango bi gotina wî “stranbêjên çîrokan. Yek jê ew e ku ne xwende ne, ango xwendin û nivîsînê nizanin. Ya duyem daxwaza wan a ku xwe bigihînin asta ku bikarin helbestên epîk bistrên.” (r. 20). Lordî balê dikişîne

ser taybetmendîyeka sêyem a dengbêjan û dibêjê ku “stranên epîk ji aliyê van kesên ku xwendin û nivîsînê nizanin, bi şêweyeka ku di dirêjayîya demê da tê guhertin hatine afirandin. Ev şêwe bi rêya formul û ifadeyên formel û bi rêya bikaranîna temayan, avakirina riste û nîvrîsteyên metrik afirandina stranên e. (r. 3). Nirxandina Çaçanî derbarê taybetmendîya dengbêjên kurd da nêzîkî ya Lord e. Çaçanî di wê hevpeyvînê da ku bi Duygu Çelikê ra derbarê mijarê da kirîye, weha dibêjê: “Ne rast e ku dengbêj bêjin ev kilama min e, lewra kilama ku dengbêj dibêjê ne wekî ya berê ku gotîye”. Çelik dibêjê ev jî tê wê maneyê ku “her cara ku kilamê tê îcrakirin tekane ye û ne yê kesî ye, ji ber ku îcraya kilamê anîha û li vir pêk tê. Ev yek ji têkilîya hevbandor û dînamîk ya dengbêj û civatê tê û ev jî ne şaş e ku mirov bibêje her îcra tekane ye.” (Çelik, 2017, r. 50). Finnegan Ruthê jî balê dikişîne ser vê taybetmendîyê û dibêje ku wekî hunermend dengbêj di dema îcrayê da “ew û civat rûbirû ye û ji vê rûbirûbûnê îstifade dike da ku naveroka peyvên wî bandorek giran li ser guhdaran bike. (Ruth, 2012, r. 7).

Ev taybetmendî di ristên Homerosî da jî xuya dike, dema dengbêj teswîra sehneyên şerê meydanê dikin, dihêlin ku guhdar û nexasim ciwan xwe di nava şer da bibînin; guhdarên navsere jî bi xemgînî li sehneyên ku tê da behsa îxanetê tê kirin guhdarî dikin û heta hin ji wan digirîn. Bi rastî ev yek di nav kurdan da jî hebû, dema dengbêjan şer digotin. Celadat Bedirxan “dengbêjên jêhatî karîbûn di cih da stranên nû biafirînin. Carinan dengbêjan bi rêya van stranên nûafirandî diavêtin ber hev heta ku yekî zora yê din bibira.” (Bedirxan, 1932, r. 7).

Finnegan Ruthê heman taybetmendî di edebîyata devkî ya afrîqî da dîtîye û vê taybetmendîya ku “dîyardeya gelemperî ya edebîyata devkî ye” bi têgiha “emprovîzasyonê”<sup>4</sup> bi nav dike. (r. 10). Ruthê dibêje bi xêra vê emprovîzasyonê hunermend dikare hin peyvên neexlaqî yan yarîyan yan jî formên kompleks tev li gotinên xwe bike û bi awayekî zîrek û kohne amaje bi taybetmendî û tevger yan dewlemedîya hin guhdaran bike. (r. 13). Brayên Celîlan jî balê dikişînin ser vê qabîliyeta emprovîzasyonê ya dengbêjan û dibêjin bi xêra vê qabîliyetê dema dengbêj berhemek ku ji yekî din bihistîye dibêjê peyv bi peyv wekî hev nabêjê, di cihê peyvên bihistî da yê nuh dibêje. Ji xeynî qabîliyeta emprovîzasyonê birayên Celîlan taybetmendîyên dengbêjîyê, ango bi gotina wan destanbêjîyê, weha rêz dikin: “Destanbêjî, beygotin hunereke taybetîye, ku herkes nikare xwe bide

4 Emprovîzasyon di maneya afirandina bêyî pêşamadehiyê û di kêliya îcrayê ango vegotinê da hatîye bikaranîn.

ber: Zarbêjara şureta çîrokbêjîyê, naskirina daxwaza oda guhdarvanên pirhijmar giring e. Dengbêjara deng û zêna hunermendîyê jî divê hebe. Tevî pêrfêkt zanîna zimanê kurdî, zarbêj divê xweyê zengînya kîlera peyva kurdî, biwêja, gotinên pêşîyan be. Û ya herî giring, divê ew jêhatî be, wekî bikare ji berxwe bisêwirîne, şureta îprovîzasyayê pêra hebe.” (Celîl & Celîl, 2014, r. 18).

Ev yek ji aliyê dengbêjê<sup>5</sup> yugoslav Cemo Zogîcî ve jî tê pesendkirin. Di hevpeyvîna bi Albert Bates Lordî ra Zogîcî weha dibêje: “du dengbêj heman kilamê wekî hev nabêjin. Yan wê lê zêde bikin yan şaşîyan bikin yan jî [hin tiştan] ji bîr bikin. Her peyvê nastrên yan hinek peyvên lê zêde dikin. Du dengbêj nikarin heman kilamê wekî ku ji yê sêyem bihîstin e bistrên.” (Lord, r. 27). Ji bo pesendkirina vê îdiayê Lord mînaka dengbêjê yugoslav Zogîcî dide, ku ji wî û hevalê wî Milman Parryî ra du varyantên heman kilama ku ji dengbêj Makîc hîn bûbû straye, û dibêje “Zogîcî ev kilam peyv bi peyv [riste bi riste] hîn nebûbû lê dîsa jî her du varyant dişibîyan hev û mirov tê derdixist ku ew du varyantên heman kilamê ne. Lê mirov nikare bibêje ku her du varyant tam wekî hev in. Ma gelo Zogîcî derew li me dikirin? Na, tenê kilama ku ji me ra distran li gor wî “wekî” ya Makîc bû.” (Lord, r. 28). Li vir tişta ku Lord dixwaze balê bikişîne ser, ne jêhatîbûna dengbêjan ku di dema stranê da îfade yan formulên nû bi rêya emprovîzasyonê diafirînin. Ji vê zêdetir Lord balê dikişîne ser jêhatîbûn û hafîzeyê dengbêjan ku dikarin berheman zû hîn bibin, di bîra xwe da biparêzin û bi dû ra (carnan bi salan) heman berhemê bistrên.

Di çarçoveya analîza hunera çîrokbêjîyê ku dişibe hunera dengbêjîyê da Junodî (1913, r. 198-200) radigîne ku çîrokbêj jî wekî dengbêjan xwedî heman qabîliyeta emprovîzasyonê ne. Junodî çavdêriya xwe derbarê mijarê da weha diyar dike: “Piştî min heman hikayet ji çîrokbêjên cuda guhdar kirin, ez qet li heman varyantan [hikayetan] rast nehatim. Berî her tiştî peyv ji hev cuda bûn. Her çîrokbêj xwedî şeweya xwe bû, pir azad xeber dida û qet xwe girêdayî îfadeyên çîrokbêjê ku wî hîn hikayetan kiribû nedidît. Ji ber vê yekê şaşîyeka mezin e ku em bibêjin varyanta hikayeteka ku ji devê çîrokbêjekî hatîye guhdarîkirin û nivîsîn formên standard yê hikayetê di xwe da dihewîne. Ji ber ku standard qet tune ye! Her carê, li gor şertûmercên derdora ku çîrokbêj tê da xeber dide, insûrên nû lê tene zêdekirin. (veg. Ruth, r. 11)

5 Lord van kesan wekî “stranbêjên çîrokan” bi nav dike: The Singer of Tales ku navê berhema wî ye. Lê min di cihê wê da peyva dengbêj tercîh kir.

Ji nirxandin û nerînên jor dîyar dibe ku dengbêjî hunereka taybetî ye. Wekî Denys Lionel Pageî amaje pê kirîye, yek ji taybetmendiyên hunera dengbêjan ew e ku dikarin “bêyî alîkarîya nivîsê û bi rêya formên tradîsyonel, ku di dirêjahîya demê da hatine çêkirin, berheman biafirînin.” (veg. Parry, 1971, r. XXVII). Bi gotineka din dengbêj dikarin hejmareka pir a risteyan di embara serê xwe da bigirin û her cara ku pêwîst bibe wan risteyan ji embarê derxin, heta hin caran û li gor dem û guhdaran wan ji nû da, bi peyvên nû formule bikin. Ev yek jî hostayetîya dengbêjan destnîşan dike ku yek ji taybetmendiyên wan ku li jor hate destnîşankirin. Li gor Milman Parryî ev hostayî afirandina “formulan” e. Milman Parryî, têgiha “formul”ê weha pênase dike: “ji bo îfadekirina fikreka/ramaneka bingehîn bikaranîna komeka peyv di bin heman mercên metrîk da.” (Parry, r. XXXII). Formul ew îfade ne ku di dirêjahîya demê da tîndarî û afirandin û dengbêj ji nişkekî derbasî yê din dikin. Her cara ku derbas dibin jî nişê nû li gor rewşa civakê û ya demê formul ji nû ve tîndarî. Li gor Parryî bi xêra sîstema formulan mirov tîndarî digihîje “bê çawa dengbêj risteyên xwe hûnane.” (Parry, r. 276). Parryî dibêje “fikra hêsankirin û basîtkirin a helbesta lehengî meyleka sabît a dîksîyona epîk e... Hertim dengbêj hewl didin ku ji bo îfadekirina her fikra di helbesta xwe da formuleka esîl û kêrhatî ji bo bikaranîna bibînin da ku bikarin îfadeyên nû li gor tîndarî û lehengî biafirînin. Ev îfadeyên nû pêwîst e resen bin da ku dengbêj bikarin ji wan bi rêya texlîtê rêzeîfadeyan biafirînin.” (r. 68).

Hunera dengbêjîya kurdî xwedî heman taybetmendiyê ye. Mînak dema dengbêj li gor hest û daxwazên guhdaran distrên û wan tev li bûyerê dikin, guhdar pesindariya wî didin, heta car caran şiroveyên weha dikin: “tu zaf xweş dibêjê, te dilê me rehet kir”. Ev xweşkirin bi piranî di stranên şer û destanan da xwe dide der. Ji ber ku di van berhaman da pêşkêşkirina jîyana civakê û tîndarîyên civakî hene. Li ser vê xalê Milman Parryî weha dibêje: “Helbesta gelêrî digihîje asta bilind dema ku tiştê ku tîndarî û teswîrkirin yan jî sembolîzekirin, bê kêmasî tîndarî famkirin û ew jîyana ku di helbestê tîndarî behskirin hêjayê heyraniyê ye. Vê yekê jî tenê helbesta devkî ya ku xwedî qabilîyeteka xwezayî ye, dikare bike.” (Parry, r. XXXI-XXXII) Thomsonî vê qabilîyetê wekî “îlhameka xwedayî” bi nav dike. (r. 456). Dibe ku ji ber vê taybetmendîya wan Ashley Rewersî dengbêjan wekî kesên “pîroz û hakimê ziman” dinirxîne. Ji bo Rewersî dengbêj xwedî “hêza peyvê ne” ku bi rêya wê nîzama civakê tîndarî parastin yan tîndarî guhertin. (r. 2).

Bêguman dengbêjên kurd jî xwedî van qabilîyetan in. Lê divê bê destnîşankirin ku berhemên dengbêjîyê ne tenê fêkîyên afirandina dengbêjan in. Herçiqas di îcrakirina van berheman da hostayîya hunera dengbêjan xwe dide der jî, gelek caran çand û jîyana civakî çavkanîyên van berheman in. Ji vê jî diyar dibe ku dengbêjîya kurdî xwedî teşeyekî taybetî ye. Mînak di berhemên dengbêjîyê da hest û daxwaz, gilî û gazinên takekesî hene ku gelek caran ji aliyê jinan ve hatine gotin. Ev jî carinan dayîk in ku law yan mêrê wan mirine, hatine kuştin yan hatine girtin yan jî mişext bûne yan jî keçên evîndar in ku negihane miradê xwe yan evîna wan nîvco maye yan jî têk çûye. Carinan dengbêjan ev hestên ku keç û jinan anîne ziman, ji xwe ra bingeh girtine û berhem afirandine. Mînak, wekî Begikî jî destnîşan dike, dayîk di dema şînê da “çend hevokên lihevhatî li ser kurê xwe dibêje, ger dengbêjek li wir hebe, wê hevokan lê zêde bike û bi tamamî, jê kilameke baş çê bike.” (Beğik, 2015, r. 17-18). Ji ber vê, jineka kurd, ku li ser vê babetê Begik pê ra hevpeyvîn kirîye, dibêje: “Her dayîkek dengbêjek e... her dengbêjek yekem car ji dêya xwe kilam bihîstine.” (r. 19).

Taybetmendîyek din ku dengbêjên kurd ji civakê bi giştî cuda dike hunermendîya wan a ku dikarin destanan biafirînin. Mînaka dengbêj Ehmed Fermanê Kîkî vê pesend dike. Malbata Ehmedê Ferman serokeşîr bûye, lê ji ber ku wî ji dengbêjîyê hez dikir, hîna ji zaroktîya xwe li dengbêjê ku li dîwana bavê wî kilam digotin guhdarî kirîye û dema diçû ber pez ew kilamên ku êvarî guhdarî kiribûn dubare dikirin, hewl dida wekî dengbêjan bistrê. Bi vî awayî berdewam kirîye heta karîbûye ew bi xwe berheman biafirîne. Piştî destana Delal afirand û li hember mezinan stra di nav civakê da wekî dengbêj hate naskirin. (Bedirxan, 1934, r. 13) Dengbêjê yugoslaw Seco jî dibêje “heta min kilama xwe kamil nekir min di nav mêran da nestra, tenê min ji xortên derdora xwe ra distra ne ji mezin û yê ji min çêtir zanîbûn.” (Lord, r. 21) Li gor serborîya dengbêj Seco, Lordî vê pêvajoyê dike sê beş: Di destêpêkê da Seco wekî Ehmedê Fermanî li dengbêjan guhdarî kirîye û ji wan hînî berheman bûye û ji ber kirine. Di asta duyem da hewl daye ku wan berheman ew bi xwe bistrê. Di asta sêyem û ya dawîn da Seco li pêş guhdaran gotîye ta ku dengbêjîya wî hatîye pesendkirin. Di vê asta sêyem da Seco bûye dengbêjekî profesyonel ê ku dikare berheman biafirîne. (Lord, r. 21). Li jêr em dê bi rêya analîza berhemên dengbêjîyê, hewl bidin taybetmendîyên hunera dengbêjan destnîşan bikin.

## 5. Taybetmendîyên Hunera Dengbêjîyê Di Berhemên Dengbêjan da

Wekî li jor hat destnîşankirin, dengbêj di pêşkêşkirin û teswîrkirina bûyer, hest û ramanên lehengan da xwedî huner in. Teswîra ku bi rêya vê hunerê tê kirin, carinan digihîje asta herî bilind a mubalexeyê û dikeve qalibeka derasayî<sup>6</sup>. Ger dengbêj hevokên ku ji bo teswîrê bi kar tînin di xebirdana rojane da bibêjin, kes li wan guhdarî nake û dibe ku ji aliyê guhdaran ve wekî “derewîn” bêne tewambarkirin, ji ber ku ne pêkan e ew bûyer di jîyana rasteqîn da biqewimin. Lê ji ber ku mijar bûyerên “destanî” ne û dabaşa kiryarên “destanî” / “efsanewî” tê kirin, guhdarên dengbêjan qet vê nakin. Berevajî wê, teswîrên derasayî ku tên kirin ji bo guhdaran manedar in û ji aliyê wan ve tên pesendkirin. Yek ji nîşaneyê vê pesendkirinê berdewamîya berhemên dengbêjîyê ku ji demên kevnare heta roja me hatine. Ev hem di destanên evînî da hem di destanên lehengî da xwe dide der. Dema mirov destanên wekî Memê Alan, Kerr û Kulik, Cembelî û Binevşa Narîn, Xelîl Bego, Cimcime Siltan, Restemê Zal, Ferx û Stîyê, Ehmedê Şeng û yd analîz dike van taybetmendîyên dengbêjîyê bi awayekî zelal dibîne. Di van berheman tevan da teswîra mubalexê (derasayî) dîyardeya herî bingeîn e ku ji aliyê dengbêjan ve hatiye kirin. Mînak di destanên Restemê Zal, Memê Alan, Ehmedê Şeng û Cimcime Siltan da ev mubalexê di asta herî bilind da hatiye bikaranîn. Ev mubalexê di destana Memê Alan da hem di teswîra ji dayikbûn û cindîbûna wî da (Celîl & Celîl, r. 34, 60, 84) hem di dîtîna û girtîna hespê wî, Bozê Rewan û taximê zîn û zengoyên wî da, hem jî di teswîra lehengî û rêwîtiya wî da (Lescot, 1997, r. 30-32; 48), di asta herî bilind da hatiye kirin. Bi heman şeweyî teswîra kesayetîya cismanî û derûnî ya Restemê û bapîrê wî û şervanî û çekên Restem (Prym & Socin, 1890, r. 90-108) hatine teswîrkirin.

Wekî mînak di varyantekê da ku Albert Socinî li herêma Duhokê berhev kirîye, dengbêj gotîye gurzê Restem “hezar û êk xunkar e.” (Prym & Socin, r. 91). Herweha di destanê da hatiye gotin ku qoqê serê bapîrê Restem ewqas mezin bû wekî şikeftê ku di rêwîtiyekê da Restemê tê da razaye. Qoq weha hatiye teswîrkirin:

6 Ji bo vîna binêre: varyantên destana Kerr û Kulik yê berhema Emînê Evdal û Hecîyê Cindî (2008) Folklor Kurmanca, Avesta, r. 45-303 û varyantên destana Restem yê berhema Eugen Prym û Albert Socin (1890) *Kurdische Sammlungen* II, St. Petersburg r. 90-108.

“...fekirî li ber çiyayekî dît şikeftêk. Rikêbê Rexşê Belek şidandin, kira xar ço gehîştta ber wê şkeftê. Ew bi xwa, bi rexşê xwe va, bi gurzê xwe va, bi suwarî ço di şkeftê va. Li şkeftê peya bû... Subehî rabû, pê xwa kira rikêbê, li Rexşê Belek suwar bû. Des avêt gurzê giran, hilîna, deyna ser milê xwa. Wekî ji qesrê derket serê xo rabû, serî li ser derê qesrê ket. Wekî fekirît rêzek didana wê lser derê qesrê. Bin xwa da fekirît rêza didana wê lbin derê qesrê... Go eva ne qesr a. Dor vedora qesrê gerha, fekirît eva cihê goh a, eva cihê çav a, eva cihê difînê.” (Prym & Socin, r. 92).

Li vegeerê diçe cem bapîrê xwe Qarîgewgo û pirsra şikeftê jê dike. Bapîr dibêje “eyho kurê min, maw hinde bû, ji ber aşûta befrê, ber lehîya baranê wê mehî, sê cara hinde bû, pane ew kiloxêya babpîrkê te ye Samê Nelîma.” (Prym & Socin, r. 93). Heman dengbêj dema teswîra dewlemendî û hêza Cincime Siltan dike careka din serî li rêbaza mubalexeyê dide û heman teswîran dike. (Prym & Socin, r. 175-177).

Di stranên evînîyê da heman şeweya mubalexayê ji bo teswîrkirina evîna lehengan û xweşikîya hezkirîyê hatiye bikaranîn. Strana bi navê *Delalîyo* yek ji van berheman e ku dengbêj Ezîzê Koçer tê da teswîra hestên evîndaran kirîye. Li gor teswîra Ezîzê Koçer, hestên evîndaran ewqasî gur bûn ku bandora xwe li ser mirîyan jî kirine ku mirî zindî bibin û ji tîrbên xwe derkevin rûnin..! (Zal, 2011a, r. 160). Herweha di strana bi navê *Qazê* da dengbêj Şakiro bedena hezkirîya weha teswîr dike:

*“Tu sêr bike taxima sing û berê Qazê*

*Fenanî zozanê li Çûriyê li Maçûriyê*

*Li Baxuriyê, li Sînê bi Sînegê, Qazgol li Bîngolê*

*Şûşar û Tekmanê, zozanê me serhedê*

*Meriv konê xwe dayne, çadira xwe biçikîne*

*Çend rojeka bi mêvanî nava taxima sing û berê Qazê da bimîne”*

(Yıldız & Taşkın, 2018, r. 154)

Bê goman li vir teswîreka metaforî heye ku dengbêj bedena hezkirîya leheng dişibîne Zozanên li cîhanê: ji herêma Serheda ta Çînê! Di berhemên dengbêjîyê da teswîrên romantîk ên rasteqîn jî tînin kirin, wekî di heman berhema Şakiro da:

*“Qaza min qazîn e, yeke bejnzirav e*

*Çepildirêj e, porkej e, navqendîl e*

...

*Diranin e hûr û mircanî ne,*

*Zendê zer badayî ne,*

*Ser zenda da bazinê zêr û zîvîn e,*

*Li ser bazinê zêr û zîvîn kulîlkê qerqaş ê di spî ne,*

*Desta da teşiya di Mûşî ne*

*Derd û kulê dinyayê di binî da dirêse*

*Bi ser miskînê heramî mera da dicivîne”* (Yıldız & Taşkın, r. 155).

56 | Di stranên evînîyê da ger yek ji hezkirîyan dev ji ya/yê din berde yan bersiva evîna wê/wî nede, gilî û gazin dest pê dikin û ev gilî û gazin bi rêya nifirên herî tund û mubalexe tînin îfadekirin. Wekî mînak di strana bi navê *Yar Zerîyê* da nifir weha tîne kirin:

*“Ez ê diakî bixwazim ji Rebê alemê, ji şêxê Wapirîyê*

*Bila êş bikeve pezê mala bavê te qozaxê, te zerîyê*

*Û bavê te dest bavê darê şivanîyê*

*Dîya te bikeve kambaxê gunda, di dêrisê gunda da berev bike nanê gavanîyê.*

(Zal, r. 93).

Di stranên evînî da temayeka din ku bi hunera mubalexeyê tê teswîrkirin, xweşîkbûn ciwanîya leheng a jinê ye. Mînak di destana Cembelî Mîrê Hekaryan da ji bo dîyar bike ku ji alîyê spehîbûnê (lihevhatîyê) ve kes di ser Binevşê ra tune ye dengbêj teswîra Binevşa Narîn weha dike: “Wextê çavê Ehmedê Mitirb li Binevşê ket, hema serê wî re’elî, re’elî wekî gumgimoka mihov dar bikutê ber. Qûna wî li serî wî re’elî, re’elî, go figurim û kete nav pîyê hespê wî, kemaça wî pekî wekî vir û derê ha.” (Turgut, 2002, r. 75).



Li gor dengbêjî, ne tenê Ehmedê Mitirb, kî Binevşê dibînê ji ser hişê xwe diçe. Mînak dema çavên hevalê Ehmedê Mitirb Welokelîka “li bejn û bala Binevşê ket, de Xwedê kir go ji pişt ve dît, ne ji pêş ve. Naxwe na‘azallah û bêlome! Aqilê wî çû, *sewdanî fra û parîyê wî di gerîza qirka wî de ma, zimanê piçûk nequrpand, ê mezin derxist, çavê wî reş û sipî bûn*. Hew bîr bir go xatir bi wa bixwazê, destê xwe danî ser serê xwe, ji binê kon derket, heta go quliptîya nû xatirê xwe bi wa dixwazê.” (Turgut, r. 80). Li gor dengbêj xweşikîya Binevşê herî zêde bandor li ser Cembelî kirîye: “Kezaba Cembelîyê Kurê Mîrê Hekkariya êşeha, *a devê wî heqqasî jev vebû, şebeşik ji vayê Kevir ‘ilabê’ diçû devê wî, ava heft nîska sibeha zû ji wayê nekelek, ji wayê çolê, bi ser zikê wî ket* na‘azalla û bêlome” (Turgut, r. 84). Di hin destanên evînê da teswîra mubalexaya ji bo amadekarîyên daweta evîndaran ji tê bikaranîn. Mînak di varyantekê da amadekarîya Cemîl Begê kurê mîrê Hekarî ji bo ku here xwazgînîya Binevşê weha hatîye teswîr kirin: “Cemîl Begê kurê mîrê Hekarî gazî kiriye hefsed siyar, çarsed berbû, pêncsed dahol û zurne...” (Cindî, 2016, r. 73).

Em dikarin bibêjin ku di hemû berhemên dengbêjîyê da pesnê ciwanî û xweşikbûna keça evîndar bi heman rêbazê tê dayîn. Teswîra Zînê û Xecê du mînakên herî sereke û naskirî ne. Lê ne ew tenê, di destana *Xelîl Bego* da jî xweşikbûna hezkirîya leheng bi mubalexeyê weha hatîye teswîrkirin:

*“Dev û lêvê wêna pelek ji pelê Quranê ye”*

*Hinarê rûyê wê mîna sêvê Meletyê ye, sor û spî dike mîna pela berfa çiyê ye*

*Diranê wêna mîna birincê Qerecdaxê ye*

*Fîstan dexşandîye ji pelê gulê ye,*

*Çar buhust û çar tilîya fîstan dikeve erdê ye*

*Meşa wêna mîna meşa werdeka ye*

*Dertê ji golê ser mêrgê ye.”* (Kayran, 2002, r. 514)

7 Kefirêlabê, gundekî mihelmiyan ji yên Torê ye ku bi navçeya Midyadê, Mêrdînê ve girêdayî ye.

Di berhemên dengbêjîyê da ne tenê leheng têne teswîrkirin. Bi taybetî di stranên şer û cengan da dengbêj, ji teswîrên cismanî zêdetir mêrxasî, tehamul û comerdîya lehengan derdixin pêş û bi awayekî “derasayî” pesnên wan didin, behsa hêz û desthelatdarîya wan dikin. Mînak di destana “Kerr û Kulik”ê da, jêhatîbûn û nêçîrvanîya Kulik weha hatîye teswîrkirin:

“Kulik ket pey karê xezala, *heft roja, heft şeva berda wê, heta kuşt anî, anî cem hevala, patin, xarin.*” (Cindî & Evdal, 2008, r. 65). Lehengîya Kulikî jî weha hatîye destnîşankirin:

*“Kerro bira mêranî çawan e?”*

*Kerr jê ra go: Hewara donzdeh hezar mal pey te ketîye.*

*Kulik go: Ew çi ye, têra min nake.*<sup>8</sup> (Cindî & Evdal, r. 77).

Di vê destanê da bi heman şeweyê pesindarîya lehengîya Werdekê, dayika Kerr û Kulikî jî hatîye kirin. Mînak di varyentekê da Werdek bi dû lawên xwe dikeve, hewl dide wan vegeîne, ji wan ra dibêje “meçin şerê xalên xwe”, lê ew guhdarî nakin, venagerin. Êdî Werdek hêrs dibe, ji wan cengê dixwaze. Ev sehne weha hatîye teswîrkirin: “Werdekê bi kura kire gazî, gurzek avîte kura; *sê metra gurz erdê da çû.*” (Cindî & Evdal, r. 171).

58 |

Di destana “Kerr û Kulik”ê da leheng ne tenê bi mêrxasî yan comerdîya xwe têne pêşkêşkirin. Bi hin nîşaneyên din jî ew wekî kesên “derasa” tên teswîrkirin. Bo nimûne di gelek varyantên vê destanê da ev derasayîbûna lehengan bi rêya qelûna wan weha tê kirin:

*“Qelûnê wan hoqekê titûnê cembalî dikîşîne*

*Bi yek nefesî binê xalûnê dadiweşîne.”* (Cindî & Evdal, r. 107).

*An jî,*

*“Qelûneke wana heye,*

*Hoqênîvek titûna Mûşê hiltîne,*

*Mîna gurê çila, qulap-qulap ser milê hev ra difirînin*

*Ji qelûnê wana qasî gîhê lodekê dû jê dikşe*

*Wî çaxî ziravê kurê kurmanca orta meydanê diqetîne.”* (Cindî & Evdal, r. 179-180).

---

8 Ji bo hin mînakên din binêre: heman berhem rr. 240, 241, 242, 250, 259, 268.

Di destana bi navê “*Gewra Gêsa û Qumrîya Kela Tûnê*” da bi heman şêweyî, leheng weha hatîye teswîrkirin:

*“Qadir Beg dikişînê şûrî nêrizî, dajo ser Mîrza Begê,  
Mîrza Beg destê xwe davê, digrê bi zendê Qadirê Axê,  
Diguvîşê şûr ji dest dikevê erdê.”* (Celîl, 2018, r. 209).

Giring e ku bê bibîrxistin ku Mîrza Begê 12 salî ye! Dema dengbêj teswîr yan pesindariyên bi van şêweyan dikin, ew tenê li gurkirina coşa guhdaran digerin. Ji ber vê jî di hûnandina van teswîran da mubalexe bikin yan bi xwe ra bikevin nakokîyan jî ne xem e. Ya giring hem ji bo guhdaran hem ji bo dengbêj hebûna lehengekî xwedî hêz û comerdîya derasayî ne ku temsilyeta “taybetîyên erênî” ne. Di pêşkêşkirina van taybetîyan da nakokî qet balê nakişînin. Mînak di destpêkê da dengbêj Kerr û Kulikî weha pêşkêş dikin: “lawê Silêman Paşa ne, sê xulamên wan hene.” (Cindî & Evdal, r. 110). Pêwîst e ku bê destnîşankirin ku dengbêjê vê varyantê xortekî 14 salî ye... Silêman Paşa serokê “donzdeh hezar malê Gêsi” ye... lê Kerr diçe ber dewaran. Di varyanteka din da ev nakokî weha xwe dide der: “Bavê Kulik gavanê gund bûye... Kerrê bira jî şivan bûye... Kulik wê derê mala xwe bar dike, kon û çîtê xwe hiltînin, mala xwe wê derê bar dikin... deve delûlê xwe dikişînin, bazirganê xwe rêdixin, nav êla Elîsyara derdikevin.” (Cindî & Evdal, r. 177).

Bi heman şêweyê birîndariya Kulikî hatîye teswîrkirin. Kerr û Kulikî bi xalên xwe ra dikevin şer, xalên wan derban li Kulikî dixin, wî birîndar dikin. Kerrî tê ser û dinêre ku Kulikî birîndar e. Di varyantekê da ev sehne weha tê teswîrkirin: “Kulik divê: were bira sapokê lingê min bikşîne. Gava Kerrê bira sapoka dikşîne, dil û gurçik hilşiyane nav sapokê.” (Cindî & Evdal, r. 184).

Di varyantên din da ev rewş weha hatîye teswîrkirin: “dil û kezeba wî ketine cizmê”; “sapok tişê xwîn bûye”; “Xalekî zergek li navmîla Kulik xist, dil û cegerê wî çûn penya sapokê sekinîn”, hwd... Lê digel van birînen xedar Kulikî li ser xwe ye, ji bo ku hespa wî Sosik nekeve destê dijminan radibe ser xwe û bi şûr “her çar lingên Sosikê” difirîne. Berîya mirinê Kulik wesîyeteka weha jî dike: “Kerrê bira, divê, min ra tabûtekê çekin ji darê gûzê... Kulik wê derê can dide. Hosta dest pê dikin, tabûteke darê gûzê dixemilînin.” (Cindî & Evdal, r. 184-185). Lê di heman varyantê da cihê bûyerê wekî devereke çol tê teswîrkirin, gelo li cihekî weha dara gûzê çawa şîn hatîye? Hostayên ewqas zîrek ku bikarin di cih da ji dara gûzê

tabûtê çê bikin ji ku peyda bûn? Dengbêj serê xwe bi van pirsan naêşîne, ya giring ew e ku bala guhdaran bikişîne ser payebilindîya Kulikî: Ew lehengek weha ye ku tenê tabûta ji “dara gûzê” layîqê wî ye û ev ger li çolê be jî pêwîst e Kerrî tabûtek weha ji birayê xwe ra bide çêkirin.

Di varyantekê da bi heman peyvên mubalexe, şerê xal û xwarzîya tê teswîrkirin: “Dewsa avê çemê xêmûr dibê xûn.” (Cindî & Evdal, r. 184). Lê li alîkî din ev şerê giran wekî “trajedî” jî tê pêşkêşkirin, ji ber ku kesên bi hev ra şer dikan, xal û xwarzî ne: pêşî Kulikê xwarzî xalekî xwe dikuje, piştra her şeş xalên din êrîş dibin ser, wî diavêjin erdê, piştra ji bo tola Kulikê bira hilîne Kerrî pênc xalê xwe dikuje... Dayîka wan li dij dernakeve: di navbera bira û kurên xwe da, kurên xwe tercîh dike. Mirov dikare vê wekî “fedakarî” jî binirxîne. Di berhemên dengbêjîyê da pir caran ev fedakarî dîsan bi mubalexe tê kirin. Bo nimûne di destana Cembelî û Binefşa Narîn da fedakarîya Binefşa Narîn ji bo Cembelî weha tê teswîrkirin:

*“Mi nizanî Cembelîyê Mîrê Hekêrî bi der ketîye ji Deşta Mûsilê*

*Xudanê deh û du hezar mal seba gulîyê mi dêlê*

*Berî gerandîye welatê xerîbîyê.”* (Celîl, r. 184-185).

Pêwîst e bê bibîrxistin ku li hin herêman ji bo kûçika mê “dêl”, “dêlê” yan “dêlik” tê gotin. Wekî dijûn ji bo jinan tê bikaranîn, bi maneya ku ew kesa weha tê binavkirin di asta herî nizim da tê dîtin. Li vir Binefş xwe weha bi nav dike ji ber ku ew xwe hêjayî fedakarîya ku Cembelî ji bo wê dike, nabîne.

Di destanê da xwepiçûkdîtin û fedakarîya Binefşê çendîn car xwe dubare dike. Mînak piştî Cembelî wê li pişt xwe siwar dike û direvîne, bi dû wan dikevin. Dema Binefşê dibîne ku derfet li wan teng bûye, dixwaze xwe ji bo Cembelî feda bike. Ev daxwaz ji devê Binefşê weha hatîye gotin:

*“Bi gulyê min bigre, mi çê ke ji terkîyê*

*Bila barî çolkêsan sivik bibe, serê te xilas be ji vê belê,*

*Bila Deşta Mûsilê bê wezîr û bê beg nemîne li vê dine.”* (Celîl, r. 191).

Hêmaneka din ku bi mubalexe di berhemên dengbêjîyê da tê teswîrkirin, têgiha “namûsê” ye. Ev têgih di destana “*Gewra Gêsa û Qumrîya Kela Tûnê*”yê da weha hatiye teswîrkirin:

*“Mi dît Elif Xatûnê go, “Kurê min, ger ti neçê  
Ma em ê çawa serê xwe rakin li pêş xelkê,  
De rabe, bi xwe ra rake kefen û qalibê sabûnê  
Ema tu li ku mir, bila te li wir berdîn bin zikê erdê  
Qenê xelkê bêjê Mîrza Beg mir ji bona namûsê.”* (Celîl, r. 204).

Bêguman di destanan da gelek hêmanên din hene, wekî mezinîya konan, xwarin, jêhatîbûna jinê ji alîyê karûbarê malê ve, jihevduketina lehengên evîndar, daxwazên wan ji bo bigihîjin hev. Ev hêman û yên din tev da bi heman şêweyê, bi hizirên derasayî, heta mirov dikare bibêje “ji rastîyê dûr” teswîr dibin, tên pêşkêşkirin. Lê ji van çend mînakên ku li jor hatin pêşkêşkirin dîyar dibe bê ji alîyê hûnandin û naverokê ve dengbêjî xwedî kîjan taybetmendîyên hunerî ye.

### Encam

Di vê gotarê da bi rêya analîza mînakên ji berhemên dengbêjan hewl hat dayîn ku taybetmendîyên hunera dengbêjîyê bî destnîşan kirin. Ji bo vîna jî pêşî em li ser paşxaneyê dîrokî ya vê hunerê hem li cihanê hem li nav kurdan rawestîyan û me ev paşxane bi kurtasî nîrxand. Ji vê nîrxandinê dîyar bû ku hunera dengbêjîyê xwedî dîrokeka pîr kevnare ye û hema hema li nav hemû gelên cihanê hatiye îcrakirin û hîna jî îcra dibe. Bi vê ve girêdayî em li ser rola hîmayeya desthilatdarîyê di afirandin û pêşketina hunera dengbêjîyê jî rawestîyan. Ji analîza hîmayeya desthilatdarîyê dîyar bû ku vê hîmayekirinê, çî li nav gelên din çî li nav kurdan, rê li ber pêşveçûna hunera dengbêjîyê vekirîye. Mînak, wekî ku Zekî Gurur jî amaje pê dike, piştî têkçûna pergala mîrektîyê dengbêjîya kurdî zêde bi pêş ve neçûye.

Ji analîza van berhemên ku wekî mînak li jor hatin dayîn, dîyar dibe ku ji alîyê formê ve cudatî hebin jî, ji alîyê mijarê ve hevparîyeka sereke heye: bi gelemperî di hemû berhemên dengbêjîyê da hunera pesindarî û teswîrê du stûnên bingehîn in. Di dengbêjîya kurdî da hunera pesindarî û teswîrê, di danasîna lehengîyê, hêzê, comerdîyê, hesta evînê, xwelibergirtina zehmetîyê, têgiha

“namûsê” û fedakariyê da dertê pêş. Ev mînak ji aliyekî ve jêhatîbûn û hostayîya dengbêjan radixin ber çavan jî aliyê din ve taybetmendiyên hunera wan destnîşan dikin. Herweha ji analîza mînakên hatin dayîn, du taybetmendiyên sereke yên hunera dengbêjiyê derketin pêş: yek jê ew e ku dengbêj nexwende ne û berhemên xwe devkî hîn dibin û pêşkêş dikin. Ji ber vîna di îcrayê da heman berhem be jî, li gor şert û mercên demê dengbêj guhertinan tê da dikin. Ev guhertin jî ne bi awayekî plansazkirî, lê wekî li jor amaje pê hat kirin, bi rêya emprovîzasyonê tê kirin. Hebûna varyantan fêkîyê vê emprovîzasyonê ye. Taybetmendîya duyem ya hunera dengbêjiyê bikaranîna hêmanên metaforîk, siruştî, derasayî û pîroz ji bo teswîr û şibandinê ye. Di mînakên ku li jor hatin dayîn ev yek bi awayekî zelal xuya dike. Her wekî Milman Parry amaje pê dike, dengbêj civak û çanda xwe ewqas ji nêz ve nas dikin ku li gor helwêst û daxwaza guhdaran hêman û têgihan dibijêrin. Bi vî awayî ne tenê guhdaran memnûn dikin, herweha wan bi xwe ve girê didin, bala wan dikişînin ser mijar û bûyerên ku çî bexşanî çî helbestî têne pêşkêş kirin. Bi xêra vê rêbazê berhemên wan ji aliyê guhdaran ve têne pesend kirin û mayinde dibin. Hebûn û belavbûna berhemên dengbêjiyê li herêmên cuda digel varyantan nîşaneyê herî sereke ya vê hunerê ye.

## Çavkanî

- Akinyemi, A. (2001). The Yorùbá Royal Bards: Their Work And Relevance in The Society, *Nordic Journal of African Studies*, 10 (1), 90-106.
- Aras, A.(2014). Evdalê Zeynikê Şairê Kurda yê Efsanevi Nûbihar: Îstanbul.
- Aras A. (2017) “Kilama Kurdî û Denbêjîya Serhedê” *Bîr* 7, 228-244
- Bedirxan, C. A. (1932). Le Folklore kurde, *Hawar*, 4, 6-7
- (1934) “Delalê Beriyê et Ehmed Ferman”, *Hawar*, 24, 12-14
- Beğik, M. (2015). Dengbêj Resoyê Gopala (jîyan û berhem), (Teza Masterê ya ne çapkirî), Zanîngeha Mardin Artuklu.
- Brognet, É. (2017). L’influence des poètes arabes préislamiques sur la naissance de l’amour courtois chez les troubadours de langue d’oc, Bruxelles: Académie royale de langue et de littérature françaises de Belgique.
- Brun, S. (2014). Les femmes musiciennes aux XIIe-XIIIe siècles : le cas des trobairitz, (Teza Lîsansa Masterê ya ne çapkirî), Université de Lyon 2. (Fransa)
- Celîl, C. (2018). Zargotina Kurdên Surîyeyê, Amed: Wardoz.
- Celîl, O. & Celîl, C. (2014). Zargotina Kurda: Êpîk, Dastan, Cild II, Wien: Înstîtûta Kurdzanîyê
- Cindî H. (2016). Folklor Kurmancîyê (Berevok), (çapa 2em) Diyarbekir: Lîs
- Cindî, H. & Evdal, E. (2008). Folklor Kurmanca, Avesta: Îstanbul.
- Chaillou, C. (2009). La poésie lyrique des troubadours. Musique, poésie, contexte, *Annales de Vendée*, 139-157.
- Connellan, O. (1860). “The Bards of Ireland”, The Proceedings of The Great Bardic Institution, Dublin: Transactions of The Ossianic Society.

- Çaçan, S. R. (2013). The Dengbeji Tradition Among Kurdish-Kurmanj Communities: Narrative and Performance During Late Nineteenth and Twentieth Centuries (Teza Masterê ya ne çapkiri) Zanîngeha Boğaziçi.
- Çelik, D. (2017). Dengbejlik Geleneği ve Türkiye'deki Kürt Tiyatrosuna Etkileri (Teza Doktorayê ya ne çapkiri) Zanîngeha İstanbul.
- Daryaee, T. (2009). Sasanian Persia: The Rise and Fall of yan Empire, London: I.B. TAURIS.
- Evdal, E. & Cindî, H. (2008). Folklor Kurmanca, İstanbul: Avesta.
- Gürür, Z. (20214). Dengbêjî di Peywenda Patronajê de, (Teza Masterê ya ne çapkiri), Zanîngeha Mardin Artuklu.
- Güneş, O. & Şahin, İ. (2018) Antolojiya Dengbêjan 1-2, Nûbihar: İstanbul
- Hamelink, A. W. (2014). The Sung Home Narrative, Morality and the Kurdish Nation, (Teza Doktorayê ya ne çapkiri), Zanîngeha Leiden.
- Kardaş, C. (2013). Dengbêjlik Geleneği Ve Âşık Edebiyatı İle Karşılaştırılması, (Teza doktora ya ne çapkiri) Zanîngeha Firatê.
- Kayran, M. Z. (2002). Kürt Folklorunda Dengbêjlik Geleneği, Bayrak Mehmet (ed.), Kürt Müziği Dansları ve Şarkıları, Cild: 1, Ankara: Özge
- Kemal, Y. (2015a). Kale Kapısı, Kimsecik 2, (çapa 7em) İstanbul: YKY.
- (2015b). Karıncanın Su İçtiği, Bir Ada Hikayesi 2, (çapa 7em) İstanbul: YKY.
- Keskin, N. (2016). Müzik, Anlatı, Kimlik: Tûr-Abdin'de Bir Anlatım Biçimi Olarak Mıtrıblık, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kevirbirî, S. (2002). Bir Çılgılığın Yüzyılı Karapetê Xaço, İstanbul: Sî
- Le Coq von, A. (1903). Kurdische Texte: Kurmangi-Erzählungen und Lieder, Zweiter Teil, Berlin.



- Lerch P. I. (1857). Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-Chladaer, St. Petersburg.
- Lord, A. B. (1971). The Singer of Tales, New York: Atheneum.
- Makas, H. (1900). Kurdische Texte im Kurmanji Dialekte aus der Gegend von Mardin, Heidelberg.
- Mann, O. (1906), Die Mundart der Mukri-Kurden Teil I: Grammatische Skizze, Texte in Phonetischer und Persischer Umschrift, Berlin.
- Meyer, K. (1908) Ancient Gaelic Poetry, The Gaelic Society of Glasgow (ed), The Old Highlands, 1-29.
- Mutlu, E. (1996), Kürt müziği üzerine, Di nava Nezan, K, Izady, M. R., Tatsumura, A., Mutlu, E., Poche, C., Christensen, D., Komitas A., (Ed), Kürt müziği (Çeviri: Hasgöl, N., Öztürk M., Gökçen, G., Özdemir, K.) (rr. 53-64), İstanbul: Avesta
- Öztürk, M. (2017). Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî. Diyarbekir: Lîs. | 65
- Öztürk, S. (2014). Di Tradîsyona Dengbêjîya Kurdî de Şakiro (jîyan û berhem) (Teza Masterê ya ne çapkirî), Zanîngeha Mardin Artuklu
- Pariltı, A. (2006). Dengbejler: Sözüün Yazgısı, İstanbul: İthaki.
- Parry, M. (1971). The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry (ed. Parry Adam), Oxford: Clarendon Press.
- Prym E. & Socin A., (1887), Kurdische Sammlungen I, St. Petersburg.
- Prym E. & Socin A. (1890). Kurdische Sammlungen II, St. Petersburg.
- Ruth, F. (2012). Oral Litterature in Africa, Open Book Publishers
- Sadak, C. & Akyol, H. (2007). Antolojiya Dengbejan / Dengbej Antolojisi, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi;

- Salihe, K. (2002). Filîtê Quto 20 Kilam 20 Qewmîn, Nefel: Stockholm.
- Smith, M. G. (1957). The social functions and meaning of Hausa praise-singing, *Africa* 27, 27-45.
- Sokolov, Y. M. (2009). Folklor: Tarih ve Kuram, (wer. Yerke Özer), Ankara: Geleneksel.
- Thomson, G. (1954). Studies in Ancient Greek Society. The Prehistoric Aegean, London:Lawrence & Wishard.
- Turgut, L. (2002). L'épopée de CEMBELÎ et la tradition des MITIRBS, mémoire pour l'obtention du diplôme de recherche et d'études appliquées (DREA), l'Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Paris.
- Uzun, M. (2006). Dengbêjlerim, İstanbul: İthaki.
- Yıldız, A. & Taşkın, H. (2018). Şakiro: Kewê Ribat, Nûbihar: İstanbul
- 66 | Yıldırım, K. (2010). Ehmedê Xanî: Mem û Zîn, Çeviri ve Kavramsal Tahlil İstanbul: Avesta.
- Zal, A. (2011). Antolojîya Dengbêjan, Cild: I Diyarbekir: Şaredariya Bajarê Mezin a Dîyarbekirê.
- Zanetti V. (1990). Le griot et le pouvoir: Une relation ambiguë, *Cahiers d'ethnomusicologie*, 3, 161-172.

### Çavkanîyên Dijîtal

- Aras, A. (2017). Kilma kurdî û dengbêjîya Serhedê, <http://kovarabir.com/ahmed-aras-kilama-kurdi-u-denbejîya-serhede/> (Serlêdan: 20/02/2018)
- Rewers, A. (2016). The bardic tradition in Hinduism, <http://www.mahavidya.ca/2017/12/26/the-bardic-tradition-in-hinduism/> (Serlêdan 22/02/2018)

Polattağ, H. (2022). Nirxandinek li ser mîtosa Kawayê Hesinkar li gor nêrîna etno-sembolîst û mîtên etnîk. *Folklor û Ziman*. 3(1), 67-82.

**Wergirtin/received:** 11.02.2022

**Qebûlkirin/accepted:** 29.04.2022

**ORCID:** 0000-0002-1777-0429

---

## NIRXANDINEK LI SER MÎTOSA KAWAYÊ HESINKAR LI GOR NÊRÎNA ETNO-SEMBOLÎST Û MÎTÊN ETNÎK

---

**Habibe Polattağ\***

**Kurte**

Di vê xebatê da nirxandinek li ser mîtosa Kawayê Hesinkar hatîye kirin. Ev nirxandin li gor nêrîna etno-sembolîst û mîtên etnîk hatîye kirin. Ji bo vê yekê jî pêşî nêrîna etno-sembolîst bi kurta hî hatîye nasandin. Bi dû ra, kurteya du mînakên Kawayê Hesinkar hatîye dayîn. Bi du mînakên mîta Kawayê Hesinkar li ser naveroka mîtê hûrgilî hatine dayîn. Di beşa dawî da jî nirxandina vê mîtê li gor nêrîna etnosebolîst û mîtên etnîk hatîye kirin. Ji bo vê xebatê jî du mînakên mîtosa Kawayî sûd hatîye wergirtin. Yek jê pirtûka Arjen Arî *Destana Kawa û Azhî Dehaq* û ya din jî *Kawa Efsanesî* ya Nêrgîza Torî ye. Ev du mînak jî ji bo destnîşankirina fonksiyona mîta Kawayê Hesinkar di nav gelî da, gelekî bikêrhatî bûn. Me di encama vê xebatê da dît ku Mîtosa Kawayê Hesinkar di nav kurdan da bûye sembola neteweperwerîyê.

| 67

**Peyvên Sereke:** Kawayê Hesinkar, Mîtên Etnîk, Etnosebolîzm, Mît.

---

\* Xwendekara masterê. Zanîngeha Mardin Artukluyê, Beşa Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn/ Tirkîye, E-mail: polattaghabibe@gmail.com

**THE EVALUATION OF THE MYTHOS OF KAWAYÊ HESINKAR ACCORDING TO  
THE APPROACH OF ETHNOSYMBOLISM AND ETHNIC MYTHS**

**Abstract**

In this study, the mythos of Kawayê Hesinkar was analyzed. This analysis was made according to the approach of ethnosymbolism and ethnic myths. First of all, the approach is briefly introduced. Then, a summary of two different example of the mythos is given and details about this myth are given with two examples of the Kawayê Hesinkar myth. In the last part, the epic of Kawayê Hesinkar is evaluated according to the approach of ethnosymbolism and ethnic myths. For this study, we benefited from the books Arjen Ari's *Destana Kawa û Azhî Dehaq* and Nêrgiza Torî's *Kawa Efsanesi*. This two example was so useful to indicate the mythos of Kawayê Hesinkar's function in kurdish community. In conclusion this study we saw that the mythos of Kawayê Hesinkar is a symbol of nationalism in kurdish community.

**Keywords:** Kawa, Etnosymbolism, Ethnic Myths, Myth

## Destpêk

Di sedsala 19an da zanistên wekî sosyolojî, antropolojî, psîkolojî û sîyasetsîyê pêk hatine. Van zanistan, qadên lêkolînê yên nû derxistine holê. Bi vê yekê fonksiyona mîtan jî berbiçav bûye. Ji van zanistan her yek mîtolojî li gor xwe pênase kirîye. Nêrîna etno-sembolîst jî mîtan li gor avabûna dewletên neteweyî nirxandine. Shahab Valî di hevpeyvîna xwe da ku Vecdî Demir pê ra kirîye, tîne ziman ku mît di pêkhatina nasnameya neteweyî da roleka giring dilîzin lewra manewîyata nasnameya neteweyî bi sembol, nirx, dubarekirin û şirovekirina mîtan çê dibe. Bi vî awayî vegotinên kevn ji bo îdeolojîyên sîyasî dibin hîmeka jêner û di nav gel da hem dînamîzmekê pêk tînin hem jî ji bo birêxistina gel dibin alav (Demir, 2019, r. 8).

Li gor nêrîna etno-sembolîzmê civak di serdemên bêhêvî da pêdivî bi lehengan dibînin. Hefizeya gel qehremanên îdeal pêk tîne û wan bi taybetmendiyên kesekî ne ji rêzê pênase dike. Ew qehreman xwediyê ehlaq, cesaret û hêzeka mezin e. Kawayê Hesinkar jî bi bilindbûna fikra neteweperwerîyê, ev peywir di nav gelê kurd da girte (Demir, 2019, r. 11). Ev destan di mîtolojîya kurdî da xwediyê cihekî taybetî ye. Li gor Shahab Valîyî di mîtolojîya kurdî da Kawa kesayetekî navendî ye. Hemû çavkanîyên nivîskî û yên devkî Kawa wekî destpêka hebûna kurdan destnîşan dikin (Demir, 2019, r. 5). Kawa di texeyula kurdan da bûye qehremanekî rizgarker. Gelek rewşenbîr rewşa kurdan a îro û hewldana rizgarbûna wan dişibînin serborîya Kawayî (Ulus, 2012, r. 13-14).

Di mîtosa Kawayî da jî wekî lehengên din ên mîtolojîk behsa jidayikbûna wî û malbata wî nayê kirin lê Kawa bi hin taybetmendiyên xwe ji wan vediqete. Kawa ji çîneka bilind nîne û ew ne di bin hîmayeya hêzên derasayî da ye. Tu xwedawendek yan cadukerek jê ra nabe alîkar. Ew hêza xwe ji gel distîne û armanca xwe, bi piştgirîya gel pêk tîne (Demir, 2019, r. 10).

Piştî sedsala 20an fikra neteweperwerîyê di nav kurdan da jî belav bûye. Li çar perçeyên Kurdistanê û Qafqasyayê kurd ji bo erkeka sîyasî ketine nav hewldanan. Di vê serdemê da kurdan hebûna xwe wekî miletekî bi çend awayan dixwest pesend bikin. Gelek berhemên folklorîk ên kurdî li gor fikra neteweperwerîyê cardin dihatin şirovekirin. Yek ji wan berheman jî mîtosa Kawayê Hesinkar e. Ji ber vê yekê me xwest bi lêhûrbûna du mînakên mîtosa Kawa vê yekê şênber bikin. Du mînakên ku

me hilbijartîye di serdema bilindbûna fikra neteweperwerîyê da hatine nivîsîn lewra bi hêsanî xalên ku di nêrîna etno-sembolîzmê da tèn pêşkêşkirin îzah dikin. Ev du mînak ji ber ku texeyula kurdan ya serxwebûnê nîşan didin bûne mijara vê xebatê. Herçiqas her du berhem jî ji alîye kesekî diyar ve hatibin nivîsîn jî bingeha xwe ji vegotinên nav gel standine. Yanî bingeha wan folklorîk e. Mînaka Arjen Arî helbestkî ye û zêde hûrgilî tê da tune ne. Ya Nêrgîza Torî zêdetir bûyer, karakter û tevger vedihewîne û xwe spartîye çavkanîyên kevn ên mîtolojîk. Ji ber ku min varyanteka resen bidest nexist, xwest bi van du mînakan bi awayekî berfirehtir vê mîtosê bidim nasîn.

Gelek akademîsyen û lêkolîneran di derbarê nêrîna etnosembolîst da berhem dane. Li ser mijarê gelek çavkanî hene lê Antony Smith û John Armstrong pêşengên vê teorîyê ne û gelek kesên ku li ser mijarê nivîsîne xwe spartine nêrînen wan. Ji ber ku ev her du nav çavkanîyên sereke yên etnosembolîzmê ne me jî *Ethno-symbolism and Nationalism* (2009) û *Ulusların Etnik Kökeni* (2002) ya Smith û *Nations Before Nationalism* (1982) ya Armstrong wekî çavkanîyên sereke bi kar anîn. Herweha pirtûka Elya Tzaneva *Ethnosymbolism and the Dynamics of Identity* (2015) jî ji ber ku ev nêrîn li mîtên bulgaran tetbîq kiriye mînakeka giring e û me ji wê jî sûd wergirtîye. Kovara *Kürt Tarihi* ku hejmareka xwe ji mîtolojîya kurdan ra veqetandîye jî bi hevpeyvîna Shahab Valîyî ya di derbarê mîtolojîya kurdan da gelek alîkarîya me kir. Bi taybetî di derbarê giringîya mîtosa Kawayê Hesinkar da agahîyên giring da me.

## 1. Nêrîna Etnosembolîst û Mîtên Etnîk

Pêşengên nêrîna etnosembolîzmê John Armstrong, Anthony Smith û John Hutchinson in. Li gor wan netewe ezêlî nînin û tenê ne encam an jî berhema modernîzmê ne. Ew difikirin ku netewe di pêvajoya pêşketina şaristanîyê da pêk hatine. Etnîsîte jî çand û nasnameya neteweyan e lê ji neteweyan cuda ye. Ev cudahî jî ji pêwendîya bi dewletê ra tê. Netewe sînorên siyasî û çandî dike yek û di navbera etnîsîte û dewletê da girêdaneka taybetî ava dike (Smith, 2002, r. 171-172). Li gor etnosembolîstan netewe berî îdeolojîya neteweperwerîyê jî hebûye. Ji bo berdewamîya neteweyê pêwîstî bi cewhereka etnîk heye. Etnîsîte kolektîfbûna neteweyê pêk tîne. Ev yek jî giringîyeka mezin dide hêmanên etnîk (J. Armstrong, 1982. r. 21-35). Tzaneva jî tîne ziman ku hewldanên bingehdanîna neteweperwerîyeka nû etnîsîteyê anîye asteka bilind û çîrokên mîtên komên etnîk ji bo wan bûye enstrûmaneka sereke (Tzaneva, 2015, r. 225-135).

Li gor Smith neteweyek piştî têkçûnê dikare xwe ji nû ve ava bike û têkçûna sîyasî yan jî têkçûna dewletê nayê maneya jîholêrabûna neteweyekê. Smith, neteweyan wekî neteweyên berî neteweperwerî û yê piştî neteweperwerîyê dike du beş. Yê berî neteweperwerîyê gelek kevn û xwedî hafizeyekê ne. Îran, Çîn û Misir ji vana ne. Yê piştî neteweperwerîyê tevgerên sîyasî ne. Mînak welatên Ewropa û Amerîkayê. Smith, ji bo diyarkirina nasnameya dîrokî ya neteweyekê pêdivî bi şopandina sînoren wan yê sembolîk dibîne. Li ser neteweyan du têgihên din hene ku Smith li ser disekine: Neteweperwerîya axî û neteweperwerîya bavî. Li gor Smith, bîngeha nasnameya neteweyî li ser van prensîp ava dibe: 1. Xak, welat yan niştîmanê dîrokî 2. Çanda giştî ya havbeş 3. Maf û qanûnên havbeş 4. Aboriya havbeş 5. Mît, bîr û hişekî dîrokî yê havbeş. Pejn û hestên nasnameya neteweyî bi vegotin û ravekirina berdewamiya sembol, nirx, mît û kevneşopîyên hevpar pêk tê. Li gor Smith, avakirina nasnameya neteweyî bi çend prensîpên çandî çê dibin. Ev prensîp jî bîranîn, sembol, mît û kevneşopî ne (Smith r. 199-219).

Mît modelên tevgerên mirovan in. Mirov bi mîtan hewl didin ku cîhanê û gerdûnê fam bikin. Ew hertim çîroka afirandinekê vedibêje. Mît hafizeya kolektîf ya miletek e û pêroz tê qebûlkin. Mircea Eliade mîtê weha pênase dike: “Mît çîrokên afirandinê ên rasteqîn in” Di nav gelî da ji rastîya mîtan tê bawerkirin Mît dibin du kategorî: yek kategorîya giştî ye, ya din jî kategorîya taybetî ye. Mîtên giştî hema bêje di nav hemû miletan da tên dîtin. Ev mît wekî varyantên li pey hev in û hev temam dikin. Mîtên giştî di nav çar serenavan da tên nirxandin (Oğuz, 2014, r. 134-136):

**Kozmogonî:** Mîtên ku behsa afirandina gerdûnê dikin.

**Mîtên afirandinê:** Ev mît di derbarê mirovê yekem da ne. Mirovê yekem xwedîyê taybetmendiyên xwedawendî ye û hemû mirovahî jê zêde dibe.

**Mîtên zayînê:** Piştî peydabûna mirovê yekem mirovahî bi êlan mezintir dibe. Her êlek xwedî bavekî damezirîner û pêroz e.

**Mîtên teqwîmê:** Ev mît piştî afirandina gerdûnê pêkhatina demê vedibêjin. Mîtên teqwîmê pîvana demê û pêkhatina demê bi zimanekî sembolîk vedibêjin.

Mîtên taybet jî ev in:

**Mîtên teogonîyê:** Mîtên di derbarê xwedawendan da ne.

**Mîtên etîyolojîk:** Ev mît di derbarê koka tiştan da agahîyan didin.

**Mîtên eskatolojîyê:** Di derbarê dahatuya mirov û cîhanê da ne. Bi taybetî di derbarê qîyamet û tofanan da ne.

**Mîtên qehremanî:** Ev mît di nav miletan da bi awayek berfireh belav bûne lê bi demê ra bûne lehengên rizgarker. Mîtên qehremanî di destanên arkaîk da zêdetir hatine dîtin (Bayat, 2010, r. 16-17).

Wek ku Smith anîye ziman ji bo pesendkirina miletekî, sînoren sîyasî û çandî dibin yek. Miletên ku nû neteweperwerîya modern yanî neteweperwerîya piştî soresha sanayîyê naz dikin li hember guherînên miletên din dikevin nakokîyan û ji bo pesendkirina mafên sîyasî mîtên etnîk dikin dewreyê (Smith 2009, r. 114-115). Di vê rewşê da jî têgiha etnîsîteyê dibe xwedîyê giringîyek mezin lewra miletek dikare bi taybetmendiyên xwe yên etnîk, xwe ji yên din veqetîne û li ser xakekê mafan biwaze. Ev yek bi damezrandina mîtên etnîk û yên sîyasî pêk tê. Vê yekê jî pêwendiyek xurt di nav mîtên sîyasî û yên etnîk da pêk tîne. Ji ber vê yekê em ê li jêr behsa çend taybetmendiyên mîtên etnîk jî bikin û nirxandina Mîtosa Kawayî li gor mîtên etnîk û yên sîyasî bikin.

### **Taybetmendî û fonksiyonên mîtên etnîk**

- Peywendîya di nav hebûnên bingehîn ên çandî da dîyar dikin.
- Peywendîyê di nav do û îroda çê dikin û di karkirinê da wekî model in.
- Çavkanîyên derveyî wan hene, car car veşartî ne.
- Ji bo tevgerê, cih, dem û programê amade dikin.
- Ji bo tevgera kolektîf hîs û tehrîkê çê dikin, civatê aktîve dikin.
- Kapasîteya pêşketina wan û guherîna wan heye.
- Ji bo nîşên nû model in. Dahatû û kelepore in, xwe nû dikin.
- Daxwaza zêdebûyîna wan heye, reqabetê dikin (Smith, r. 63-65).

## **2. Mîtên Sîyasî**

Komên civakî, bi mîtên sîyasî bawer dikin. Ew şiroveya îdeolojîk a dîyardeyeka sîyasî ne. Ev mît ne rast bin jî bi awayekî sîyasî rast tînen qebûlîkin. Mîtên sîyasî hewl didin ku çîrokê ji bo guhdaran manadar bikin. Yanî vegêr,



hewl dide ku peywendî di nav çîrokên wekhev da saz bike. Di civakên sekuler da mîtên sîyasî ne xwedîyê cihekî pîroz in lê pêdivîya wan pê heye ku wek rastîya bingehîn bên qebûlkirin (Smith, r. 154). Ji bo dîrokeka mînak pêdivî heye ku werin qebûlkirin. Fonksîyona mîtên sîyasî ew e ku pergala parvekirina hêza sîyasî pêk tîne. Forma vegotinê di serdemên nû da bi îkonografî, nîgargerî, wênerî û posteran berfirehtir bûye. Çîrokên ku wekî sembola neteweyî tîk bikaranîn, nirxa neteweyî meşrû dikin. Mîta sîyasî bi piranî di forma destan yan jî dînê medenî da ye. Mebesta wan jî ew e ku fam û hîsîyateka hevpar pêk bînin. Dewlet jî wek fenomeneka îdealîzekirî; li gel xwe, dezgeh, sembol, al, şexsîyet û lehengan diafirîne. Rejîm, li ser mîteka afirîner, xwe ava dike û şikil û şemalê “îdeolojîya fermî” diyar dike. Mîta polîtîk, karakterên nû diafirîne. Ev karakter dibe ku serokek, fermanîdarek, yan jî rêberekî ruhanî be. Mîtên sîyasî, sûdê ji mîtên teolojîk jî werdigirin. Çapemenîya merkezi, medyaya sosyal, dezgehên propagandîst ên dewletê, di xizmeta xurtkirina mîtên polîtîk da ne. Ku em mînakekê bidin dewletên neteweperest wêneyê pêşengekî sîyasî (ev bi piranî damezirînerê wê dewletê ye) piştî mirina wî di dezgehên fermî da dadileqînî û ew wekî bavê wî miletî tê destnîşankirin. Ev pêşeng wekî mîteka çêkirî di hafizeya gelî da cih digire.

Nimûneyên mîtên sîyasî yê ku ji bo avakirina neteweyî tîk bikaranîn ev in: mîta damezirîner, mîta serdema zêrîn, mîta koka demanî, mîta bicihkirin û koçkirinê, mîta bav û kalan, mîta serdema lehengî û mîta vejînê.

**Mîta damezirîner:** Di mîtolojîyên dinyayê da mîta herî berbelav e. Derketina neteweyekî, etnîkekê, welatekî yan jî bajarekî nîşan dide û şecereya wan dide. Ev mît behsa *yekem carê* dike (orjînalbûn). Fonksîyona wê, dayîna kokeka îdeal û hîsa vejînê ji bo neteweyek yan jî etnîkekê ye. Mîta damezirîner sîyasî ye, îdeal e û neteweyî ye lê peywendîya wê bi rastîya dîrokî tune ye. Mîtên damezirîner dikarin îdîaya *mafan* bikin û meşrûiyetê di nav endamên civatê da çê bikin.

**Mîta serdema zêrîn:** Dema ku ji ber şert û mercên nebaş ên reel-polîtîkê, hêvîyên însanan lawaz dibin, divê serokek derkeve û careka din civakê vegeirîne dema berê ya *zêrîn*. Rabirdûya wê demê dibe xeyaleka mîstîk û dîrok dibe qada serkeftinên mezin. Ji ber ku dîroka fermî li ser wê derewê hatîye avakirin ku demekê bav û kalan hukumdariya cîhanê kirine. Ji bo civakên rizîyayî lazim e ku careka dîtir xwe di ava paqij û zelal a tarîxê da bişon û îdealeka nû ji xwe ra ava bikin.

**Mîta Koka Demanî:** Erka herî giring ya dîroknivîsîna neteweperwer, dîrokdayîn e ji bo koka civakê. Di dîrokê da dem û cihekî taybetî li hember civakên din çê dike. Yanî hebûneka demdirêj çê dike û wê hebûnê li nav demê îsbat dike. Fonksiyona wê ew e ku li hember bêmanayîyê bendan çê dike. Ew nîfşê *bav û kalê me* yê ku di serdema pîroz da çê bûne, datîne ser rastîyeka dîyar.

**Mîta bicihbûn û koçkirinê:** Ji bo vê mîtê ev pirs giring e: Netewe ji ku derê hatîye û çawa hatîye. Komên etnîk, xwedî mîtên sîstematîk ên koka şûnî ne. Şûn/mekan, dîmeneka pêwîst e ji bo *xwepênasekirinê*. Bi taybetî gava ku îdia li ser ax an jî welatekî dîyar hebe ev mît karîger dibe. Dîrokparêzî ji bo meşrûiyeta otonomî û serxwebûnê delîlan çê dike. Koka şûnê ji bo kontrolkirina welat an herêma pîroz meşrûiyetê çê dike. Têgiha *niştimanê* çê dike û wê bi neteweyê ra tarîf dike. Sînorên wê dîyar dike.

**Mîta bav û kalan:** Li gor vê mîtê tiştê giring çêkirina xizimtîyê ye. Ev xizimtî li nav hemû endamên nîfşa îro ya civakê tê çêkirin. Pêwendîyê di nav nîfşa îro û hemû kalanên berê da çê dike. Yanî hesta bavekî hevpar çê dike. Lêgerîna koka nîjadê tê radeya civakî û dibe simbol. Di vir da çêkirina şecereyê wekî metafor derdikeve pêş.

**Mîta serdema lehengî:** Rizgarbûn û serfirazbûna miletekî bi saya lehengî çê dibe. Her neteweyek ji bo parastin û lehengîyê pîvanên nû çê dike. Ji bo dayîna erk û manayê ji bo *vejînê* ev pêwîst e. Leheng modelek e ji bo rêberîya parêzkar û binirx. Di heman demê da çavkanîya îlhamê ye ji bo mîrxasîyê.

**Mîta vejînê:** Ev mît ji bo ku civaka îdeal ji nû ve were avakirin pêwîst e. Li vir karê mîtê navendîkirina neteweperwerîyê ye. Di vir da pêwendî di nava *xwemalîbûn* û *serbixwebûnê* da tê çêkirin.

**Mîtomotor:** Mîtomotor ji mîta xewna civakî û sembolîk pêk tê. Mîta koka hevpar sîstema civakî û çandî ya miletî ava dike û hertim li dijî civaka cîran e. Mîtomotor bi awayekî tîpîk, têgiha raborî ya îdeal, hemaheng û sirûştî ava dike (Smith, r. 244-255).

### 3. Kurteya Du Mînakên Mîta Kawayê Hesinkar

#### 3.1. Destana Kawa û Azhî Dehaq ya Arjen Arîyî

Berhema Arjen Arî (2019) di roja îroyîn da, di meha adarê da dest pê dike. Qesra Dehaqî li Ormîyê ye. *Nedinasî qet Hunkir û Munkir, ji zilmê zabû zordarî dikir.* (r. 6.) Di ser ra jî xwe ji her kesî mezintir didît. *Ez î Ahûr im Zerdeşt ka kî ye?* (r. 7.) Ew di zewq û sefayê da dijî. Bajarên kurdan ên wekî Ur û Hemedan di bin baca wî da ne. Dehaq ji Fer'ûnê Qiptîyan ditirse. Dehaq bi cihûyên cadûker ra di têkilîyên baş da ye. *Pêşiya fereyê tengî ye essehî.* (r. 10.) Rojekê ji nişka ve êşek nedîtî pê digire. Dehaq ferman dide wezîran ku jê ra dermanekî bibînin. *Ji heft der-dor û çar hêlê Aryan/ hekîm û loqman li qesrê baryan.*(r. 18.) Yek ji hekîman got ev nexweşî ji Ehrîmen e û lazim e ku qîzeka naşî bikin qurbana Dehaqî. Yekî din dibêje dermanê wî xwîn e. Lê ew çi xwîn e lazim e ku ji cihûyan were pirsîn. *Şûrkêş û rimdar ka îskender bû?/ Sargon ma neçû, Cengîz neda dû?* (r. 26.) Dehaq hemû pizişkan dide kuştin û xeberê ji şahê cihû ra dişîne da ku jê ra sêhrdaran bişîne. Mîrê Kenanî sêhrdaran jê ra dişîne. *Ew zilmkar ne tenê Azhî Dehaq e/ Bipeyve dîrok navê wan bang ke/ Sewta wan hilbe ji vê dinê /Hîroşîmayê Helepça minê!* (r. 30) (neteweperwerî û berxwedan- berdeyamîya zilm û berxwedanê) Nijada Dehaqî samî yan asûrî ye, Wezîrekî wî tûranî yek jî cihû ye. Sêhrbazên cihû di remlê da dibêjin ku dermanê Dehaq xwîna du kurdên ciwan e. Heta neh mehan dê rojê xwîna du kurdên ciwan vexwe. Dehaq ji kêfa ji Mîr Şalomî ra çil hespan dîyarî dişîne. *Me ew bi nav kir me gotiyê: Xuda! / Bi dû re Homa, bi dû re Ezda / ...Zerdeşt xeyidî Avesta girtî ma!* (r. 41.) Têgihên wekî “Qada Çarçira” “Medya” û “mêtingehî” tên bikaranîn. Celadê Dehaq kurd e lewra her roj bi dizî ciwanekî berdide. Ew ciwan diçin di şikeftan da xwe vedişêrin.

| 75

Kawa tê nasandin. Bi kedkarî û nimêjkarîyê pesnê wî tê dayîn. Du kurên wî jî dibin û xwîna wan jî didin Dehaqî. Her ku diçe hêrsa Kawayî mezin dibe. Pesnê biharê tê dayîn. Roja Newrozê di pêşengîya Kawayî da ciwanên rizgarkirî û hemû gel serhildaneka mezin dikin. Dehaq têk diçe û ala kesk û sor hildidin. Kawayê Hesinkar diçe ser text. Risteya dawî: *Bi dêr û camî ev xana ciwan /Destê biyan de îro Kurdistan!* (r. 73.)

### 3.2. Kawa Destani ya Nêrgiza Torî

Nêrgiza Torî ev berhem (1992) li gor çavkanîyên kevn ên mîtolojîk nivîsiye. Yanî berhem bi temamî ne texeyula nivîskar e. Torî di serê pirtûkê da listeya çavkanîyên ku jê sûd wergirtine daye. Mardasê bavê Dehaq mîrekekî bi edalet e. Dehaq rihê xwe difroşe Îblîs û dikeve bin emrê wî. Îblîs bi destûra Dehaqî, mîr dikuje. Dehaq ji ber ku bavê wî jê hez nake destûra kuştina wî dide. Dehaq piştî bavê xwe dibe mîrê Erebaştanê. Rojek tê û Dehaq naxwaze êdî bi xebera Îblîs bike. Îblîs jî ji bo tohildanê dikeve şiklê aşpêj û wî ji sermilê wî maç dike. Piştî vê bûyerê du marên reş li ser milên wî peyda dibin. Îblîs vê carê jî di şiklê pizişkî da jê ra dibêje rojê mêtîyê du ciwanan bide maran.

Li welatê Medyayê kesek bi navê Vîvant gîyayê pîroz “*hûma*”yê dixwe û lawek bi navê Cemşîd jê ra çê dibe. Cemşîd dibe Mîrê Medyayê. Ew li Medyayê xweşî û aramîyeka nedîtî ava dike (mîta serdema zêrîn). Mirin, hemû nexweşîn û dexesî ji holê radibin. Hewayeka xweş û bibereket tê welatî. Cemşîd hemû Îblîsan dike xizmeta gelê Medyayê. Ew li Şîrazê qesreka bi navê “*War*” di bin erdê da, dide çêkirin. Paşê Cemşîd diguhere û gel wekî çînan dabeş dike. Ew her ku diçe zalimtir dibe. Gel li ber wî serê xwe ditewîne lê nûra îlahî ji ser welatê Medyayê radibe. Welat wêran dibe û otorîteya Cemşîdî xera dibe. Gelê Medyayê ji ber zilma Cemşîdî, Dehaqî ji Erebaştanê tînin û wî dikin mîr. Dehaq, Cemşîd dide kuştin û li welatî, xerabî dibe desthilat. Dehaq du xwişkên Cemşîd Şehrîvan û Arnavaz dibe qesra xwe û wan dike du cadûkerên dijwar. Bi dû ra jî bi wan ra dizewice. Ciwanên Medyayê jî dibin xwarina marên Dehaqî. Du kesên bi navê Pious Îsmâîl û Karmaîl ji vê yekê zehf aciz dibin. Ew di dilqê aşpêjan da diçin qesrê û dibin aşpêjên wir. Ew ji du ciwanan yek berdidin û mêtîyê berxikan dixin şûnê. Ciwanên ku tên berdan xwe li daristanê vedişêrin. Ew li wir ji xwe ra ji dara *tamarixê* malan çê dikin û çiqas diçe bihêz dibin.

Dehaq rojekê di xew da dibîne ku kesek desthilatdarîya wî hildiweşîne. Piştra ew cadûkeran kom dike û ji wan tebîra vê xewnê dixwaze. Dehaq emir dike ku kesê hatiye xewna wî tesbît bikin. Cadûker jî tesbît dikin û jê ra dibêjin “ew kesê ku hatiye xewna te Ferîdûn e lê hê ji dayik nebûye. Ew ê ji dêyeka pir jêhatî çêbibe. Topizek wî yê di şiklê gayî da heye, tê bavê wî bikujî, ew ê jî heyfa xwe hilîne.”

Zilamek bi navê Athwîa (bavê Ferîdûn) bi xwarina gihayê *hûmayê* pir bihêz dibe. Serbazên Dehaqî wî dikujin û mêjîyê wî ji Dehaqî ra dibin. Dîya Ferîdûnî Faranak, ji bo ku wî biparêze wî dibe daristanê û wî emanetî şivanekî dike. Faranak, ji bo zarokên xwe ên din jî li cihêkî digere. Şivan, Ferîdûn bi şîrê çêleka pîroz Purmahay (dişibe Teyrê Tawis) mezin dike. Çêlek pir navdar dibe. Dêya Ferîdûn, ji vê rewşê ditirse lewra wî û zarokên xwe yê din dibe diçe welatekî cîran. Li wir Ferîdûn dide ba zanayekî kal. Ferîdûn, dibe şazdeh salî û ji dêya xwe pirsan dike. Dêya wî jê ra dibêje ku ew kî ye û bavê wî çawa hatîye kuştin. Faranak jê ra Dehaqî û zilma wî vedibêje. Ferîdûn pir hêrs dibe û biryar dide ku heyfa xwe hilîne.

Dehaq jî cadûkeran li dora xwe dicivîne û planan çê dike ku Ferîdûnî bibîne. Di wê demê da qêrîna Kawayê Hesinkar tê. *“Ez Kawayê Hesinkar im, edaletê dixwazim! Te du kurên min bir, yê din jî anîn vir.”* (r.55.) Piştî vê qêrînê kurê wî berdidin. Kawa fermana Dehaqî jî diqelêşe. Gel li dora Kawayî kom dibe û dibe yek. Pêşmala çerm ya Kawayî dibe sembola (ala) serhildêran. Kawa bi wê alayê diçe ba ciwanên li daristanê. Gel jî dişîne ba Ferîdûnî. Kawa li daristanê agir dadide û ciwanan li dora agirî kom dike. Kawa û ciwanên kurd ên ku ji mirinê xelas bûbûn xwe li deşt û çiyayan ji bo serhildanê amade dikin.

Birayên Ferîdûn, Purmahay û Kayanûs dixwazin wî bikujin. Ew bi ser nakevin lê Ferîdûn wan efû dike. Kawa û Ferîdûn dibin yek. Ferîdûn, *bi navê xwedê* gurzê xwe bilind dike. Ew bi hev ra desthilatîya Dehaqî hildiweşînin. Ferîdûnê Medyayî (li gor metnê ew kurd e) tacê dide serê xwe. Ferîdûn, xwişkên Cemşîd ji sêhrê xelas dike. Ew jê ra dibêjin ku Dehaq çûye Hindistanê ba cadûkeran. Kesek ji Medê ji Dehaqî ra xeberê dişîne, dibêje ku Ferîdûn lê digere. Dehaq, hemû artêşa xwe û cadûkerên xwe kom dike û dibe ser Ferîdûnî. Dehaq têk diçe lê Ferîdûn bi emrekî îlahî wî nakuje. Wî dibe Şîrkanê ji wir jî dibe Çiyayê Demavendê û wî li wir dikin şikeftê. Ji bo ku ji xwîna wî lawirên pîs çê nebin xwîna wî narêjin.

Ferîdûn dibe Mîrek zehf bi edalet. Ew împaratoriyeke ava dike. Ji Şehrîvan û Arnavazê sê kurên wî çê dibin. Navê yekî Selam e, navê yekî Tûr e navê yê din jî Îraj e. Maneya Selam ewlehî ye, ya Tûr şêr e û maneya Îraj wêrekî ye. Ev kur bi qîzên Medyayî ra dizewicin. Ferîdûn, welat di nava sê kuran da parve dike. Rûm û Khawarê dide Selam, Tûran û Îstîkyayê dide Tûr, Medya û Persyayê jî dide Îraj. Cihê herî xweş Medya û Persîya bû lewra birayên din dihesidin. Ferîdûn li ser vê yekê ji Îraj dixwaze ku bi Tûrî ra par ve bike. Îraj qebûl dike lê Tûr wî dide kuştin.

Piştî mirina Îrajî kurek bi navê Manûşehr jê ra çê dibe. Ferîdûn ji bo Manûşehr pîrozbahîyeka mezin li dar dixê. Sam jî tê pîrozbahîyê. Manûşehr û kurê Kawayî yê bi navê Kawah, Selam û Tûr dikujin û Manûşehr dibe Mîr.

#### 4. Hin Hûrgilfîyên di Derbarê Du Mînakên Mîta Kawayî da

*Destana Kawa û Azhî Dehaq* a Arjen Arîyî wekî helbest hatîye nivîsîn û li gor metna Nêrgîza Torî zêde bûyer tê da naqewimin û sade ye. Destan li gor kodên îslamî, neteweperwerî û sosyalîzmê hatîye amadekirin. Peyvên wekî *Hunkir û Munkir* îslamîyetê û peyva *kedkar* sosyalîzmê tînin bîra mirov. Têgiha herî girîng û herî zêde derdikeve pêş neteweperwerî ye. Mînak di risteya dawî da navê pêşengên kurdan ên wek *Şêx Seîd, Qazî Mihemed, Bedirxan û Barzanî* derbas dibe. Gelek sembolar û têgihên di derbarê mîtolojî û erdnîgarîya kurdan da jî hatine bikaranîn. *Aryan, Hemedan, Ahur û Zerdeşt* jî vana hinek in. Gelek têgihên îroyîn ên wekî mêtîngeh, komkujîya Helebçeyê û Hîroşîma jî tê da derbas dibin. Di hemû metnê da neteweperwerîyeka xurt derdikeve pêş lê tiştê herî balkêş ew e ku di dawîyê da Kawa diçe ser text û dibe Mîrê Kurdistanê.

78 | *Kawa Efsanesi* ya Nêrgîza Torî bi pexşankî hatîye nivîsîn. Torîyê, di metnê da xwe spartîye çavkanîyên mîtolojîya kurdî û Ev çavkanî di serê metnê da hatine dayîn. Di destanê da gelek bûyerên cuda diqewimin. Ev destan jî wekî ya Arjen Arîyî li gor têgihên îroyîn hatîye nivîsîn û gelek peyamên politîk dide. Di vê mînakê da jî têgiha herî girîng neteweperwerî ye. Erdnîgarîya ku bûyer lê diqewimin berfirehtir e. Dehaq Mîrê Erebaştanê ye lê bi daxwaza gelê Medyayê tê dibe Mîrê Medyayê. Di metnê da li ser koka kurdan û belavbûna wan jî gelek agahîyên sembolîk hene. Li gor metnê kurd ji Cemşîdî zêde dibin. Di vê mînakê da mîletên cîran tirk, ereb û faris jî bi awayekî balkêş derdikevin pêşberî me. Kurd, ereb, tirk û faris wekî çar bira tînen sembolîzekirin û sê bira dixwazin birayê piçûk (Îraj) bikujin lê Îraj wan tîk dibe û dibe hikumdar. Ev mînak jî weka ya Arjen Arîyî têgihên îslamîyetê û yênen sosyalîzmê bi kar tîne. Dema ku birayên Ferîdûn, dixwazin wî bikujin ew wan efû dike. Ev bûyer çîroka Hz. Êsiv ku di Quranê da derbas dibe, tîne bîra mirov. Di metna Nêrgîza Torî da tiştê balkêş jî ew e ku efsûnîya nebatan û heywanan jî hatîye bikaranîn. Behsa çêlekeka pîroz (Purmahay) tê kirin ku hem Teyrê Tawis hem jî Beqereya ku di Quranê da tê behskirin tîne bîra mirov. Bavê Ferîdûn jî bi xwarina gihayê *hûmayê* dibe xwedî hêzên derasayî. Ciwanên ku ji kuştinê xelas dibûn li daristanê jî xwe ra ji dara

*tamarixê* malan çê dikin. Her du metin di şêweya vegotina mîta Kawayî da ji hev diqetin lê belê bi peyamên neteweperwerîyê, bi sembolen îslamîyetê, bi sembolen erdnîgarî û mîtolojîya kurdan hevpar in. Her du mînak jî ji vê mîta kevn li gor rewşa îroyîn peyamên hevpar didin xwendevanan.

## 5. Nirxandina Mîta Kawa li gor Nêrîna Etnosembolîzmê û Mîtên Etnîk

Em dikarin behsa şeş taybetmendiyên mîtên etnîk di Destana Kawayî da bikin:

### **1. Di dîyarkirina peywendîya di nav hebûnên bingehîn ên çandî da mîtên etnîk roleka girîng digirin:**

Newroz di Destana Kawayî da ji bo çanda kurdan hîmeka bingehîn e. Di mînaka Arjen Arîyî da destan bi roja Newrozê dest pê dike.

### **2. Mîtên etnîk di avakirina peywendî di nav rewşa paşeroj, pêşwroj û karkirinê da model in:**

Kawayê Hesinkar ji bo dahatûya kurdan wekî model tê pêşkêşkirin lewra ew di serdemên borî da li hember zilma Dehaqî derketîye û bi daxwaza adaletê serhildanek pêk anîye. Kawa bi vê taybetmendîya xwe ji gelê kurd ra dibe model.

### **3. Mîtên etnîk ji bo tevgerê cih, dem û programan amade dikin:**

Di mînaka Nêrgîza Torî da Kawa û Ferîdûn bi hev ra ji bo serhildaneka li hember Dehaqî tevdigerin û li gor demê planan amade dikin.

### **4. Mîtên etnîk ji bo tevgera kolektîf his û tehrîkê çê dikin, civatê dixin hareketê:**

Di her du mînakan da jî serhildana Kawayî li hember Dehaqî wêrekîyekê bi gelî ra çê dike. Kawa ligel ciwanên ku bi nepenî hatibûn rizgarkirin amadehîyên serhildanê dike û bi demê ra hemû gel tev li vê tevgerê dibe.

### **5. Mîtên etnîk, ji bo nişên nû mînak in, dahatû û keleşor in, xwe nû dikin:**

Her du mînak jî Kawa û serhildana wî li gor rewşa kurdan ya roja me wekî mînak pêşkêş dikin.

### **6. Bi mîtên etnîk daxwaza zêdebûna mîletî tê kirin û ew reqabetê dikin:**

Di mînaka Nêrgîza Torî da Ferîdûn kurd e û kurê wî Îraj bi mîletên din ra reqabetê dike.

## 6. Taybetmendiyên Mîtên Sîyasî di Vegotina Kawayê Hesinkar da

**1. Mîta Damezirîner:** Di mînaka Nêrgiza Torî da ji bo kurdan şecereyek berfireh tê dayîn û wekî kokeka îdeal tê destnîşankirin. Di heman metnê da kurd li hember mîletên cîran ên wekî ereb, faris û tirkan wekî mîletekî serbixwe xuya dikin. Yanî li gor mîta damezirîner Kawa lehengekî sîyasî û neteweyî ye. Bi vê destanê ji bo kurdan maf û meşrûiyeteka sîyasî tê destnîşankirin.

**2. Mîta Serdema Zêrîn:** Di her du mînan da jî piştî ku Kawa û Ferîdûn Dehaq tîk dibin serdemeka gelek xweş ji bo kurdan dest pê dike. Her du mînak jî dixwazin bi rêya lehengekî wekî Kawa hêvîya vegera wan rojan bidin gel.

**3. Mîta Koka Demanî:** Her du mînak jî navên cihên ku ji bo kurdan pîroz in gelek caran dubare dikin. Cihên ku gelê kurd ji serdemên berîya îslamîyetê heta niha jîyane tîn destnîşankirin û bi vê yekê di dîrokê da ji bo kurdan cih û demeka taybetî tê çêkirin.

**4. Mîta Bicîhbûn û Koçkirinê:** Di mîta Kawayî da ji bo *xwepênasekirinê* navên şûn/mekanên kurdan gelek caran tîn bikaranîn. Bi vê yekê îdîaya kurdan ya li ser axa Kurdistanê tê qewîkirin. Ev jî ji bo meşrûkirina mafê serxwebûna kurdan wekî delîl tîn nîşandan.

**5. Mîta Bav û Kalan:** Li gor her du mînan jî kurd ji bavekî hevpar hatine. Di mînaka Nêrgiza Torî da jî navê bavên Kawa tîn jimartin û secere tê çêkirin.

**6. Mîta Serdema Lehengî:** Her du mînak jî Kawa wekî lehengekî neteweyî derdixin pêş. Di serdemeka ku gel ketîye tarîyê da Kawa wekî pêşeng dertê û hem hêvîya rizgarbûnê dide wan hem jî ji bo azadbûnê pêşengîya wan dike. Bi gotineka din Kawa gelê Kurd cardin vedijîne û ev jî ji bo vejîna îroyîn wekî model tê destnîşankirin.

**7. Mîta Vejînê:** Mîta Kawayî di nava kurdan da polîtîze bûye û Kawa jî wekî lehengê kurdan yê xwemalî derketîye pêş. Neteweperwerîya kurdî bi Kawayê Hesinkar tê navendîkirin û serxwebûna ku tê xwestin bi lehengekî xwemalî tê avakirin. Di vegotina Kawayî da tê îmakirin ku ew civaka îdeal dê bi lehengekî îdeal were avakirin.



## Encam

Di encama analîza du mînakên mîta Kawayê Hesinkar da em dibînin ku ev mît bi gelek taybetmendîyên xwe li gor nêrîna etnosembolîzmê tê ravekirin. Di her du mînakan da jî gelek hêman hene ku îdiayên nêrîna etnosembolîzmê piştrast dikin. Hewldanên ji bo vejînê, daxwaza vegera serdema zêrîn, bi reh û erdnîgarîyê daxwaza meşrûkirina mafên sîyasî di hemû bûyeran da wekî sembol tên dîtin. Di her du mînakan da jî hem *neteweperwerîya bavî* hem jî *neteweperwerîya axî* derdikeve pêşberî me.

Ligel ku di mînakên vegotinê ên kevn da Kawa piştî hilweşîna Dehaqî nabe mîr û kurd nabin desthilat her du mînak jî desthilatîyê bi awayên cuda dikin para kurdan. Mînaka Nêrgîza Torî, koka kurdan digihîne Ferîdûn û Cemşîd. Sebeba vê yekê jî ev e ku ew dibin mîr û xwedî desthilat/dewlet. Mînaka Arjen Arî dawîya destanê ji binî ve diguherîne û Kawa rasterast dibe ser textê desthilatdarîye. Arî, bi vê guherînê utopyaya kurdan ya damezirandina dewletekê îfade dike. Ev hemû xal di çarçoveya etnosembolîzmê da bi rehetî tên îzahkirin. Mîta Kawayî jî serdemên herî kevn da di nava kurdan da hebûye. Kurdan jî vê mîta xwe ya etnîk ji bo daxwazên xwe yê sîyasî bi kar anîne. Wan bi vê vegotina kevnare hebûna xwe ya li ser axa Kurdistanê destnîşan kirine

## Çavkanî

Arî, A. (2019). Destana Kawa û Azhî Dehaq. Stenbol: Sor.

Armstrong, J.A. (1982). Nations Before Nationalism. Chapel Hill: University of North California Press.

Bayat, F. (2010). Mitolojiye Giriş. Stenbol: Ötüken.

Demir, V. (2019). Dr. Shahab Vali: Kawa, Kürtlerin kurucu mitinin kahramanıdır. *Kürt Tarihi*, 35, 5-11.

Oğuz, Ö. (Ed.). (2014). Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. Ankara: Grafiker.

Smith, A. (2002). Ulusların Etnik Kökeni. wer. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir. Ankara: Dost.

Smith, A. (2009). Ethno-symbolism and Nationalism. London: Routledge.

82 | Torî, N. (1992). Kawa Efsanesi. Stenbol: Koral Yayınları.

Tzaneva, E. (2015). Ethnosymbolism and the Dynamics of Identity. Cambridge Scholars Publishing.

Ulus, B. (2012). Kawayê Min. Sitenbol: Evrensel Basın Yayım.

# **METIN - ANALİZ**



Orak Reşitoğlu, S. (2022). Berawirdkirina kovara Hawarê û Rêbera Rastnivîsînê ya Komxebata Kurmancîyê ji aliyê rastnivîsînê ve. *Folklor û Ziman*. 3(1), 85-119.

**Wergirtin/Received:** 12.04.2022

**Qebûlkirin/accepted:** 12.06.2022

**ORCID :** 0000-0001-7662-9962

---

## BERAWIRDKIRINA KOVARA HAWARÊ Û RÊBERA RASTNIVÎSÎNÊ YA KOMXEBATA KURMANCÎYÊ JI ALÎYÊ RASTNIVÎSÎNÊ VE

---

**Sevda Orak Reşitoğlu\***

**Kurte**

Zimanê hevpar ku bi saya zimanê standard çê dibe, ne tenê têkilî û danûstendinê hêsan dike, rê dide ku çanda gelekî bilind bibe, bi vê ve girêdayî rewşa xwendewariyê ji zêde dibe û bivê nevé berhemdarî jî digihîje asteka jortir. Standardîzasyona ku bi piştgirîya dewletê û avakirina komîsyonan encameka baş dide, li cem kurdan bi awayekî din, ango bi kovarekê çê bû. Celadet Alî Bedirxanê ku ev karê komîsyona “nefermî” girt ser milên xwe, bi hevalên xwe ra kovareka nû ya bi navê Hawarê derxist ku alfabeya vê kovarê ya latîni bû û xebatên li ser ferhengê û rêzimanê ji tê da cih digirtin. Piştî Hawarê çend xebatên rastnivîsînê pêk hatin. Yek ji wan jî Rêbera Rastnivîsînê ya Komxebata Kurmancîyê ye. Armanca vê xebatê ew e ku em ji aliyê rastnivîsînê ve Hawar û Rêbera Rastnivîsînê bidin ber hev.

| 85

**Peyvên sereke:** Standardîzasyon, Kovara Hawarê, Rêbera Rastnivîsînê, Celadet Alî Bedirxan, Zimanê Standard

---

\* Dr. Zanîngeha Mardin Artuklu, Beşa Ziman û Çanda Kurdî. Mêrdîn/Tirkiye.  
E-mail: sevdaorak@yahoo.com

## COMPARISON OF THE HAWAR JOURNAL AND THE SPELLING GUIDE OF THE KURMANJI WORKSHOP IN TERMS OF SPELLING RULES

### Abstract

The common language, which is formed thanks to the standard language, not only carries the culture of a nation to the next level for communication, but also increases the literacy rate, and inevitably, a great development is observed in publishing. Standardization, which could achieve a good result with state support and the establishment of commissions, developed in different ways for the Kurds. For example, a magazine took on this role. Celadet Ali Bedirxan carried out this “unofficial” commission with his friends in his journal Hawar. This magazine was the first Kurdish magazine to be published in the Latin alphabet and included dictionaries and grammar studies. A few spelling guides were published after Hawar magazine. One of them is Rêbera Rastnivîsînê, published by Komxebata Kurmancîyê. The aim of this study is to compare Hawar and Rêbera Rastnivîsînê in the terms of orthographic rules.

**Keywords:** Standardization, Hawar Magazine, Rêbera Rastnivîsînê, Celadet Ali Bedirxan, Language Standardization

## Destpêk

Standardîzasyona zimanî ji alîyê geşedana zimanî, yekîtî û pêşveçûna neteweyekê, yek ji hêmanên herî giring e. Bi saya standardîzasyonê, zimanekî hevpar pêk tê, bi taybetî ji bo zimanê nivîskî û ev yek ji têgihîştina gelî ya ji hev hêsantir dike, rêya xurtbûna weşangerî û medyayê vedike.

Laura Boulden(2007) li ser girêdana zimanê nivîskî û standardê disekine û dibêje, zimanê standard di ragihandinê da karê însanan hêsantir dike. Herçiqas mirov devokên cuda bi kar binin jî û ji van devokan fam bikin jî, nivîsîna van tiştên cuda ye û ew kesên ku bi devokên cuda diaxivin bi heman awayî nanivîsin. Ji ber vê ye ku xebateka hevpar giring e ji bo pejrîrandina devokê. Herweha tîne ziman ku di standardbûnê da zimanê nivîskî pir giring e, lewra tiştê ku zimanî diparêze nivîs e û bi vî awayî ziman mayînde dibe. (r. 55)

Bi zimanê nivîskî û helbet bi yê standard girêdaneka xurt çê dibe bi neteweyê ra. Ziman çiqas zelal be û ji alîyê gelî ve bi rihetî çiqas bê famkirin û bikaranîn, gel jî ewqas xwe wekî neteweyekê his dike û netewetîya xwe diparêze. Ronayî Onen(2018) derbarê têkilîya ziman û neteweyê da weha dibêje: “Ziman sembola sereke ya nasnameya çandî ye û di pênasekirina nasnameya neteweyî de ew girîngîyeke siyasî hildigire ser milên xwe û dibe cudakereke ‘rasteqîn’. Ziman, ji dem û mekanê azad, hêmaneke bingehîn a pêvajoya netewesaziyê ye; û wisa tê bawerkirin ku ew di navbera siberoj û pêşeroja neteweyekê de pirekê ava dike.” (r. 23)

Standardkirina zimanekî ji pêvajoyên dûr û dirêj derbas dibe. Hilbijartina zaravayekê, avakirina komîsyonên zimanî, amadekirina materyalên zimanê nivîskî di carekê da çê nabin û ji bo vê jî piştgirîya dewletê pêwîst e. Lewra zimanê ku tê standardkirin, divê wekî perwerde jî cihê xwe bigire, da ku bê qebûlkirin û belavkirin. Ji ber vê, zimanên wekî almanî, îngilîzî û fransî yên ku niha li cihanê serdest in, bi piştgirîya dewletê bûne zimanên standard. Wekî mînak li Fransayê Académie Française (Akademîya Fransî) hat avakirin di 1632yan da û armanca vê akademîyê yekîtî û hevparîya zimanî bû. Vê akademîyê keffîltîya sadekirina zimanî dikir, bi vê polîtîkaya sadekirinê, dê ziman ji peyvên binî û pir populer paqij bûbûya. (Rebourcet, 2008, r. 111) Herweha tevî sadekirinê, armanca ewil a akademîyê ew bû ku bi baldarî û hesasî li ser rêbazên zimanî bixebitin û bikarin bi wî zimanî xebatên hunerî û zanistî pêk bînin. (Picard, 1994, r. 118)

Herweha bi zimanê standard ra, plansaziya zimanî jî derdikeve rojevê ku Ronayî Onen(2018) derketina têgiha plansaziya zimanî weha rave dike:

Têgeha ‘plansaziya zimanî’ ji aliyê zimanzanê emrikî Einar Haugen ve di dawiya salên 1950yî de hatiye danasîn û ji bo hemî hewlên hişmendî tê bikaranîn ku armanca wan guherandina reftara zimên a civateke zimanî ye. ‘Ji pêşniyara peyveke nû bigire heta afrandina zimanekî nû’ her hewldan di nava vê têgehê de cih digirin. Siyaseta zimanî tê wateya armancên berfirehtir ên zimanî, siyasî û civakî ku bingeha pêvajoya plansaziya zimanî pêk tînin. (r. 36)

Wekî ku Onen jî diyar dike, plansaziya zimanî ji aliyê Einar Haugenî ve hatîye dîyarkirin û Haugen(1983) vê plansazîyê bi çar modelan dîyar dike: 1- Hilbijartina dîyalektê (zarava), 2- Kodkîrin, 3- Pêkanîna û 4- Belavkîrin. (r. 270). Li gor van çar modelan, divê zaravayek (dîyalekt) bê hilbijartin, alfabe ya wê bê danîn, rastnivîsîn û rêziman bêne dirûstkirin, bi van rêbazên nû berhem bêne çapkirin û herî dawî ev ziman divê bi rêya çapemenî, weşangerî û dibistanan bê belavkîrin.

88 | Juan Cobarrubias(1983) jî van her çar modelên Haugenî şîrove dike. Li gor wî yek ji çar modelên plansaziya zimanî ya Haugenî hilbijartina normê ye, ango hilbijartina zaravayê ye. Ji bo perwerde û zimanê fermî dîyalekta herî guncaw tê hilbijartin. Ev dîyalekt divê ji her aliyê ve guncaw be. Kodkîrin jî dîyalekta ku tê hilbijartin stabilîze dike û pêvajoya standardîzasyonê dest pê dike. Di pêvajoya standardîzasyonê da peywira ewil derxistina pirtûkên wekî ferheng, rêziman û rastnivîsînê ne û ev pêvajoyê bi piştgirîya akademî û kesên ku li ser vî karî dixebitin, pêk tê. Pêkanîna, çalakîyên bi piştgirîya dewletê, enstîtu, rojname, kovar, pirtûk û herweha bi navgînên ragihandinê pêk tê. Belavkîrin jî pêşxistina kodên nû yên bi rêya zanistî û teknolojîk e. Berhemdayîna têgihên nû û belavbûna wê, pêkanîna herî berbelav e di modernîzasyonê zimanî da. (r. 4)

Herçiqas plansazî û standardîzasyonê zimanî, girêdayî hev bin jî, ji aliyê avakirin û pêkanîna ve xwedî bingehên cuda ne. Wekî ku Joshua A. Fishman(1973) dîyar dike, plansaziya zimanî bi biryarên dîrokî ra eleqedar e ku dixwaze qadên ku heta niha negihîştine hev bîne cem hev; lehengên ku par ve dikin, klasîkên ku xwedî lê derdikevin, hestên ku wan hemûyan eleqedar dikin. Ji ber vê, plansaziya zimanî esas plansaziya *neteweyî* ye jî, bi vî awayî ji plansaziya pişesazî û çandî cudatir e, hêj di serî da wekî plansaziya *neteweyî* dest pê dike. Herweha neteweperwerî û netewetî



digihîjin hev û wekî encam hemû reform û serkeftina planê, hestan derdixê pêş û bi vî awayî nasnameyeka neteweperwerîyê ava dibe. Plansazîya zimanî bi navekî nû, peywireka nû û wekî encama vê, bi vê hest û rûmetê dike ku dibistanên nû, fabrîkayên nû, xanîyên nû ava bike ku ev ne tenê ew armanc in ku bêne qebûlîkirin, herweha armancên pêwîst in ku ji bo wan divê mirov bixebite û şer bike. Ne giring e ku ev cureya hatîye afirandin naşibe zimanê dê an dapîra kesekî. Tiştê giring ew e ku ev ziman nasnameyek û hêzeka nû derdixê holê ku otorîteya nû û kîtlîyên nû pê dikevin nav hev û bawer dikin ku her dem girêdayî hev in. (r. 31-32)

Li gor vê nêrînê û herweha li gor ravekirina Huseyin Sadoglu(2010) divê plansazîya zimanî û standardîzasyona zimanî ji hev bîne veqetandin. Standardîzasyona zimanî, bêhtir armanca xwe li ser standardkirina têgihan datîne û cihêwazîyên jêr û jor dike yek. Lê belê, plansazîya zimanî li gel yekkirina cihêwazîyên jêr û jor, bi taybetî di qadên sîyasî yên pîrzimanî da, pêvajoyên wekî hîlbijartin, guherandin, pêşvebirin û pesendkirina normê jî dihewîne. (r. 37)

Standardîzasyon û plansazîya zimanî herçiqas girêdayî hev bîne dîtin, yan ji hev cuda bîne dîtin jî, ji bo pêşveçûna zimanî xwedî rolên mezin in. Lê wexta ku li piştê van zimanan dewletek hebe ancax wê çaxê di her qadê da û li her quncikekê dikare bi awayekî serkeftî belav bibe. Lê wekî ku Fishman(2006) dibêje, her zimanek ne xwedîyê dewletekê ye, lê gelek ziman leksîkografek, rêzimanzanek, stîlîstek wan heye. Ev kes bi dilxwazî karê xwe dikin, lewra di hişê wan da ji materyalê zêdetir rûmeta etnoçandî heye. Tunebûna hêzeka mezin, motîvasyonêka hêzdar e ji bo destpêkirina plansazîya zimanî. (r. 13-16).

Li ser vê em dikarin mînakên hewldanên Celadet Alî Bedirxanî û hevalên wî bidin. Wekî mînakê Fishman, di rewşeka bêdewlet da dixwaze zimanê nivîskî stabîle bike û herweha bi reformeka mezin; alfabe ya erebî radike û şûna wê ya latînî ava dike. Wekî mînakê li jor, her zimanek xwedî rêzimanzanek yan jî stîlîstek e. Di rewşa kurdan da jî ew kes Celadet Alî Bedirxan e. Bê dewlet, bê dibistan, bê enstîtû, bê hêza otorîteyê, kovara Hawarê dike dibistan ji bo gelê kurd. Armanca wî hem zêdekirina hejmara mirovên xwenda, hem jî avakirina hişmendîya neteweyî ye. Armanca din a Celadet Bedirxanî ew e ku bi vê standardîzasyona zimanî têgihîştina mirovan a hevûdin nêzîktir bike. Di zimanên bê standard da herçiqas bi heman zimanî bi axivîn jî, ji ber cudahiya devokan, herêmek ya din fam nake, heta ev rewş di nav însanên nexwenda da îro jî berdewam e.

Em dikarin sala 1932yan wekî şoreşa alfabe û nivîsa kurmancî bihesibînin, lewra di wê salê da ye ku Celadet Alî Bedirxan alfabeya xwe ya ku bi salan bû li ser dixebitî, di Hawarê da weşand. Lê ev alfabe ne halê dawî bû, lewra nîqaşên wê di Hawarê da berdewam bûn, bi taybetî li ser tîpên /q/ û /k/yê di çend hejmaran da nivîs hene. Lê dawîya dawî ev mesele jî tê çareserkirin û îro jî em alfabeya ku Celadet Bedirxanî danîye bi kar tînin.

Helbet ev daxwaza standardîzasyona zimanî bi Celadet Bedirxanî dest pê nekirîye, herçiqas wekî pratîk wî pêk anîbe jî. Wexta ku em li serdema dawî ya osmanî dinêrin Meşrutîyeta Duyem a ku di 1908an da tê îlankirin, di nav gelên osmanî da gelek guherînan çê dîke. Wekî gelên din, kurd jî dixwazin netewetîya xwe derxin pêş ku heta wê çaxê xwe ewil wekî misliman, piştra osmanî û dawîyê jî kurd dibînin. Lê bi polîtîkayên wê serdemê kurd fam dikin ku netewetî dê wan nêzîktirî hev bike. Ji ber vê di weşanên wekî Rojî Kurd, Kürt Teavûn ve Terakki Gazetesi, Serbestî û Jînê da daxwazên li ser hişmendî, xwendin û pêşveçûnê tînin kirin. Bi taybetî di Jînê da ev daxwaz digihîjin lutkeyê, lewra piştî Şerê Cîhanê ye Yekem e ku Dewleta Osmanî têk diçe û kurd bi guherînan rewşa siyâsî bêtir xwe dibînin û dixwazin li ser vê gavên mezin biavêjin.

90 |

Herweha ji bo netewetîyê jî zimanekî nivîskî pêwîst e. Rewşenbîrên kurd ên wê serdemê dibin du alî di vî warî da. Hinek ji wan difikirin ku alfabeya latînî pêwîst e ji bo xilasbûna ji cahilî û nezanîyê û herweha ji bo hejmara xwendewaran zêde bibe, lê li alîyê din jî hinek difikirin ku heke alfabeya erebî bê terikandin, dê ji mislimanîyê dûr bikevin. Ev nîqaş ne tenê di nav kurdan da, herweha di nav tirkan da jî heye. Di nav van nîqaşan da cara ewil di kovara Rojî Kurd da pêşniyaza qebûlkirina alfabeya latînî tê kirin ji alîyê Abdullah Cevdetî(2013) ve. Li gor wî ji bo xwendin û nivîsîna bi awayekî hêsan, divê ev alfabe bê qebûlkirin. (r. 241-242)

Yek ji wan rewşenbîran jî Xelîl Xeyalî ye ku gelek li ser giringîya zimanê nivîskî, çapkirina pirtûkan û perwerdehîyê disekine. Zarokên kurdan û yê din dide ber hev û dibêje yê wan di şeş mehan da hîn xwendin û nivîsîna dibin, lê belê zarokên kurdan di deh salan da ancax du tîpan hîn dibin. (X, 2013, r. 160-161)

Nîqaşên bi vî rengî di Jînê da jî berdewam dikin û piştra weşanên kurdî disekinin. Celadet Bedirxanê ku cara ewil di 1932yan da li Şamê alfabeya kurdî ya latînî belav dike, esas hêj di 1919an da dest bi xebatên xwe kirine. Behsa bîranîna xwe ya bi Major Noel<sup>1</sup> ra dike û dibêje Major tiştên ku dinivîsî, pir bi rihetî dixwend, lê wî bi xwe zehmetî dikişand ji ber tîpên erebî. Ji ber vê, hema wê çaxê biryar daye ku alfabeya kurdî li ser hîmê latînî dane û dest bi xebatan kirîye da ku hezar sal derbas bibe jî, bikare nivîsa xwe bixwîne. (Hawar, 1998, r. 263)

Wexta ku Celadet Bedirxan dest bi sazkirina alfabeya xwe kirîye, dîtîye ku di latînî da 26 tîpên sereke hene û di kurdî da deng ji van bêtir in. Ji ber vê gelek dengên hevedudanî jî ketine nav alfabeya Celadet Bedirxan, yên wekî /ch/, /ou/ û /ai/. Xuya ye wî ji ber bandora fransî ev deng xistine nav alfabeya xwe, lewra ev tîpên hevedudanî di fransî da hene û wexta têne bilêvkirin dengê tenê derdikeve ji devê mirov, wek: /ş/ (ch), /û/ (ou), /e/ (ai).

Ji bo ku ji vê tevlihevîya tîpên hevedudanî xilas bibe, Celadet Bedirxanî ji yûnanî û rûsî tîp anîne û li alfabeya xwe zêde kirine û alfabeya wî bûye sih û şeş tîp. Heta bi wê alfabe yê kitêbeka alfabe yê û ferhengêka biçûk nivîsîye, lê belê ew wenda bûne. Wekî ku dîyar dike, ligel hin nivîsên wî yên din, ev alfabe û ferheng çûne Mehkema Xarpûtê di 1925an da. Celadet Bedirxan wexta li Almanayê bûye, xebatên xwe yên li ser alfabe yê berdewam kirine. Ji ber ku ji yûnanî û rûsî jî tîp girtine, îcar alfabe ya wî bûye sê texlît û ber çavê wî xweş xuya nekirîye. Ji xeynî vê du tîpên zêde jî hebûne tê da. Ji ber vê biryar daye ku tîpên yûnanî û rûsî jê derêxe ji bo yekrengîya alfabe yê xirab nebe û wan du tîpên zêde jî jê avêtine, herweha bilindek (kumik) danîne ser çend tîpên latînî û di şûna yên yûnanî û rûsî da bi kar anîne. Bi vî awayî sih û çar tîpên yekreng pêk hatine. Herweha ji bo ku kurdên li Tirkîyeyê bikaribin bi awayekî rihet bixwînin û binivîsin, Celadet Bedirxanî hin tîp guherandine û alfabeya xwe nêzikî ya tirkî saz kirîye. (Hawar, r. 263-264)

Celadet Bedirxanî ji xeynî alfabe yê, li ser rêzimanê jî mijarin vegotine. Ev mijar ji bo rastnivîsîna kurmancî pêşeng in. Armanca vê xebatê ew e ku em ji alîyê rastnivîsînê ve li ser zimanê Hawarê bisekinin û berê xwe bidin rastnivîsîna Komxebata Kurmancîyê da ku em bibînin piştî rê û rêbazên Celadet Bedirxanî çî guhartin hatine kirin an jî yên ku hatine qebûl kirin çî ne.

---

1 Celadet Bedirxan û Kamiran Bedirxan di 1919an de bi Major Noel ra çûne Meletîyê.

## 1. Rastnivîsîna Hawar û ya Komxebata Kurmancîyê

Rastnivîsîneka xurt rêya herî hêsan a gihîştina standardîzasyonê ye. Bi qebûlîkirin û belavkirina rastnivîsînê, gel rêbazên zimanê xwe zû hîn dibe û hîn dike. Lê belê bêyî rêbazeka xurt, avakirina standardekê, qebûlîkirin û belavkirina wê pir zehmet e. Wê çaxê her kesek li gor xwe rêbazekê ava dike û dide dû wê. Li cem kurdan jî rewş weha ye. Me cara ewil nivîsa bi alfabeya latînî di Hawarê da dît. Ji ber ku ev pêşeng bû, gelek kesan ew şopand.

Hawar ji aliyê rastnivîsînê ve mijarên serbixwe pêşberî me nake. Em dikarin ji naverokê pê derxin ka bêje, lêker, daçek, navên taybetî û hwd çawa bi kar anîne, navên ziman, netewe, erdnîgarî bi hûdek an bi girdekan nivîsîne. Ev ji bo me gelek giring in, lewra ev qayde di standardîzasyona zimanî da bingeh in. Wekî ku me dîyar kir, ev qayde dikarin ji naveroka Hawarê bêne dîtin, lê belê ji bo van sernavekî taybetî nehatîye vekirin, ji bilî çend mijaran ku bêhtir mijarên rêzimanê ne.

Em dê di vê binbeşê da li ser rastnivîsîna Hawarê û Rêbera Rastnivîsînê ya Weqfa Mezopotamîyê bisekinin ku eva dawî li ser navê Komxebata Kurmancîyê weşîyaye. Rêbera<sup>2</sup> Komxebata Kurmancîyê di sala 2019an da çap bûye. Komxebata Kurmancîyê, çawa ku ji navê wê jî dîyar e, komxebatek e ku ji 18 endamên wekî vekoler û zimannasan pêk tê. Bingeha xebata Komxebata Kurmancîyê li ser Rêbera Rastnivîsînê ya Mistefa Aydogan hatîye avakirin. (Rêber, 2019, r. 18)

Rêberê di serî da behsa giringîya standardîzasyonê kirîye bi van gotinan: Ji bo nivîsîneka baş, birêkûpêk, fambar û herweha ji bo berlêgirtina tevlihevî û sergêjîyan qayîdeyên zelal - çi yên ku xwe bispêrin rêzimanê, çi jî yên ku xwe bispêrin hevîkîrî û lihevîkirinê- şert in. Lewra gava ku qayîdeyên rastnivîsînê yên li ser bingehên navbirî hebin, xwendin hêsantir û zelaltir dibe. Rê li ber têgihîştinên şaş venabe. Herweha naveroka zimanê nivîskî jî bi mebesta xwe ra guncayî dihê ragihandin. (Rêber, r. 15)

Wekî ku em dizanin Hawar bi reformekê dest bi weşana xwe kirîye. Alfabeya erebî kirîye latînî û ev pêvajoyê jî bi salan berdewam kirîye. Heta halê dawî jî piştî hejmara 24an xuya dibe. Ji halê dawî qesta me tevlihevbûna tîpên /k/ û /q/yê ne. Em dê li ser vê mijarê bisekinin. Herweha di nav nivîsên Hawarê da tîpên /h/ û /x/ yê jî bi awayekî aktîf têne bikaranîn herçiqas di nav alfabeyê da cih negirtibin jî. Celadet Bedirxan vê mijarê weha rave dike: “Ji van pêve du herfên biyanî hene

2 Em dê ji niha pê ve ji bo *Rêbera Rastnivîsînê* tenê *Rêberê* bi kar binin.

qo bireq ji qurdan wan dibêjin. Lewra qo ew herfên ha di eslên xwe de ne qurdî ne me ew ne êxistine nav elfabêya xwe.” (r. 25) Ji van gotinan xuya ye Celadet Bedirxan dîyar dike ku ev tîp wek deng di nav kurdî da hene, lê belê ji ber ku di eslê xwe da ne kurdî ne, ew di nav alfabeya xwe da nîşan nedane.

### 1.1. Pêvajoya Alfabeya Hawarê

Alfabeya Celadet Bedirxan ji sih û yek tîpan pêk tê. Alfabeya wî ewil bi vê rêzê hatîye dayîn û tenê bi tîpên hûrdek in:

“a b c e ç d i g h x ê j î k q u l m n o p r s ş t û f v w y z” (Hawar, r. 25)

Piştira rêza tîpên hûrdek hatîye guhartin bi vî awayî:

“a b c ç d e ê f g h i î j k l m n o p q r s ş t u û v w x y z” (Hawar, r. 649)

Herçiqas di nav metnan da tîpên /x/ û /h/ derbas bibin jî, Celadet Bedirxan ev her du tîp nexistine nav alfabe-yê. Lê belê Pierre Rondot wexta tabloya alfabeya Celadet Bedirxan dide, van her du tîpan jî tê da nîşan dide. (Rondot, 1936, r. 27)

Kovara Hawarê di serî da alfabe-yê bi awayê tîpên hûrdek dide. Di hejmara 25an da ji ber daxwaza xwîneran destnivîsa alfabe-yê bi tîpên girdek û hûrdek diweşîne. Lê di alfabe-yê da, ya bi şeweyê tîpên girdek tenê 28 tîp hene, /Ê/, /Î/, /Û/ jê kê m in, herçiqas di ya bi awayê hûrdek da hebin jî. (r. 649) Lê belê di hejmara 27an da, di beşa rêzimanê da tîpên hûrdek û girdek hatine nasandin û di yên girdek da ev her sê tîp hene. (Bedir-Xan, 1998, r. 695)

Wekî me di destpêkê da behs kir, alfabe ya nivîsên Hawarê di serî da bi alfabe-ye ka sererastkirî nehatine nivîsîn. Herçî meseleya /k/ û /q/yê ye, mijareka balkêş e. Em dibînin ku Celadet Bedirxan di serî da tîpên /k/ û /q/yê li şûna hev bi kar tîne, lê ji hejmara 24an pê ve vê yekê diguherîne. Bedirxan nîşan dide ku ev her du tîp di erebî da hene, di tirkî da tenê /k/ heye: “Herçend di hin pirsên erebî da qo qetîne nav zmanê tîrîqî ji (ك) pê ve (ق) hebe jî, tîrîq van du herfan cihê cihê bilêv naqin. (ق) a erebî gora denganiya zmanê xwe weq (ك) qe stûr dixwînin û duqan ji cihderqeqê derdixînin. Ji ber vê yeqê van her du dangan bi herfa (k) nîşan qirine û herfa (q) yeqcar ne êxistin nav elfabêya xwe.” (r. 65)

Herweha Celadet Bedirxan ne tenê bi kurmancî, lê bi fransî jî behsa vê mijarê dike. Behsa alfabeya kurdî di beşa *Birê Frensizî* ya di hejmara 3yan da tê kirin û Celadet Bedirxan bi kûrahî li ser ferqa /q/ û /k/yê/ disekine. Tîpa /q/yê/ bi dengên almanî û fransî dide ber hev. Dibêje /k/ya di zimanên latînî da bi demê ra bûye /c/ lê bilêvkirina wê wekî /k/ ye; wekî *café, cristal*, herweha dibêje ev peyv di almanî da wekî *kaffe, kristal* têne nivîsîn. Ji xeynî vê, ji bo famkirina van her du tîpan, bi hin kesan peyva *krîstalê* dide nivîsin ka gelo ew dê bi /q/ an bi /k/yê/ binivîsin. Bi xortên ku wî, alfabe hînî wan kirîye, dide nivîsîn, ew bi /k/yê/ dinivîsin, yanî wekî *kristala* almanî.

Lê li vir mirov meraq dike ew /k/ kîjan /k/ ye, lewra Celadet Bedirxan di gelek hejmaran da şûna /k/yê/ q/ û şûna /q/yê/ jî /k/yê/ dinivîse. Lê li gor alfabeya ku hînî xortan kirîye, wan wekî *kristal* nivîsiye, ango li gor kurmancîya me ya îro nivîsiye. Heman peyvê bi kurdekî dide nivîsin ku ew ji xeynî alfabeya erebî tu alfabeyeka din nizane, lê belê zimanê erebî jî nizane. Wî heman peyv bi /ق/ nivîsiye, ango bi /q/yê/. Dîsa heman peyv bi kurdekî daye nivîsîn û ew kes bi erebî dizane û bi salan li medreseyan xwendîye. Ew kes gelek li ser sekinîye, gelek caran bi lêv kirîye û guhdarî kirîye. Piştra li gor bilêvkirina kurdekî ku bi erebî nizane bi /ق/yê/ nivîsiye. Lê li gor Celadetî, ev peyv wexta bi erebî tê xwendin dengê ji qirikê derdikeve. Piştra dawîya dawî bi nivîsîna yekî ku bi erebî dizane biryar dide ku divê ev peyv bi /س/yê/ k/ bê nivîsîn. Herweha heman peyv bi erebekî jî daye nivîsîn û wî jî wekî biryara wî ya dawî, ango bi /س/yê/ nivîsiye. (r. 70-71)

Mirov piştî van agahîyan, bivê nevē dixwaze bipirse: Celadet Bedirxan ku van her du tîpan bi zimanên ewrûpî û erebî dide ber hev, herweha bi ceribandina peyva *krîstalê* jî biryara /k/ya /س/ erebî dide -ku ev wekî /k/ya tirkî û kurdî tê bilêvkin- çawa cihê /q/ û /k/yê/ tevlihev dike. Ji xeynî vê, peyva *kurd* jî bi fransî wekî *kurd* tê nivîsîn û tîpa di serî da wekî /k/ tê bilêvkin, lê Celadet Bedirxan dîsa vê peyvê bi kurmancî wekî *qurd* dinivîse, herçiqas di heman metna fransî da bi kurdî *qurd* û bi fransî *kurd* dinivîse jî, mirov meraq dike, bilêvkirina wan wekî hev in, lê gelo çima wekî hev nanivîse. Herweha di çîrokekê da jî hevokeka bi tirkî derbas dibe û *Kurd* dinivîse, lê di heman çîrokekê da bi kurdî wekî *qurd* dinivîse. (r. 85)

Mijara /q/ û /k/yê di hejmara 6an da jî berdewam e. Celadet Bedirxan tîpan yek bi yek datîne serê paragrafê di danasîna wan da. Wexta ku van her du tîpan bi sernavê “Q. k -” dide nasîn, di vê beşê da bivê nevê serê mirov tevlihev dibe, lewra van bi dengê /q/ û /k/ya erebî dide ber hev û dibêje “(ق) a me nîzingî wê (k) yê qo di pîrsa (kristal) da têt dîtîna û frensîz (cristal) dinivîsîn.” (r. 128)

Xuya ye serê Celadet Bedirxan jî tevlihev bûye di vê mijara /q/ û /k/yê da. Lewra di hejmara 7an da jî berdewam dike û heman mînaka *kristalê* dide. Dîsa berê jî mînaka almanî dabû û li vir mirov dixwaze bipirse: di mînakên almanî da /k/ wekî fransî bi /c/yê nayê nivîsîn û rasterast wekî di mînakên *Kable, Korb, Kaffeyê* da xuya ye, bi /k/yê tê nivîsîn (r. 148) û bilêvkirina wê jî wekî /k/ya tirkî ye. Di vê rewşê da gelo çima /q/ û /k/ li şûna hev hatine nivîsîn?

Piştî vê agahîyê mirov dipirse, wê çaxê gelo çima di Hawarê da peyvên ku tê da /k/ hene wekî /k/ya *kristalê* nayên nivîsîn, lê belê şûna wê /q/ tê bikaranîn, wekî *qurdî, qurdmancî* û hwd Celadet Bedirxan /qu/ya fransî û /q/ya kurmancî dişibîne hev û jixwe weha jî dibêje: “Di van du pîrsan de dengê (qu) a frensîz û (q) a qurdî weq hev in û di tu tiştî de ji yeq hev ne cuda, ne qêm, nê zêde ne.” (Hawar, r. 128) Lê wexta ku mirov bilêvkirina van her duyan dinêre, dibîne ku /qu/ya fransî wekî /k/ û /q/ya kurmancî jî wekî /q/ tê bilêvkin. Wekî şêkil ev her du tîp dişibin hev û dibe ku Celadet Bedirxanî ji ber vê, dengên wan jî wekî hev dîtine û ji bo /q/ya kurmancî jî /k/ bi kar anîye.

Ev rewşa /q/ û /k/yê heta hejmara 23yan weha berdewam e, ji hejmara 24an û pê ve /q/ û /k/ cih diguherin û di forma îro da têne bikaranîn. Sedema vê guherînê nehatîye diyarkirin, tenê di serê hejmara 24an da agahîyeka weha heye: “K-Q di elfabêya me da ev du herf bi hev guhêrîne: ‘k’ ketiye şûna ‘q’ê, û ‘q’ ketiye şûna ‘k’ê.” (Hawar, r. 629)

Piştî danasîna van tîpan em dikarin bibêjin ku alfabe ya Hawar û Rêberê wekî hev e û ji sih û yek tîpan pêk tê. Heke em li bikaranîna *herf* û *tîpê* binêrin, em dikarin hin cudahiyan bibînin. Celadet Bedirxan di Hawarê da hem peyva *herfê* hem jî *tîpê* bi kar tîne:

“Elfabêya qurdî ji sih û yeq *herfan* hevedudanî ye.” (r. 25)

“Belê Gelawêj kovareke hêja ye (...) Ji ber ko ew ne bi *tîpên* kurdî lê bi *tîpên* erebî hati bû çap kirin.” (Gelawêj, 1998, r. 692)

Berevajî vê Rêber tîp qebûl kirîye û ew bi kar anîye. (r. 19)

### 1.1.1. Tîpa Ducare

Wekî ku Rêber dîyar dike, di kurmancî da tîpa ducare tune ye. Wekî mînak: “ger/gerr, ker/kerr”. (r. 44) Di Hawarê da jî wexta ev mijar tê behskirin, Celadet Bedirxan /h/yek datîne kêleka /k/yê, ango wekî /kh/ bi kar tîne ji bo cudakirina van her du dangan. Wekî tê zanîn di kurdî da /kh/ nayê bikaranîn, lê belê di zimanên ewrûpî da tê dîtin: “Ma kher bûne, tu deng naye ji tuwan”. (Hawar, r. 650)

Ev peyv di dîpnotekê da weha hatîye eşkerekirin: “Me ‘kher’ yanî mirovê ko nabihîze, bi vî awayî nivîsand, da ko ji kerê heywan bête veqetanîn. Ji xwe ev ‘kh’ ji ya din stûrtir e.” (Hawar, r. 650) Herweha di dîpnoteka din da jî behsa vê meseleyê dike: “Ker bi mana perçe, kerî ye û ‘k’ tê de ji ‘k’ ya adetî stûrtir e. Ji bo şanîkirina stûriyê mirov dikare ‘h’yekê bide ber û di şikilê ‘kher’ de binivîsîne.” (Hawar, r. 1075)

Ev nîqaş îro jî berdewam e, lê nîqaşên îro li ser /r/ya dawî disekinin, bi nivîsîna du /r/ya dawîya peyvê, ferqa yekê ji ya din derdixin holê. Lê belê wekî ku Celadet Bedirxan nîşan dide, di bilêvkirina wan her du peyvên da tîpa ewil yanî /k/ cuda derdikeve, lê /r/ wekî xwe dimîne.

96 |

Di mijara tîpên ducare da Rêber û Hawar jî hev vediqetin. Li gor Rêberê, wexta “-tir” bê dawîya bêjeyekê ku tîpa wê ya dawîyê jî bi /t/yê diqede, divê her du /t/ jî bîn parastin. Ango li gor vê berhemê divê mirov *xurtir* nenivîse, lê belê *xurttir* binivîse, an jî divê mirov *rastir* nenivîse, lê belê *rasttir* binivîse. (r. 48)

Li gor Celadet Bedirxanî jî divê ev tîp ducare neyên nivîsîn. Ev mijar di Hawarê da weha hatîye vegotin:

Tîpa dubare: Di zmanê kurdmancî de tîpa dubare nîne. Ji lewre, heke di bêjeyekê de tîpek dubare bû, yeke wan ji ber xwe de dikeve û tîpek bi tenê dimîne. Wekî niho, parkîta (tir) gava dikeve paşîya bêjeyên ko bi (t) yê temam dibin yek ji wan her du “t” yan dikeve. Ji lewre di nivîsandinê de jî (t) yek bi tenê tîpe nivîsandin. Ji ber ko di vekîta kurdmancî de tîpa ko naye xwendin, naye nivîsandin. Ev in çend misal:

xurt	xurt-tir	xurtir
rast	rast-tir	rastir
kurt	kurt-tir	kurtir (Hawar, r. 714)



Hin mînakên bi tîpên din jî hatine dayîn. Di Hawarê da hatîye diyarkirin ku peyva *paş-şîvê* divê wekî *paşîv* bê nivîsîn û peyva *yek-kîteyê* jî divê wekî *yekîte* bê nivîsîn. (r. 714)

Lê belê li gor Rêberê, divê *paş-şîv* wekî *paşşîv* bê nivîsîn, ne wekî *paşîv*, herweha divê *yek-kîte* divê wekî *yekkîte* bê nivîsîn, ne wekî *yekîte*. (r. 49) Li vir em dikarin bibêjin ku di nav gelî da dibe ku peyva *yekkîte/yekîteyê* zêde nayê bikaranîn, lê peyva *paşşîv/paşîvê* bi awayekî aktîf tê bikaranîn û li gor bilêvkirina gelî ev peyv bi du /ş/yan nayê bihîstin. Her dem wekî *paşîv* tê bihîstin.

Lidûhevhatina tîpên /d/ û /t/yê jî di nav zimannasan da bûye nîqaşek. Gelo /d/ ya bêjeya ku tîpa wê ya dawî pê diqede û piştra “-tir” tê nivîsîn, divê bê parastin an neyê nivîsîn? Li gor Celadet Bedirxanî, divê /d/ neyê nivîsîn û weha rave dike: “Tîpên têvel, lê ji yek cihderkê, an ji cihderkên nîzingî hev jî nadin pey hev:

Rind-tir	rintir
pişt-dawî	pişdawî
bilind-tir	bilintir
dewlemend-tir	dewlementir” (Hawar, r. 714)

### 1.1.2. /î/ya berî /y/yê

Mijara /î/ya berî /y/yê wekî mijarên din dîsa bûye mijara nîqaşê di nav zimannasan da. Celadet Bedirxan bêjeyên ku bi /î/yê diqedin û bi /y/yê têne girêdan heta hejmara 28an a Hawarê wekî /î/ diparêze. Lê belê piştî vê hejmarê dibêje berîya /y/yê divê /î/ bê nivîsîn:

Lê heke ‘y’ bê ko bi wan ve bizeliqe kete pêşîya van dengdêran, hingê (ê) û (î) herçend (î) bêne xwendin jî di nivîsandinê de bi (î) yê nayine guhartin û weke xwe dimînin. Herwekî di komekên jêrîn de (ê) û (î) ya bêjeyên (kî, kê, derê) ‘î’ têne xwendin, yanî (kî, kî, derî) lê di nivîsandinê de di şikilên xwe ên eslî de têne şanî kirin. [Ev kî ye? Tu kurê kê yî? Ew xelkê kûderê ye?] (r. 713)

Ji wê pê ve berîya /y/yê /î/ hatîye nivîsîn. Lê belê piştra di hin weşanan da tê dîtîn ku /î/ya berîya /y/yê dîsa wekî /î/ tê nivîsîn. Ev mijar di Rêberê da jî derdikeve pêşîya me. Ji ber ku Komxebata Kurmancîyê derbarê vê da ravekirineka fireh nekirîye, em dê serî li vegotina Mistefa Aydogan bidin. Li gor Aydoganî(2012),

divê reha peyvan bê parastin, ji ber vê li gor wî divê /î/yên berî /y/yan divê bêne nivîsîn. (r. 75-76) Herweha ev awayê Aydogan ji aliyê Komxebata Kurmancîyê ve jî hatîye qebûlîkirin û berhema wan bi xwe jî bi vî awayî hatîye nivîsîn. (r. 54)

## 1.2. Navên Taybetî

Navên taybetî di Hawarê da bi awayekî sistematîk nehatine nivîsîn. Ev navên welat, netewe, erdnîgarî, bajar û zimanan di her hejmarê da, di her nivîsê da cuda hatine nivîsîn.

### 1.2.1. Navên Welatan

Navên welatan bi piranî bi tîpa girdek hatine nivîsîn di Hawarê da. Hin îstista hene, lê belê xuya ye wek nivîsîna welatan girdek hatîye qebûlîkirin.

“Ehmedê-Xanî bi Memo-Zînê, navê xwe di dîroqa qurd û *Qurdistanê* de abadîn qiriye.” (r. 68)

“Mela yeq ji şair û zanayên mezin û navdar yê *qurdistanê* ye.” (r. 125)

“Sala 1246 a de, li *Elmanyayê* min careqê din çavê xwe li elfabêya xwe gerand.” (r. 264)

“Wer dixuye ko *Frense* ne rahet e.” (r. 818)

### 1.2.2. Navên Netewe û Zimanan

Navên zimanan di Hawarê da carinan bi girdek û carinan bi hûrdekan hatine nivîsîn. Pir sistematîk nebe jî nivîsîna bi hûrdekan bêhtir xuya ye. Heta di *Ronahîyê* da, bi taybetî di nivîsên Celadet Bedirxan da, navên zimanan bi hûrdekan hatine nivîsîn. Ji ber vê em dikarin bibêjin ku di nivîsîna navên zimanan da tercîha Celadet Bedirxan tîpên hûrdek in, herçiqas di Hawarê da standarda vê pêk nehatibe jî. Çend mînak ji Hawarê:

“Berdêlqa wê di zmanê *Elmanî* de “lehre” ye.” (r. 48)

“Tevî gerîna di nav du sed û pêncî kitêbên *inglîzî, frensîzî, elmanî, erebî, tirkî û farisî*, hîn dibînim ev war hewceyî ger û pirsineke xurt e.” (r. 709)

“Gramêra *frensîzî* dibêje ko zmanê *frensîzî* veqetandekên xwe ji pronaveke latînî girtine.” (r. 839)

Mirov dikare bibêje ku di vê tercîhê da bandora fransî heye. Lewra navên zimanan bi hûrdekê têne nivîsîn di fransî da. Em dikarin mînakên vê di beşên fransî yên Hawarê da jî bibînin:

“Sans doute la grammaire kurde à laquelle nous travaillons depuis plusieurs années paraîtra dans un proche avenir, de même qu’un ouvrage en langue française.” (Bedir-Khan, 1998, r. 327) (Bê guman rêzimana kurdî ya ku ev çend sal in em li ser dixebitîn, dê demeke nêzik de derkeve, herweha dê bi zimanê fransî jî derkeve.)

Navên neteweyan bi piranî bi tîpên hûrdek dest pê kirine, lê belê hin îstisna jî hene:

“Di şerê 1914an de zora *elmanan* çû bû û *elman* şerpeze bû bûn.” (r. 751)

“Herçî dijminên *Elman* in wê bibin hevalên *Ûris*.” (r. 757)

Lê belê di fransî da rewş hinek diguhere. Wexta ku mirov behsa niştecihekî/ê dike, wê çaxê peyv bi tîpa girdek dest pê dike. Wekî mînak: *Les Latins et les Grecs diffèrent de croyance et de pratique en plusieurs points*. (Dictionnaire de l'Académie Française) (Di navbera latîn û yûnanan da, ji alîyê bawerî û pratîkê ve gelek cudahî hene). Li vir wekî ku em dibînin netewe bi girdek hatîye nivîsîn. Lê heke netewe bi rengdêrekê tê bikaranîn wê çaxê bi hûrdekê tê nivîsîn: *Le quartier latin*. (Taxa latîniyan). (Dictionnaire de l'Académie Française)

Wekî ku em dibînin, di zimanê fransî da rastnivîsa navên neteweyan li gor bikaranîna awayê navdêr û rengdêr diguhere. Carinan bi girdek carinan jî bi hûrdekan hatine nivîsîn. Dibe ku Celadet Bedirxan bêyî vê qaydeyê, bikaranîna bi hûrdekan tercîh kiribe.

Rêberê jî navên netewe û zimanan bi hûrdekê qebûl kirîye. Wekî mînak: *alman-almanî, faris-farisî*. (r. 38)

### 1.2.3. Navên Erdîgarî

Navên derya, okyanûs, tengav, çem, deşt, çîya, birc û keleşan di Rêberê da bi girdekan hatine nivîsîn. (r. 94-95) Lê belê em nikarin bibêjin di Hawarê da sîstemeka weha pêk hatîye. Em dibînin ku carinan bi hûrdek carinan bi girdekan dest pê dikin, carinan di navbera du bêjeyan da bendikek heye. Em tenê ji bo her

yekê dikarin mînakê bidin li vir, herçiqas di Hawarê da mînakên van hebin jî, nivîsîna bi tîpên hûrdek zêdetir in. Wekî mînak:

“Di ser serê *çiyayê* Hereqolê de roj weq efsereqe zêr dibirikî.” (r. 144)

“Lê inglîzan birekî wan di *Behra-spî* de bin av dikirin.” (r. 877)

“Ji rexê din *Çiyayê Şingarê-bireqî* welatê qurdan (...).” (r. 469)

#### 1.2.4. Yekeyên Pereyan

Navên pereyan wekî *yekeyên pereyan* hatîye binavkirin di Rêberê da û bi hûrdekan tîp nivîsîn. (r. 30)

Celadet Bedirxanî li ser vê nîqaşeka taybetî venekirîye, lê wexta heqê Hawarê dîyar kirîye, di hejmarên ewil da hem bi girdek û hem bi hûrdekan nivîsîye:

“500 kirûş-sûrî - 100 frenq; 150 Frenq”

Di hejmara 28an da bi awayekî kurt nivîsîye:

“500 Q. S.” (r. 702)

Ji hejmara 29an heta 54an bi girdekan nivîsîye û mirov difikire ku standardeka wisa danîye, lê belê ji hejmara 55an pê ve dîsa bi hûrdekan nivîsîye:

“500 Qirûşên Sûrî” (r. 722)

“Ji bo Sûrîyê 5 lîreyên sûrî - Ji bo welatên din lîrekî inglîzî” (r. 1122)

#### 1.2.5. Navên Hêlan

Navên hêlan di Rêberê da bi hûrdekan dest pê dikin. Mînak: bakur, başûr, rojava, rojhilat. Herweha hêla welatekî jî bi hûrdek dest pê dike û ewil hêl, piştra welat tê nîşandan. Mînak: bakurê Kurdistanê, başûrê Kurdistanê. (r. 40)

Her du awa jî di Hawarê da hatine bikaranîn. Ango navên hêlan hem di pêşîya navê welat/bajaran û hem di paşîyê da hatine bikaranîn:

“Di nîveka *Kurdistana bakur* û navbera bajarên Sêrt, Mûş, Bidlîs û Diyarbekirê da bi navê *çiyayê Sasonê çiyayek* heye.” (r. 692)

“Dîsa di bakurê Skenderonê da 14 eşîr rûdinin.” (r. 731)

“Ew li Mûşê hatiye dinê li ciyekî dût; ji kenarê *bakurê Kurdistanê*.” (r. 757)

“Di *rojhelatê Cizîrê* de meydanake fireh û mezin e.” (r. 651)

Navên hêlan bi awayekî standard nehatine nivîsîn di Hawarê da. Em dikarin van navan bibînin:

“Bakur, baku, rojava, roava, rova, rojhelat, rohelat, rohel, nîvro, nîvrrohêl, nîvrrohêlat”

Lê belê di Rêberê da standardek hatîye danîn ji bo van navan:

Hêlên sereke: bakur, başûr, rojhilat, rojava.

Hêlên nesereke: bakurrojava, bakurrojhilat, başûrrojava, başûrrojhilat. (r. 39)

### 1.2.6. Navên Roj, Meh û Demsalan

Navên rojan di Rêberê da bi hûrdekan dest pê dikin û bi vî awayî ne: yekşem, duşem, sêşem, çarşem, pêncşem, îni, şemî. (r. 41)

Navên rojan berevajî Rêberê bi /b/yê diqedin di Hawarê da, wekî: yekşemb, duşemb (r. 133). Ev tîp îro wek nivîskî ketîye û nayê bikaranîn. Herweha *şemî* carinan wekî *şembî* û carinan jî wekî *şembih* derbas dibe. Navên rojan carinan bi hûrdek carinan jî bi girdekan hatine nivîsîn di Hawarê da.

Navên demsalan di Rêberê da weha hatine nişandan: bihar, havîn, payîz, zivistan. (r. 42) Herweha tê nişandan ku navên demsalan bi hûrdekan tên nivîsîn.

Navên demsalan wekî mijareka taybetî nayê behskirin di Hawarê da. Me ev nav jî metnan wergirtin. Ji bo navên demsalan jî standardek tune ye di Hawarê da, em dibînin ku ji bo demsalekê çend navên cuda hatine bikaranîn. Wekî mînak peyva *payîzê* hem wekî *pehîz* û hem wekî *paîzê* derbas dibe:

“Buhara min, *pehîza* min, hemî reş.” (r. 285)

“Buhara jiyîna min bê te *paîz* e dadê.” (r. 285)

Ev her du rêzik di heman rûpelê da ne. Rêzika ewil ji helbesta *Welat û dilê min* a Kamiran Alî Bedir-Xanî ye û ya duyem jî ji *Dadêya Qedrîcanî* ye. Bi vî awayî em dikarin bibêjin ku her nivîskar li gor xwe peyv nivîsîne. Herweha wekî îmla jî rêbazek tune ye di demsalan da. Carinan bi tîpên girdek, carinan bi yên hûrdek dest pê dikin. Wekî mînak:

“Lê divê li *Paîzê* ji nû ve dest pê bike.” (r. 800)

“Îsal ku her du *paîz* Gîhane hev bi reşî” (r. 1108)

Demsala *biharê* jî bi du awayên cuda hatiye nivîsîn:

“Xunava qiyametê bi ser wan de bariye, û heşîn bûne weke giyayê ko *buhar* bi ser de hatiye.” (r. 654)

“Tu *bihara* ber dilê min î” (r. 773)

“...berf û bagerê da bû şîrgermiya tava *Biharê*.” (r. 748)

“Dibêjin qo di wê newalê, di wî cihê de qo Siyabend û xec mirine serê her *Buharê* du derxên gul radibin û du qoqî di ser wan re difirin.” (r. 267-268)

Gava em li van her çar hevokên li jor dinêrin, em dibînin ku peyva *biharê* hem bi awayên cuda û hem jî bê rêbazeka îmlayî hatiye nivîsîn.

Peyvên *zivistan* û *havînê* jî dîsa hem bi tîpa girdek hem jî bi ya hûrdek dest pê kirine:

“Geleq ne borî *zivistana* welatê jorîn bi ser de hat.” (r. 83)

“Buhar û Havîn, Paîz û *Zivistan*, rûj û şev, boş bûna bayî, barîna baranê, hatina berfê, hemî bi kanonên xwedê dikewimin.” (r. 63)

“Gelo li *havînê* bixwîne û li *zivistanê* tevda li malê rûnin, ma nabe?” (r. 85)

“Herçî şerê Libyayê, ji ber Germa *Havînê*, sivik bûye.” (r. 800)

Navên mehan wekî ku tê zanîn yek ji mijarên herî bi gengeşe ye. Em dikarin di nav berheman da rastî navên cuda cuda bîn. Bi taybetî jî navên mehên 11, 12, 1 û 2yem. Rêber ji bo standardîzasyona kurmancî van navan guncaw dibîne:

- |                  |                  |                          |
|------------------|------------------|--------------------------|
| 1. kanûna paşîn  | 2. sibat         | 3. adar                  |
| 4. nîsan         | 5. gulan         | 6. hezîran               |
| 7. tîrmeh        | 8. tebax         | 9. îlon                  |
| 10. çirîya pêşîn | 11. çirîya paşîn | 12. kanûna pêşîn (r. 43) |

Herweha li gor Rêberê ji xeynî navê meheka taybet, navên mehan bi hûrdek têne nivîsîn.

Navên mehan di Hawarê da weha derbas dibin:

- |                             |                         |
|-----------------------------|-------------------------|
| 1- Adar                     | Buhara-pêşîn            |
| 2- Nîsan                    | Buhara-navîn            |
| 3- Gulan                    | Buhara-paşîn            |
| 4- Hizêran                  | Havîna-pêşîn            |
| 5- Tîrmeh                   | Havîna-navîn            |
| 6- Tebax                    | Havîna-paşîn            |
| 7- Îlon                     | Paîza-pêşîn             |
| 8- Çirîya-berî              | Paîza-navîn             |
| 9- Çirîya-paşî              | Paîza-paşîn             |
| 10- Çîleye-berî/Qanûna-berî | Zivistana-pêşîn         |
| 11- Çîleya-paşî/Qanûna-paşî | Zivistana-navîn         |
| 12- Sibat/Gecoq             | Zivistana-paşîn (r. 49) |

Wekî ku em dibînin navê her mehekê bi awayekî din jî hatîye nivîsîn. Celadet Bedirxan li ser vê weha dibêje: “Ji xwe qurdmanc mehan bi du awan bi nav diqin. Bi navên ser xwe û bi navên çaxên salê.” (r. 49)

Navên mehan jî ji alîyê rastnivîsînê ve negihîştine standardekê. Hinek ji wan bi tîpên girdek, hinek jî bi yên hûrdek dest pê kirîye. Herweha di navbera hinekan da bendik heye, lê di ya hinekan da tune ye. Wekî mînak:

“Ji 15ê *Çirîya-Paşîn* û hir ve vaporticaretên emêrîkanî wê bikarin herin benderên inglîzî û ewê ji Ingilîterê re çek û cebiracane bibin.” (r. 871)

“Li 16ê *Çirîya-paşîn* eleman ketine bajarê Kerçê û avtenga ko rê dide Qevqasê, xistine destên xwe.” (r. 878)

“Dîsan par li 9ê *Kanûna-pêşîn* ingilizan dirêjî talyanan kir.” (r. 896)

“Mister Rûzwelt li 7ê *Kanûna Paşîn* di peşberê Kongrê de nitqek daye.” (r. 909)

“Li 5ê *Adarê* Japon ketin Betavyayê.” (r. 965)

“Tarîxa hejmara çaran, *adara* 1940 û tarîxa a dehan, *Îlona* 1940 e.” (r. 692)

“*Ilon, Tebax, Tîrmeh, Adar, Nîsan* û *Gulan* û cot û bazar” (r. 127)

Cudahîya di navbera wan da meha 6an e ku Rêber wekî *hezîran* qebûl dike û Hawar wekî *hizêran*. Herweha navên mehên 11, 12, 1 û 2yem jî ji hev cuda ne.

Ji xeynî vê, *sibat* di bergê hejmara 40î da wekî *Şibat* derbas dibe: “28 Şibat 1942”. (r. 941) Meha *hezîranê* jî carekê wekî *Hizêrnê* derbas dibe: “Cêms piçûkê heft biran bû û di sala 1811an di meha *Hizêrnê* da ji deya xwe bû bû.” (r. 1132) Kêm caran wekî *hezîran*, lê belê bi gelemperî wekî *hizêran* derbas dibe.

104 |

### 1.2.7. Navên Taybetî yên din

Navên bîyanîyan di Hawarê da carinan wekî navên orjînal hatine nivîsîn. Wekî mînak: “Wilson”. (r. 776) Lê belê yên ku li gor bilêvkirina kurmançî hatine guhartin jî hene. Wekî Mister Çorçil, (r. 776), Rûzwelt, (r. 778), general Römél, (r. 914), general Oçinlêk (r. 934) û hwd.

Li gor Rêberê jî divê navdêrên ku bi alfabeya latînî hatine nivîsîn, divê wekî orjînal bêne nivîsîn. Herweha Rêberê beşeka berfireh veqetandîye ji bo navdêrên taybetî û li gor wê navdêrên ku alfabeya wan ne latînî ne divê “mirov xwe bispêre dengên û bergînda wan dengên di alfabeya latînî da binivîse.” (r. 57-58) Ji ber vê Rêberê navdêrên japonî, çînî, hindî, erebî û hwd li gor dengên wan bi nivîsa kurmançî li hev anîne.

Navên pirtûkên pîroz di Rêberê da bi girdekan hatine nivîsîn. Wekî mînak: Mishefa Reş, Cilwe, Quran, Încîl, Tewrat, Zebûr. (r. 93)



Lê belê em nikarin standardeka weha di Hawarê da bibînin. Ev nav carinan bi girdek, carinan jî bi hûrdekan hatine nivîsîn:

“Yê ko heramiyê dike baweriya xwe bi *Quranê* ne aniye.” (r. 708)

“(…) bi *Tewrat* û *Incîla* ko ji Mûsa û Îsa re û bi kitêbên ko ji hemî pêxemberên Xwedê re dahatine (…)

“Bi tenê zanayan pê dizanîn û di kiniştan de *tewrat* bi vî zimanî dihate xwendin.” (r. 944)

“Deyne ber wan *Mishefa-reş* û nan û penîr e.” (r. 1062)

Navên taxan di Rêberê da bi girdekan dest pê dikin. Mînak: *Taxa Reşoyî*. (r. 94)

Lê di Hawarê da bi hûrdekan in: “Di *taxa* Torê di Medresa-sor de veşartî ye.” (r. 125), “li *taxa* Mihaciran” (r. 851), “ji *taxa* Romdenê” (r. 871)

Navên parzemînan di Rêberê da, bi girdekan dest pê dikin: Afrîka, Ewropa, Asya, Amerîka, Okyanûsya (r. 94)

Lê di Hawarê da hem bi hûrdek, hem bi girdekan in: “Li *ewropayê*, miletin hebûn qo hej zmanên xwe ne deqirin.” (r. 27)

“Qitêba wî gelec binav û deng e û zanayên *Ewrûpayê* jî kedrê qitêba Çelebî digirin.” (r. 324)

“Hinan digot divêt em ekser derînin bêja *Ewropayê*.” (r. 935)

“Şerê ko Hîtler di Polonyayê de dest pê kir hemî Ewrope vegirt, jê derbasî *Efrîqayê* bû û jê kete birekî *Asyayê* jî.” (r. 870)

“Lê divêt ez bibêjim heke *Emêrike* bêgav ma û (…)

Lê ji ber ku bi piranî wekî girdek hatine nivîsîn, mirov dikare wekî standarda Hawarê girdek qebûl bike.

Li gor Rêberê divê navên beşên parzemînan jî bi girdekê bêne nivîsîn: Mînak: Amerîkaya Latîni, Rojhilata Dûr. (r. 94)

Lê di Hawarê da sîstemeka weha tune ye, ango her serenav bi girdek an hûrdekan nehatîye nivîsîn:

“... nemaze li ser şerê rohelatê dûr, kurt û pist zêde bû bûn.” (r. 934)

“... di saya vê zefere de Qevqas û welatên rohelatê nîzing hatine xelas kirin.” (r. 934)

“Ji milê din Cave dikeve bakurê roavayê Ewistralyayê jî.” (r. 949)

### 1.3. Bikaranîna Peyvan

Divê em behsa bikaranîna peyvan jî bikin. Wekî ku em dizanin nivîskarên Hawarê ne ji yek herêmekê ne. Ji ber vê her nivîskar peyvên li gor devoka xwe bi kar anîye û wekî edîtorî ev peyv nehatine standardkirin. Ji xeynî vê, standarda nivîskî ya van peyvan jî nehatîye sazîkirin. Anku em dikarin bibêjin ku hin peyv bi çend awayan hatine nivîsîn. Herweha hinek peyv hene bi du dengdaran dest pê kirine. Çend mînak ji bo van peyvan:

“Zman, freh, bra, hejqirn, dran, hêncetê, zrav, şqestî, drêj, zravtir, şqênandin, qrêj, şkeft, jmarîn”

Peyva *ziman* ku heta hejmara 40î wekî *zman* hatîye bikaranîn, kêman caran wekî *ziman* hatîye bikaranîn. Ji hejmara 40î pê ve ev peyv bûye *ziman*. Lê belê balkêş e ku di nivîsên soranî yê bi alfabeya latînî da wekî *ziman* hatîye bikaranîn, berîya ku di yê kurmançî da bibe *ziman*. Wekî mînak: “Leber ewe zimanî qurdî we edebiyatî qurdiş wequ zimanan û edebiyatani diqey arî ye.” (r. 103)

## 2. Rastnivîsîna Hin Mijarên Rêzimanî

Rêziman qaydeyên zimanekî dîyar dîke û ji bo standardîzasyonê zimanî xwedî roleka mezîne. Rastnivîsî jî ji aliyê şekildayîna nivîsan ve ji bo standardîzasyonê yek ji hêmanên bingehîn e. Herçiqas rêziman qaydeyan dîyar dîke jî, rastnivîsîna hêmanên rêzimanî nîqaşan derdixe holê, bi taybetî di zimanên bêdewlet û bêpîştgirî da, yê wekî kurdî.

Em ê di vê binbeşê da berê xwe bidin rastnivîsîna hin mijarên rêzimanî û em ê Hawar û Rêberê bidin ber hev.

## 2.1. Îzafe

Mijara paşgirên îzafeyê gelek caran hatîye tevlihevkirin. Ji ber ku kurmancî zimanekî zayendî ye, divê hem tewang û hem jî paşgirên îzafeyan li gor zayendan bên diyarkirin. Meseleyeka din jî ku serê mirov tevlihev dike *nasyarî* û *nenasyarîya* navdêran e. Di vê rewşê da paşgirên îzafeyê dîsa divê li gor zayendan bêne nivîsîn.

Wekî ku Celadet Bedirxan dîyar dike, îzafe ev in: “Veqetandekên<sup>3</sup> binavkirî sisê ne: ê, a, ên.” (r. 794) Ji bo gireyên<sup>4</sup> îzafeyê yên nasyar tu pirsgirêk naxuyê, ji ber ku Rêber jî van qebûl dike. Lê belê di mijara yên nenasyar da nîqaşek heye ku şêwaza ku em ji Celadet Bedirxanî hîn bûne serûbin dike. Celadet Bedirxan di Hawarê da, yên nenasyar bi vî awayî dîyar dike:

-ekî: ji bo yekejmara zayendê nêr

-eke: ji bo yekejmara zayendê mê

-ine: ji bo gelemjara her du zayendan

Hespekî delal hat.      Hespine delal hatin.

Mehîneke delal hat.      Mehînine delal hatin. (r. 819)

Lê belê Rêber vê yekê diguherîne û li gor wê gireyên îzafeyê yên nasyar û nenasyar wekhev in:

Li gel navdêrên nêr (hem yên nasyar hem yên nenasyar) yên yekhejmar: -ê

Li gel navdêrên mê (hem yên nasyar hem yên nenasyar) yên yekhejmar -a

Li gel navdêrên her du zayendan (hem yên nasyar hem yên nenasyar) yên pirhejmar: -ên (r. 132)

Rêber navdêrên nêr yên yekhejmar û nenasyar bi sê awayan nîşan dide:

1. -ek-ê

2. -ek-î

3. -ek-ø

Li gor Rêberê “tu tesîra gireya nenasyariyê li ser gireya îzafeyê tune ye. Lewra gireya îzafeyê, ji bo navdêrên nêr yên yekhejmar her wekî ya navdêrên nêr yên nasyar “-ê” ye. Ev “-ê” bi dû <(y)ek>ê da dihê û pê ve dihê nivîsîn. Nimûne: derîyekê mezin, derîyekê xaniyî” (r. 133)

---

3 Celadet Bedirxan wekî *veqetandek*, Rêber jî wekî *îzafe* qebûl dike.

4 Rêberê gire bi kar anîye.

Ji bo ya duyem dibêje: “Herçî awayê duyem e (-ek-î), di îzafeya navdêrên nêr yên yekhejmar û nenasyar da tewang û îzafeyê tev li hevûdin dike û loma <î>ya gireya tewangê ji bedêla <ê>ya morfema îzafeya navdêrên nêr bi kar diîne. Nimûne: derîyekî mezin, derîyekî xanîyî” (r. 133)

Ji bo awayê sêyem jî dibêje ku tu morfemên îzafeyê bi kar naîne. Wekî “derîyek mezin, diranek min” (r. 134)

Li gor Rêberê awayê sêyem nayê qebûlkin. Lê her du awayên din (-ek-ê, -ek-î) jî bo nivîsînê têne qebûlkin. Ango em dikarin bibêjin ku her du awa jî rast in li gor wê. Herweha dîyar dike ku ji ber berbelavbûna (-ek-î)yê, *Rêber* bi piranî vê tercîh dike. (r. 134)

## 2.2. Dema bê

Nivîsîna dema bê dîsa li gor nivîskaran bi awayên cuda têne nivîsîn. Em dibînin ku di Hawarê da partîkîla dema bê bi piranî bi hev ve hatine nivîsîn.

Tuê zarowên min jî xwedî bikî. (r. 830)

Nizanim ezê çawan biqarim wesf û pesnê wî bidim. (r. 223)

108 | “(...) emê bindestiya wî biqîn. (r. 408)

Ji xeynî van yên jî cînavkê cihê hatine nivîsîn jî hene:

“(...) ez ji xwarina xwe xelas bibim, ez dê bidim ê.” (r. 1022)

“Digotin ko hikûmeta Vîşiyê wargehên Medegeskarê wê bidit japonan.” (r. 1013)

Di van mînakên da tê dîtîn ku ji bo dema bê *wê* û *dê* jî hatine bikaranîn. Mirov dikare bibeje ku /ê/ bi piranî bi hev ve, *wê* û *dê* bi piranî cihê hatine nivîsîn. Li ser vê mijarê di Hawarê da standardek xuya nake.

Wekî ku Rêber nîşan dide gelek awayên nivîsîna dema bê hene: *dê*, *ê*, *wê*, *yê*, *tê* û *yên* ku herî zêde têne bikaranîn *dê* û /ê/ nîşan dide. Rêber bikaranîna *dêyê* tercîh dike. (r. 146-147)

### 2.3. Gireya Nerênîyê

Mijara nerênîyê jî ji alîyê standardîzasyonê ve mijareka nîqaşbar e. Rêber dibêje “morfemên neyînîyê sê heb in: ne, na, ni.” Wekî ku nîşan dide, ev her sê jî bi lêkeran ve têne nivîsîn. (r. 151)

Lê di Hawarê da em standardîzasyonêka bi vî rengî nabînin. Ev her sê guherto jî hem bi lêkerê ve û hem jî cuda hatine nivîsîn. Mînak: nake, na ke; nekir, ne kir; nizane, ni zane. Lê awayê cudanivîsînê bêtir xuya ye di Hawarê da, herweha di Ronahîyê da jî bi vî rengî ye. Ji xeynî van di Hawarê da bi *meyê* jî nerênî têne dîtin, lê di Rêberê da behsa vê nehatîye kirin.

Nerênîyên ku bi *meyê* hatine kirin, dîsa wekî yên din, hem bi lêkerê ve, hem jî jê cuda hatine nivîsîn:

“(…) mana wê yeqar rast *mebe* jî dîsan qêfa mirof jê re têt.” (Hawar, r. 68)

“(…) *me* be mîna mirovê ko bar û serbarê heywanê xwe giran dike.” (Hawar, r. 687)

Herweha nerênîya ku bi *meyê* tê çêkirin tenê ji bo nerênîya raweya fermanî ye. Qanatê Kurdo(2013) li ser vê dibêje “(Me-) di Soranî de ji bo darijtina raweya fermanê tê bikaranîn. Di Kurmancî de digel vê qertafê, qertafa (ne-)yê jî tê bikaranîn.” (r. 179)

### 2.4. Daçek

Mijara daçekan jî negihîştîye standardekê. Her nivîskar li gor herêma xwe daçekan dinivîse. Bi taybetî di bazinedaçekan (circumposition) da mirov dikare vê cudahîyê bibîne. Hinek beşên paşnavdêrî (postnominal) yên bazinedaçekan wekî “de, re, ve” dinivîsin, hinek jî “da, ra, va” dinivîsin. Em van her du awayan jî di Hawarê da dibînin. Heta di nivîsa nivîskarekî da em rastî her du awayan jî tîn. Herweha carinan bi cînavkên lihevxiştî ra carinan ji wan cuda hatine nivîsîn: pêre, pê re, pê ra; jê re, jêre; ji bo na, ji bona; jê pê ve, jê pêve:

“Necmo hate xelat qirin, em jî *pêre*.” (r. 223)

“Lê heyfa min tê go yeqî minewer *pê re* ne bû.” (r. 307)

Rêber destnîşan dide ku divê daçek serbixwe bêne nivîsîn û awayê standard wekî “da, ra, ve” nîşan dide, lê belê awayên din ên wekî “da, ra, va” û “de, re, ve” jî wekî biformên standardê qebûl dike. (r. 168-170)

Bazinedaçekên “di...de” û “li” pirî caran tevlihev dibin û li şûna hev têne bikaranîn:

“Di baqurê Palowê di çiyayên birêl de” (Hawar, r. 469) Li gor fikira me divê ev hevok weha be: “Li bakurê Palowê, di çiyayên birêl de.” Herweha mînakeka din a heman rengî heye:

“Di baqurê Sûriyeyê de ji Cizîra mîr Şeref heta rojavayê Cerablîsê bi sedan gundên qurdmancan û eşîrên qurdmanc hene qo bê diqtor in.” (Hawar, r. 65) Dîsa li gor me ev hevok divê weha be: “Li bakurê Sûriyeyê ...”

Herweha di bikaranîna bazinedaçekên dîrokan da jî tevlihevîyek heye di Hawarê da. Berîya dîrokan carinan “li” û carinan jî “di” hatîye bikaranîn:

“Li 30ê Adarê Krips ew proje belav kir.” (r. 979)

“Di yekê Adarê de gihiştim.” (r. 1099)

“Li gora nûçeyên radyowê di şeşê Nisanê de elmanan drêjî Yewnanistan û Yûgoslavyayê kirine.” (r. 696)

“Li 27ê Sibate de nîzingî Sirabayayê de (...)” (r. 964) Wekî ku tê dîtîn, di vê hevoka dawî da “li...de” hatîye bikaranîn ku bi qasî em dizanin îro bikaranîneka bi vî rengî tune ye.

## 2.5. Hejmar

Mijareka din jî ya hejmaran e. Wekî ku tê zanîn, hejmar jî zayendî ne û li gor zayenda xwe ditewin. Tewanga her hejmarekê ne wekî hev e, hinek ji wan mê, hinek nêr û hinek jî pirjimar in. Hawarê di vî warî da standardîzasyonek pêk anîye. Li gor Hawarê:

- “yek” bi “ê”yê tê tewandin.

- du, sê, çar, pênc, şeş, heft, heşt, neh, deh, yanzdeh, dwanzdeh, sêzdeh, çardeh, panzdeh, şanzdeh, hevdeh, hejdeh, nozdeh, bîst bi “an”ê têne tewandin.

- sih, çil, pêncî, şeşt, heftê, heştê, not, sed bi “î”yê têne tewandin.

- “hezar” jî gava bi serê xwe ye bi “î”yê têne tewandin. (r. 1118-1119)

Rêber jî dîyar dike ku hin kurmancîaxêv hejmarnavan *mê* û hin ji wan jî wekî *nêr* dihesibînin. Herweha dibêje: “Komxebata me piştî mînaqeseyên pîralî her du awayan jî di nivîsîna kurmanciyê da qebûl dike.” Lê belê ji bo standardîzasyonê dibêje, divê yek ji van sisteman bê hilbijartin. Kovara Hawarê û bikaranîna berbelav a îro wekî referans nîşan dide, ji ber vê awayê duyem, ango zayenda hejmarnavan nêr qebûl dike. (r. 181).

Ji ber vê, heke sistema Hawarê û ya Rêberê di nivîsê da bê bikaranîn, hem dê standardîzasyonêk pêk bê di vî warî da, hem jî dê tevlihevî çê nebe. Heke her nivîskar dîsa li gor xwe tewandinê bike, ji bo xwîner têgihîştina şaş çê dibe û her tişt dikeve nav guhê hev.

Hejmarnavên rêzîn jî bi awayên cuda têne nivîsîn. Ji aliyê rastnivîsîna wan ve standardîzasyonêk tune ye di Hawarê da:

“kesê pêşîn, kesê diwim, duwim; kesê seyim, sêyim; çarim, heftim”

Hejmarnavên rêzîn wekî ku li jor xuya ye di Hawarê da bi “-im”ê hatiye çêkirin. Rêber “-em”ê tercîh dike: hejmarnav + -em. Mînak: “yekem, duyem, sêyem.” (r. 189)

Herweha hejmarên ku li dû hev tên di Hawarê da, carinan bi bêhnok carinan jî bi bendik hatine bikaranîn:

“yek, du heval” (r. 1099)

“sê-çar sal” (r. 1102)

Tewanga hejmarnavan di Hawarê da carinan bi hev ve, carinan jî jê cuda hatiye nivîsîn. Mînak:

“Min notên eşîra jêliyan di sala *1932an* de li Hesîçê cem xwe nivîsandi bûn.” (r. 828)

“Di sala 1705 an de spanyolan dirêjî Cebeltariqê kiri be jî teşebîsa wan ne çû serî.” (r. 993)

Li gor Rêberê divê tewang bi hejmarnavan ve bêne nivîsîn, nivîsîna ji hev cuda, an jî veqetîna bi apostrofê şaş e. (r. 186)

## 2.6. Lêker

Lêkerên hevedudanî di tevahiya Hawarê da bi awayekî standard nehatine nivîsîn. Li gor rewşa xwe (navdêrî, pasîv, dançêker) mirov dikare bibêje ku standardek çêbûye, ji xeynî hin îstisnayan.

Lêkerên hevedudanî yên navdêrî di Hawarê da bi piranî bi hev ve hatine nivîsîn. Hin îstisna hene ku ji hev cuda hatine nivîsîn. Lêkerên ku me tesbît kirine bi piranî bi lêkera *kirinê* yên hevedudanî pêk hatine. Mînakek ji bo lêkera hevedudanî ya navdêrî ya ku ji hev cuda hatîye nivîsîn:

“*Hej qirina* welatê wî jê ra bû bû îmaneq.” (r. 67)

Mînakên lêkerên hevedudanî yên navdêrî yên ku bi hev ve hatine nivîsîn:

“*Hej kirina* welêt ji îmanê tê.” (r. 1049)

*Hejqirina* welêt, (r. 183) *hejqirina* te, (r. 225)

*hej kirina* diya me/*hej kirina* me (r. 796)

“Berî *belavkirina* mîratê, wesiyetdêr divê jê deynê mîrathiştî bide û wesiyetên wê bîne cih.” (r. 1107)

“Berî û piştî *belavqirina* elfabêyê min fiqrên gelec qesan pirsîn.” (r. 264)

Lêkerên hevedudanî yên dançêker di Hawarê da ji hev cuda hatine nivîsîn. Çend mînak ji bo vê:

“Nîşan ji hêlecê di nivîsandinê de bi vegera kelemê wextî *dide winda qirin*.” (r. 48)

“(…) ji xelkê re *dida nas kirin*.” (r. 1074)

“Jû pê ve Siyehpûş bi vê şîhirê ji me re du şairên din *dide nas kirin*: ‘Mekî’ û ‘Şêxê Babeşîrê’.” (r. 815)

Lêkerên hevedudanî yên pasîv di Hawarê da ji hev cuda hatine nivîsîn. Çend mînak ji bo vê mijarê:

“(…) dayîna berdîl û mehera yekî ji yekî re *naye qebûl kirin*.” (r. 765)

“Bi te kîjan êş berî hemiyar divêt *bête derman kirin*?” (r. 792)

“Bireserên navdêran, li gora cîsnên xwe li pêşî an li paşîya navdêran *têne zêde kirin*.” (r. 794)



Li gor van encaman, em dikarin bibêjin ku Celadet Bedirxan li gor rewşa lêkerên hevedudanî standardek çêkirîye di Hawarê da. Wexta ku em li bikaranîna van lêkeran a îro dinêrin, em dibînin ku bi piranî bi hev ve têne nivîsîn.<sup>5</sup> Lê yên ku dane şopa Celadet Bedirxan jî hene. Em dikarin li mînaka *Kurmancî*(2010) binêrin, ku ev rojnameya taybetî ya Enstîtuya Kurdî ya Parisê ye û hejmara wê ya ewil di 1987an da derketîye. Ji hejmara 40î em çend hevokan wek mînak nîşan bidin:

“Di gel vê babeta giran li ser peyvên rojnamevanîyê û hin peyvên kêmnas jî *hat kar kirin*.” (Pasîv) (r. 455)

“(…) li Ewropayê, *domkirina* hinde salên xebatê ne karekî gengaz bû.” (Navdêrî) (r. 455)

Li gor van her du mînakên li jor ku me ji heman metnê girtine xuya ye ku ev xebat di meseleya lêkerên hevedudanî da qaydeya Celadet Bedirxan bi kar anîye; lêkerên hevedudanî yên navdêrî bi hev ve û yên pasîv jî hev cuda nivîsîne.

Herçî Rêber e, lêkerên hevedudanî çî navdêrî<sup>6</sup> çî pasîf be bi hev ve nivîsîne.

Wekî mînak:

“Herweha divê bihê diyarkirin ku di rêberên rastnivîsîna zimanên weha da (…).” (r. 16)

“(…) amadekirina rêberekî rastnivîsîna kurmancîyê ne karekî hêsan e.” (r. 16)

### 2.6.1. Lêkera bûnê

Herçiqas di Hawarê da li ser vê bikaranînê agahîyeka serbixwe tune be jî, di rêzimana Celadet Bedirxan û Roger Lescot da ev mijar bi taybetî hatîye lêkolînkirin. Em ê jî li gor agahîyên vê berhema rêzimanê, li ser Hawarê bisekinin.

---

5 Ji bo zêdetir agahîyê, bnr: Mehmet Gemsiz, *Binyat û Rastnivîsîna Lêkeran di Berhemên Rêzimanê yên Kurmancîya Bakur de*, Teza Masterê ya Çapnebûyî, Mêrdîn 2018

6 Ji bo zêdetir agahîyê binêre: Komxebata Kurmancîyê, *Rêbera Rastnivîsînê*, Weqfa Mezopotamyayê, Stenbol 2019, r. 163

Li gor *Grammaire Kurde (Dialecte Kurmandji)* ya Celadet Bedirxan û Roger Lescot(1970) lêkera *bûnê* hem wek *être* (lêkera alîkar) hem jî wek *devenir* (bûyîn) a fransî tê bikaranîn. (r. 146-147) Li gor vê berhemê *bûn* wexta ku di rola *être* da be cuda tê nivîsîn, lê belê wexta ku di rola *devenir* da be bi hev ve tê nivîsîn. (r. 146)

Wekî mînak:

*Ez dibûm.* (r. 147) Di rola *devenir* da ye ango *bûyîn* e, lewra bi hev ve hatîye nivîsîn.

*Bû bû zana.* (r. 210) Di vê hevokê da *bûya* ewil *bûyîn* e ku di dema borî da hatîye kişandin, ango di rola *devenir* da ye. *Bûya* duyem jî *bûn* e ku di dema borî da hatîye kişandin û di rola *être* da ye. Ji ber bandora rola xwe ya lêkera alîkar, ev lêker jî hev cuda hatîye nivîsîn.

Em berê xwe bidin mînakên ku di Hawarê da derbas dibin. Mînakên ku *bûn* wekî *être* ango wekî lêkera alîkar hatîye bikaranîn:

“Ji milê din min kitêbeke kiçik bi navê ‘Kitêba Sinemxanê’ nivîsandi bû.” (r. 689)

“Dinê sar û ezman tijî ewr *bû bû*.” (r. 1140)

“Xulam tucaran derya *ne dîtî bû* û zehmeta keştiyê *ne kişandi bû*.” (r. 1141)

Wekî ku ji hevoka sêyemîn xuya dibe, ne tenê lêkerên erênî, yên nerênî jî cuda têne nivîsîn. Ji xwe qaydeya Celadet Bedirxan e ku gireyên nerênî cuda dinivîse, ev rewş hema hema di her rûpeleka Hawar û Ronahîyê da dikare bê dîtîn. Mînakên ku *bûn* wekî *devenir* ango wekî *bûyîn* hatine bikaranîn:

“Ji xwe ji bona zmanê me weqe din *ne dibû*, niqari bû bibe.” (Hawar, r. 403)

“Ezman reştir, ewr her tarîtir *dibûn*, dengê bayê êdî dengê mirinê bû.” (Hawar, r. 429)

Ji mînakên Hawarê û ji rêzimana Celadet Bedirxan û Roger Lescot em pê derdixin ku Celadet Bedirxan lêkera *bûnê* bi du awayan bi kar anîne. Di rewşa lêkera alîkar a dema borî da cuda nivîsîye, lê belê di rewşa *bûyînê* da bi hev ve nivîsîye.

Rêberê berevajî Celadet Bedirxan *bûna* wek *être* bi hev ve nivîsîye. Wekî mînak:

“(…) ew xebat çap kiribû û ji bo xebateka wisa bû wesîle.” (r. 14)

## 2.7. Xalbendî

Ji xeynî van, binavkirina xalbendîyan, ku di Hawarê da wekî *niqteşanî* derbas dibe, di Rêber û Hawarê da ji hev cuda ne. Em dê tenê yên ku di Hawarê da derbas dibin û beramberî wan dê di Rêberê da nîşan bidin: (Hawar, r. 715; Rêber, r. 198)

Xalbendî/Niqteşanî	Hawar	Rêber
(.)	niqte	xal
(?)	niqtepirs	pirsnîşan
(!)	niqtebang	bangnîşan
(:)	niqtecot	cotxal
(;)	niqtebihnok	xalbêhnok
( )	kevanek	kevanek
“ ”	dunik	dunik
–	xêzek	xêzik
-	bendik	bendik

Li gor van daneyan em dikarin bibêjin ku Rêbera Komxebatê sedî sed nedaye dû rastnivîsîna Celadet Bedirxanî. Helbet ji ber ku Celadet Bedirxanî di Hawar û Ronahîyê da mijarên serbixwe yên rastnivîsînê nenivîsîne, tesbîtkirina van a di kovaran da zehmet e, lê dîsa jî ji nav metnan mirov meyla wî ya awayê bikaranîne dibîne. Li gor metnên van kovaran, mirov dikare bibêje ku Celadet Bedirxanî bêhtir rastnivîsîna wekî ya fransî bi kar anîye. Herweha, bi zêdebûna kurdînivîs û zimannasan, fikirên cur bi cur derketine holê. Li jor me xwest em xebateka biçûk bikin li ser rastnivîsîna Hawar û Rêbera Komxebata Kurmancîyê.

### Encam

Di vê xebatê da me di çerçoveya standardîzasyona kurdîya kurmancî da, bala xwe da normên kovara Hawarê û yên pirtûka Rêbera Rastnivîsînê û berawirdîya wan kir. Herçend Celadet Alî Bedirxanî di kovara Hawarê da, bi kûrahî normên rastnivîsînê dîyar nekiribin jî, hin bikaranîn û pêşniyazên wî ji bo standardîzasyona kurmancîyê bûne çerçoveyek xurt. Rêbera Rastnivîsînê ya ji hêla Komxebata Kurmancîyê ve hatîye nivîsîn, ku ji xebata Celadet Bedirxanî cudatir e û karekî kolektîf e, li ser bingeha normên Celadet Bedirxanî ji bo kurmancîya nivîskî gelek pêşniyazan dike. Mirov dema xebata Celadet Bedirxan û ya Komxebata Kurmancîyê dide ber hev, mirov dibîne ku hin xalên hevpar jî hene yên cuda jî.

Bi kurtahî ev xalên sereke bala mirov dikişîne:

- alfabeyeka hevbeş.
- /i/ya berî /y/yê
- daçek
- lêker
- navên taybetî

Celadet Bedirxan di Hawarê da giringîya alfabe û zimên rave kirîye her carê. Ji ber vê, wekî ku Hawar dibistanek û her hejmarek wê jî dersek be, wî alfabe, rêziman û ferheng hînî xwendevanên kurd kirîye. Herçiqas di Hawarê da mijarên alfabe û rêzimanê bi awayekî zanistî hatibin vegotin jî, der barê rastnivîsînê da zêde agahî tune ye wek mijareka sereke. Ji ber ku standardîzasyona zimên ji xeynî alfabe û rêzimanê, bi rastnivîsînê ra jî têkildar e, me xwest em ji vî aliyê ve lê bikolin. Ev xebat bi qasî ya alfabe û rêzimanê ne hêsan e, lewra divê em ji nav nivîsan aliyê rastnivîsînê bineqînin û ev jî gelek zehmet bû. Lewra ji aliyê nivîsîna bêjeyan ve standardek nehatîye danîn di Hawarê da. Wekî mînak navê netewe, ziman, hêl, erdnîgarî û hwd di her nivîsê da wek hev nehatine nivîsîn, jê wêdetir ji ber ku edîtorîya standardkirina bêjeyan nehatîye kirin, her nivîskar li gor xwe nivîsîye. Ji ber vê, em dikarin rastî gelek awayan bîn di Hawarê da.

116 |

Ji destpêkê ber bi dawîyê ve, em dikarin bibînin ku Celadet Bedirxan ber bi standardekê ve diçe. Li ser mijaran, bikaranîna peyvên û hîlbijartina devokê ve em dibînin ku helwestên xwe diguhere, ango ne konservatîv e. Em vê yekê di Ronahîyê da jî bi awayekî aşkera dibînin. Di Kovara Gelawêjê da hatîye nivîsîn ku zimanê Ronahîyê kurdîya botan e. Lê belê Celadet Bedirxan wek bersiv dibêje kurdên li Sûriyeyê hewl didin ku zimanekî yekbûyî pêk bînin û ji ber vê her nivîskar devoka xwe li paş xwe dihêle. Herweha dibêje heke wî bi devoka xwe binivîsîya, dê şûna (rabû û çêbû) (rabî û çêbî) binivîsîya.

Ji vê ravekirina Celadet Bedirxan em dibînin derdê wî ne ew e ku devoka xwe an jî devoka herêmeka din derêxe holê. Berevajî vê dixwaze zimanekî hevpar çêbibe da ku her kes bikaribe ji hev fam bike. Ji ber vê jî, di avakirina alfabe û rêzimana xwe da, li gor qaydeyan tevgerîyaye û bi devokê girêdayî nemaye. Ji ber ku qaydeya ziman ji binyada zimên der tê, Celadet Bedirxan jî hin qaydeyên heyî

tesbît kirine û li gor vê rastnivîsa xwe edilandîye. Lewma jî em dikarin bibêjin ku meyla Celadet Bedirxan ne li ser devoka Botanê ye, li ser yekkirina zimên e.

Piştî xebatên wî jî, gelek berhemên ji cureyên cuda derketin. Berhemên rastnivîs û rêzimanê jî yek bi yek derketin, lê pirsgirêk ew bû ku di van berheman da hevfiqirek tune bû û her nivîskar li gor xwe dinivîsî, bi taybetî jî her nivîskar li gor zimanê serdest ê welatê xwe dinivîsî, ji ber vê bivê nevē bandora zimanê serdest li rastnivîsa wê/wî bandorek mezin çêdikir. Ji ber van gengeşîyan em nikarin bibêjin ku kurmancî ji sedî sed standardîze bûye, lê belê em dikarin bibêjin ku xebatên ser zimên ên ku îro têne meşandin bingeha xwe ji Celadet Bedirxan digirin.

## Çavkanî

Aydogan, M. (2012). Rêbera Rastnivîsînê. Îstanbul: Rûpel.

Bedir-Khan, D. A. (1998a). De La Grammaire Kurde: Avertissement. (F. Cewerî, Amd.) *Hawar*, 1(16), 327-331.

----- (1998b). L'Alphabet Kurde. (F. Cewerî, Amd.) *Hawar*, 1(3), 69-71.

Bedir Khan, E. D., Roger Lescot. (1970). Grammaire Kurde (Dialecte kurmandji). Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve.

Bedir-Xan, C. A. (1998a). Ber Tevna Mehfûrê. (F. Cewerî, Amd.) *Hawar*, 1(4), 83-86.

----- (1998b). Bingehên Gramêra Kurdmancî. (F. Cewerî, Amd.) *Hawar*, 2(27), 695-696.

----- (1998c). Elfabêya Qurdî. (F. Cewerî, Amd.) *Hawar*, 1(7), 148.

Boulden, L. (Payîz 2007). Standardbûna Zimên. *Kovara Zend*, 54-62.

118 | Cevdet, D. A. (2013). Bir Hitap. (K. Ç. Grubu, Amd.) *Rojî Kurd*(1), 241-242.

Cewerî, F. (Amd.). (1998a). Elfabêya Qurdî. *Hawar*, 1(6), 128.

----- (1998b). Gelawêj. *Hawar*, 2(27), 692.

----- (1998c). Pêşgotingeq. *Hawar*, 1(13), 263-264.

Cobarrubias, J. (1983). Language Planning: The State of the Art. J. A. Juan Cobarrubias (Ed.), *Progress in Language Planning: International Perspectives* (r. 3-26). Berlin: Walter de Gruyter&Co.

Fishman, J. A. (1973). Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning. *Language in Society*, 2(1), 23-43.

----- (2006). Do Not Leave Your Language Alone-The Hidden Status Agendas Within Corpus Planning in Language Policy. London: Publishers Mahwah.

Gemsiz, M. (2018) Binyat û Rastnivîsîna Lêkeran di Berhemên Rêzimanê yên Kurmancîya Bakur de, Mêrdîn: Teza Masterê ya Çapnebûyî

Haugen, E. (1983). The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice. Cobarrubias J., Fishman J. A. (Ed.), *Progress in Language Planning: International Perspectives* (s. 269-289). Berlin: Walter de Gruyter&Co.

Kurmancî, (2010). Rojnameya taybetî ya Enstîtuya kurdî ya Parîsê li ser pirsên zaravayê kurmancî, 455.

Kurmancîyê, K. (2019). Rêbera Rastnivîsînê. Stenbol: Weqfa Mezopotamyayê.

Önen, R. (2018). Ziman û Netewesazî-Lêhûrbûnek li ser Kovara Hawarê. (werg. Ş. Kurt.) İstanbul: Peywend.

Picard, P. (Mars 1994). Aux Sources de l'Académie Française. *Revue des Deux Mondes*, 114-123.

Rebourcet, S. (2008). Le français standard et la norme: l'histoire d'une "nationalisme linguistique et littéraire" à la française". *école doctorale de The School of Languages, Literatures and Cultured de l'Université de Maryland*, 2(1), 107-118.

Rondot, P. (1936). Trois Essais de Latinisation de l'alphabet kurde: Iraq, Syrie, U.R.S.S. *Extrait du Bulletin d'études Orientales de l'Institut Français de Damas*, 1-20.

Sadoğlu, H. (2010). Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

X, M. (2013). Ziman û Nezaniya Kurdan. (K. Ç. Grubu, Amd.) *Rojî Kurd* (2), 160-162.

Bedir Xan, C. A. (1998). Elfabêya Qurdî. (F. Cewerî, Amd.) *Hawar*, 1(3), 65-66.

### **Çavkanîyên Dijîtal**

Dictionnaire de l'Académie Française. (17.05.2022).  
<https://academie.atilf.fr/8/consulter/latin?page=1>





**NIRXANDINA PIRTÛKAN**

| 121



Matyar, B. (2022). Nirxandina pirtûka “Zêrka Zêra, Cureyên Edebiyata Gelêri ji Derdora Mêrdînê. *Folklor û Ziman*. 3(1), 123-132.

Wergirtin/received: 03.05.2022

Qebûlkirin/accepted: 06.05.2022

ORCID: 0000-0002-2374-7305

---

## NIRXANDINA PIRTÛKA “ZÊRKA ZÊRA, CUREYÊN EDEBÎYATA GELÊRÎ JI DEDDORA MÊRDÎNÊ”

---

Berivan Matyar\*

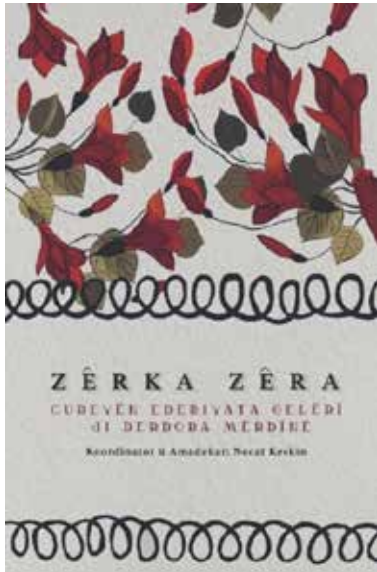
Ev pirtûk wekî projeyeka berhevkarîyê hatîye amadekirin û di 2019ê da ji alîyê weşanên Avestayê ve hatîye çapkirin (195 rûpel) Koordînatore û amadekarê projeyê, Necat Keskin, di destpêka pirtûkê da behsa projeyê dike ku ev proje di sala 2016an da pêşkeşî Yekeya Koordînasyonê ya projeyên Lêkolînên Zanistî ya Zanîngeha Mêrdînê hatîye kirin û ji alîyê Yekeyê ve hatîye qebûlkirin. Keskinî ji bo xwîneran di beşa destpêkê da cih daye metna vê projeyê. Herweha wekî pêvek “*rêbera hevdtinê*” ya ku ji bo projeyê hatîye bikaranîn jî li dawîya pirtûkê heye û Keskin destnîşan dike ku kesên bi xebatên meydana û berhevkarîyê ra eleqedar in, dikarin ji vê “*rêber*”ê sûdê werbigirin. Di pirtûkê da pêşgotin û destpêk heye, di beşa destpêkê da jî behsa armanc, mijar û çarçove, nirxên resen ên projeyê, têkarî/kartêkirî û rêbaza projeyê hatîye kirin.

| 123

Herweha di pirtûkê da 3 hikaye, 6 efsane, 6 serpêhatî-mesele, 15 çîrok, 3 pêkenok, 3 zêmar (û yeka pir kurt), 10 lorî, 44 mamik-tiştanok, 12 zûgotinok, 16 gotinên pêşîyan, 8 îdyom hene. Navê pirtûkê jî yek ji çîrokên vê pirtûkê “Zêrka Zêra”yê ye. Keskin di beşa destpêkê da armanca projeyê weha dîyar dike: “Bîngeha atlaseka folklorê ya Mêrdînê bê danîn.” Dîsa li gor neqilkirina wî ji bo vê projeyê, di serî da hemû navçe û gundên Mêrdînê wekî meydana xebatê dîyar kirine lê paşê ji ber bêderfetî û hwd tenê bi qasî ji 40 gundên derdora Mêrdînê dane (keresteyên devkî) hatine berhevkirin.

---

\* Vekolara serbixwe. Dîyarbekir/Tirkîye. E-mail: brvnmatyar@gmail.com



Herçiqas koordînatîr û amadekarê pirtûkê Necat Keskin be jî hem di kunyeya pirtûkê da hem jî li dawîya pirtûkê navê Necat Keskin, Mustafa Aslan, Bunyamin Demir, Melehat Uluç, Adnan Arslan, Cahit Benek, Aynur Ili, Leyla Îkinci, Huseyin Kaçmaz wekî endamên projeyê yê berhevkar û deşîfrasyonê jî hatine dîyarkirin. Ji xeynî van kesan, navê Fikret Qoşar, Dîlber Ekînci, Şehymus Demir, Abdulselam Ay, Seyfettin Cengiz, Latife Atay wekî berhevkar hene. Em ji vêya jî fam dikin ku ev proje bi hevkarîyeka kolektîf pêk hatîye. Em dê jî vê pirtûkê, Zêrka Zêrayê, ji hêla xebateka meydanî û berhevkarîyê ve binirxînin.

124 |

Li ser berhevkarîya keresteyên folklorê kurdî van demên dawî eleqeyeka zêde heye. Herçiqas ji berê da berhevkarîya keresteyên folklorê kurdî tê kirin jî lê rê û rêbazên standard ên li ser berhevkarîyê, mixabin tune ne. Lê mirov dikare ji bo berhevkarîyê jî rêbazên xebatên meydanî sûdê werbigire (Yıldırım, Pertev û Aslan, 2013. r. 142). Herweha bi taybetî mirov dikare behsa sê qonaxên esas ên xebatên berhevkarîya folklorê jî bike:

- Berîya çûyîna meydanê û berhevkarîyê
- Dema li meydanê û berhevkarîyê
- Piştî vegera ji meydanê û berhevkarîyê (Serhedî, 2019)

Di xebatên meydanê da, berîya her tiştî berhevkar berîya ku biçê meydanê, divê xwe, şert û mercên xwe eyar bike ji bo vê yekê jî amadekarîyê bike. Ev amadekarîya berîya meydanê ye, divê mirov berîya çûyîna meydanê, li ser meydanê vekolinê bike û hewl bide meydanê baş nas bike. Mijar yan jî keresteya ku dê li serê raweste dîyar bike û li gor wê, rêbaza guncaw a berhevkarîyê bi kar bîne. Divê berhevkar agahîyên berfireh ên li ser zarbêjan, herêma wan, devoka wan û hwd berhev bike. Zarbêj ne tenê ew kes in ku mirov ji wan tiştan qeyd bike û wekî çavkanî tenê navê wan nîşan bide, zarbêj di heman demê da afirîner û veguhêzên van berheman

in û ew bîra civak û milletê xwe ne. Ev ji aliyê etik ên karê berhevkarîyê ve jî giring e. Li ser vê yekê, Rebellato (2022) ku li ser parastin, pêşvebirin û zindîkirina zimanê kabîleyên niştecihan (gelên xwecihî) dixebete, weha dibêje: "Em li ser wan naxebitin, em bi wan ra dixebitin. Em bê wan nikarin li ser zimanê wan bixebitin."<sup>1</sup> Loma divê berhevkar tenê wekî nav û paşnav behsa wan neke, agahîyên berfireh bide hev û dema belavkirina berhemên wan ev agahî bên dayîn.

Qonaxa duyem a dema li meydana û dema berhevkarîyê, hin xalên giring hene ku divê berhevkar pir baldar be:

- Berhevkar bi zarbêjan ra danûstandinên baş çê bike.

- Divê berhevkar ji zimanê standard bi dûr bikeve û eger bikare bi devoka herêmê biaxive.

- Berhevkar dema berhevkarîyê, li zarbêjan baş guhdarî bikin, cihên ku neyên fam kirin, peyvên ku nayên zanîn, wekî nîşe binivîse û piştî berhevkarîyê ji wan bipirse.

- Dema vegotinê zarbêj ji bo tarîfkirina bejn, bal û dirêjîya karekteran û hwd dest û pêyên xwe û laşê xwe bi kar tînin. Loma divê berhevkar performansên zarbêjan jî not bikin.

- Navê cihên wekî navçe, gund, çem, newal, avahîyên mîmarî, navê kesan û hwd wekî nîşe binivîse û ji wan bipirse. Ev berhemên devkî di heman demê da çavkanîyên dîrok û çanda devkî ne. Loma ev agahî giring in û divê berhevkar rasterast ji zarbêjan bipirsin.

Qonaxa piştî meydana û berhevkarîyê jî yek ji qonaxên herî giring e. Li vir tiştê ku divê berhevkar lê miqate be, karê wê/i li vir diqede yan jî dewam dike. Bi gotineka din eger berhevkar bikare keresteyên ku berhev kirine:

- Tehlîl, tesnîf û kategorîzekirina wan bike

- Deşîfrasyon (nivîsîn), dijîtalîzasyon, arşîvkirina wan bike

- Bi rêya gotar, kovar, pirtûk, radyo, televîzyon, înternetê û hwd wan belav bike

---

1 <https://learningenglish.voanews.com/a/chokeee-on-a-smartphone-part-of-a-drive-to-save-a-language/6465109.html>

Berhevkar di heman demê da eger bizane û bikare karê deşifrasyonê jî bike baş e. Lê dibe ku berhevkar ne serwextî tehlîl, tesnîf û kategorîzekirinê wan be, herweha ne serwextê deşifrasyon û arşîvkirina wan jî be. Ji ber vê, divê berhevkar daneyên ku berhevkarine radestî pisporan bike.

Wekî me li jor jî behs kir, yek ji xalên herî giring jî ev e ku ji bo xebatên lêkolînê ev kereste, dane û berhemên hatine berhevkarin, tehlîl û tesnîfa wan bîr kirin û bîr deşifrekirin û arşîvkarin. Wekî Serhedî (2019) jî dibêje ku eger arşîvkarina van keresteyan ji aliyê dam û dezgehên giştî yê folklorê ve bîr kirin baştir e, lê ku ev îmkân tune be, divê berhevkar arşîva xwe bi xwe çê bike û biparêze (6-13). Herweha xaleka din a giring jî ev e ku piştî van qonaxan ev kereste bîr çapkirin û belavkirin.

### **Nirxandina Pirtûka Zêrka Zêrayê**

Em dê hewl bidin di çarçoveya van xalên ku me li jor behs kir vê pirtûkê binirxînin. Ev nirxandin ne darizandin yan jî kêmxistin e, lê armanca me ew e ku ev xebat çawa hatîye kirin li ber çavan bê raxistin. Zêrka Zêra berhemeka ku ji daneyên (keresteyên devkî) meydanê hatine berhevkarin pêk tê. Karekî kolektîf e. Em ji destpêka pirtûkê jî dizanin ku berîya meydanê amadekarî hatîye kirin û rêbaza vê xebatê hatîye nîşandayîn û herweha cih dane "rêbera hevdiîtîne" ya xebatê. Em dikarin bibêjin ku berîya meydanê amadekarîyeka berfireh hatîye kirin, herêm, mijar û dem û rêbaza berhevkarîyê diyar e, loma ev xebat ji hêla amadekarîya berîya meydanê ve baş e.

Li ser qonaxa li meydanê û dema berhevkarîyê, em ne xwedî agahî ne. Lê piştî amadekarî û berhevkarîya daneyên vê projeyê, wekî encama projeyê jî "Zêrka Zêra", li ber destê me ye. Ya rast nirxandin û rexneyên me jî piranî li ser qonaxa dema vegera ji meydanê, piştî berhevkarîya û çapkirin û belavkirina vê projeyê ye.

Piştî vegera ji meydanê û berhevkarîyê, daneyên ku hatine berhevkarin di pirtûkê da hatine tasnîfkirin û kategorîzekirin. Dema mirov tasnîfkirin û kategorîzekirina vê berhemê dibîne, vê pirtûkê û pirtûkên din ên berhevkarîyê dide ber hev, ferqa vê yekê dibîne. Bi gotineka din, ev ji hêla kategorîzekirina keresteyan ve jî baş e.

Di kunyeya her keresteya vê pirtûkê da, hem navê zarbêj (li vir me ji bo hemû kesên ku keresteyên folklorê vediguhêzin, terciha bêjeya "zarbêj"ê kirîye) û hem jî navê kesa/ê ku berhevkarî kirîye, heye. Wekî me li jor jî got, navên kesên

ku deşîfrasyon kirine wekî komekê hatine dayîn. Bi gotineka din, ne zelal e kê kîjan kereste deşîfre kirîye. Di xebatên weha kolektîf da, divê kê çi kar kiribe bê dîyarkirin. Dema ku di kunyeya keresteyê da, tenê navê berhevkar hebe, ew tê wê maneyê ku di heman demê da wî/ê ew kereste deşîfre jî kirîye. Loma nedîyarkirina kesên karê deşîfrasyonê ji bo vê xebatê kêmanîyek e.

Xaleka din a giring jî ev e ku di kunyeya keresteyan da navê cih (mekan) dîyar in, lê em nizanin, ew herêma zarbêjê/î ye yan jî cihê berhevkarîyê ye. Ji ber ku agahîyên berfireh ên li ser zarbêjan jî di vê xebatê da tune ye loma nedîyarkirina cihê berhevkarîyê û herêma zarbêjê/î, ji bo vê xebatê kêmanîyek e.

Piştî kategorîzekirin û nivîsîna keresteyan, xaleka din a giring dertê pêşîya me ku belavkirin û weşandina van keresteyan e. Li vir helbet rol û peywîrên weşanxane, edîtor û redaktorên dertê pêşberî me. Kêmanîyeka din a vê pirtûkê jî em nizanin kê ev pirtûk redakte kirîye û edîtorê/ê vê pirtûkê jî ne dîyar e.

Keresteyên devkî, bi taybetî yên pexşan, di xwe da monolog, dîyalog û şirove û fikrên zarbêjan jî dihewînin. Loma eger xetên dîyalogan hebin dê monolog, fikir û şiroveyên zarbêjan li têkilhev nebin û kontekst dê baştir bê famkirin. Nivîsîna van keresteyan bêpergal in, xetên dîyalog û monologan tune ne û ew di nav hev da hatine nivîsîn, ev yek dike û konteksta metnê jî baş nayê famkirin.

Me li jor behsa peyvên ku zêde nayên nasîn kiribû yan jî maneyên wan nayên zanîn divê bê tesbîtkirin û ravekirin. Li ser meseleyê, di pirtûkê da maneyên peyvên wekî "*betil û bergor* (r. 31); *berqep* (r. 40); *weqeyd* (r. 44); *betlek* (r. 45); *şapemalo* (r. 135); *qevast* (r. 137)" nehatine dayîn. Herweha jî bo peyvên din ên bîyanî ku ketine zimanê zarbêjê/î; "*one gore, qarişî, yoqse, yasaq*" nehatine tesbîtkirin û ravekirin. Bi gotineka din, kêmanîyeka din ya vê pirtûkê tunebûna jêrenotan û ferhengokê ye.

Di pirtûkê da hin cihên taybetî, ên wekî gund, çem û hwd. derbas dibin û nehatine tarîfkirin, hene; "*Estilê* (Rp.135); *Çemê Hilêliyê û Zilganê* (Rp.146). Herweha navê xwarinên wekî "*qawût û şapik*" hene lê tu agahî û zanîn jî li ser wan jî tune ye.

Ev berhem ji hêla çapê ve jî kêmanîyên wê zaf in. Pîranîya xeletîyan li ser hêla wê ya teknîkî û nivîsê ne. Em dê li jêr xal bi xal behsa van kêmanîyan bikin.

Di vê pirtûkê da du heb versiyonên Rustemê Zalî hene. Keskin, di heman demê da berhevkarê van hikayeyan e, dîyar dike ku wî berîya vê projeyê ew qeyd kirine lê di projeyê da her du versiyon jî bi cih kirine (bi ya me baş kirîye). Em ji bo tesbîten teknîkî yên nivîsê bi gotineka din yên deşîfrasyonê, li ser versiyona ewil a Rustemê Zalî ku 23 rûpel e (r. 31-52) û ji ya duyem dirêjtir e, rawestîyan. Keskinî hikayeya Rustemê Zalî ji zarbêj Huseyn Urtekinî qeyd kirîye.

Dema mirov li kunyeya vê nivîsê dinêre, wekî cih tenê Qoser heye. Lê em baş nizanin ku zarbêj ji Qoserê ye yan ev kereste li Qoserê hatiye qeydkirin? Ji ber ku agahiyên kunyeya zarbêjî kêma e loma em nikarin bi dilekî rehet behsa herêma û devoka vê hikayeyê bikin. Herweha mirov ji devoka zarbêjan dikare bizane ku ev ji kîjan herêmê ye. Lê li vir ji ber şaşiyên zêde yên deşîfrasyonê, em nikarin herêma zarbêjî bizanin. Bi taybetî xeletî li ser lêkara bûnê (kopula) ne ku di hikayeyê da curbecur hatine nivîsîn. Li ser meseleyê, yek ji pêveberên yekhejmar, "e", hem wekî "ê" hem jî wekî "î" hatiye nivîsîn. Di mînakên li jêr da, mînakên pêvebera "e"yê ku wekî xwe, "e"yê hatiye nivîsîn:

128 | "...hut e, betl e, çi ye, ê kalikê te ye, li filan derê ye, werê heye, bajarê kafira ye, baş e, wer dirêj e, wer qalind e, çelîk e, pola ye, Navê wî Rexşê Belek e, go apo ev deh mecîdî çi ye, hesp û siyar bi hev re ye, lawê Zêrîn e..." (r. 31-52)

Û pêvebera "e"yê wekî "ê"yê hatiye nivîsîn:

"...nizane çiyê? şûrê kalikê te heyê, fila yê, xêr ê, baştir ê, beton henê, werê yê, navê te çiyê?, ber hespê wî nê, destê wî de yê, lawê Zalê yê, Apo hindikê..." (r. 31-52)

Herweha pêvebera "e"yê wekî "î"yê hatiye nivîsîn:

"...eger mele yî, çi yî? lawê qralê me yî, go, apo navê wî çiyî..."

Di vê metnê da, em li rastî du cureyên pêvebera "e"yê tên. Li hin cihan heman peyv hem bi pêvbera "e"yê hem bi ya "ê"yê û hem jî bi ya "î"yê hatiye nivîsîn. Çima bi vî awayî hatiye nivîsîn? Bersiva wê dibe ku bi vî rengî be: Isûla devoka zarbêjê/î wisa ye loma cudahî heye. Lê divê berhevkar û kesên deşîfrasyonê dikin haya xwîneran ji vê yekê çê bikin.



Dibe ku cudahîyên devokî yê herêmê hebin yan jî zarbêj bi xwe hin peyv, bêje, gotin û gireyan ji hev cuda bibêje lê divê haya berhevkar ji vê yekê hebe û nîşe bigere û lê berhemê wekî jêrenot binivîse û bi vî awayî, pêşîya aloziyan bigire. Nexwe bivênevê gumanên mirovî li ser deşîfrasyona metnê çê dibe. Divê mirov ji bîr neke, ev berhem ji bo xebatên analîz ên li ser zimanê resen ê herêmî giring in loma divê mirov pir baldar be.

Herweha şaşîyên rastnivîsê jî mixabin ne hindik in, li ser meseleyê pêveberên yekhejmar û pirhejmar bi awayekî şaş bi hev ra hatine nivîsîn:

"...zêrînim...ez qîzim, go ez qîzim...hîn biçûçike...go hesp pirin...hebûn ah wa biçûçikin...biçûçike...ez Rustemê Zalê Zêrînim...ez xerîbim, ez pirekim jî... tu çi kesî...ti tim payayî...( r. 31-52)"

Îcar heman pêveber, di heman metnê da bi awayekî rast hatine nivîsîn:

"...zanibin kî Ez Rustemê Zalê Zêrin **im**, û em siwar **in**, ez xwedî dijmin **im**..." (r. 31-52)

Ya rast, piştî van xeletîyan, em nikarin bi dilekî rehet behsa wekhevîya deşîfrasyona vê metnê bikin. | 129

Şaşîyên wekî nivîsîna herfên biçûk û mezin hene ku navên taybetî ne, heman herf hem mezin û hem jî biçûk hatîye nivîsîn. Li ser meseleyê herfa "x" ya Xwedê hem biçûk e hem mezin e, ev yek ji bo herfên wekî "k", "m" û "e" jî wisa ye. Dema mirov li metnê dinêre, bi dehan şaşîyên bi vî rengî hene lê li jêr me ji wan çend mînak dan:

"...kêf Xusranê **mubarek** re, ber dilê **Kêf** Xusranê **Mubarek**. Go, na xwedê ji te razî bê, Rustem go, Eleykûmeselam, ilam û 'eylekum, 'Eleykum **selam**, tu bi Xwedanê şev, ti bi xwedanê şev û, bi Xwedê, sîhûç çû ser xalê xwe, Sîhûçê Gerdenzerî..." (r. 31-52)

Peyvên wekî "destê, dilê, guhê, devê" bi awayekî şaş li şûna herfên "ê" yê herfa "e" hatine nivîsîn:

"...şêrînê ber dile Kêf Xusranê, deste wan de, ê deste, wanî ber lige wan, awa deste xwe davê, ber dile Kêf Xusranê..."

Û şaşîyên li ser nivîsîna herfên wekî "û" û "ê"yê jî weha ne ku ji bo heman peyvê hem "**û**" hem jî "**u**" hatîye nivîsîn:

"...**Mubarek** bû, **Mûbarek**, **buyî** siba ha, **çû** ye biriye, wê qamê lêxe **bikûjê**, **dikûje**, **ruyê** mi je te reş be, wê mi **bikujin**, **çû** ber derîkî, **çu**, **çu** cem turba û **çû** aliye malê, **çûn**. 'Ilm **çu** ji Xusranê, **Sûnda** misilman, **Sunda** misilmana, **Sihûçê** Gerdenzêrî, heyfa **Sixûçê** Gerdenzerî..." (r. 31-52)

Herweha peyvên ku bi dehan car şaş hatine nivîsîn. Li ser meseleyê, peyva "tune"yê wekî **tûnu**, **tunne** û **tune** hatîye nivîsîn, û hin peyvên din jî bi awayên cuda hatine nivîsîn:

"...Însan karê **rahê** vana? **encak** tu bi vîncê **rayê**...devê **guhê** **Rexşê** **Belek**, devê **xwe** **xist** **gohê** **wî**, **car'kî** tu **birîn** **bibê**, **hevalê** t e **birin** **bibin**, **Pîreka** **wî** **go**, **ez** **pirekim** **jî**, **pîrekê** **go**, **ê** **wî** **tûnu**, **Îşê** te **pê** **tunne**, **Serî** **tunn**, **heqê** **mi** **li** **we** **tune**, **Sixûçê** **Gerdenzêrî**, **Sixûç** **çêdiki**, **sihûç** **çû** **ser** **xalê** **xwe**...**Sihûçê** **Gerdenzerî**, **giş** **gerdenzêr**, **teslîmê** **xançî** **kir**, **Xançî** **jî** **qane** **bû**, **ê** **deste** **wî** **guhê** **wî**, **di** **gohê** **wî**, **emê** **wî** **şer** **jê** **kin**, **şerjê** **kir**, **hatime** **heyfa** **Sihûçê** **Gerdenzêrî**, **heyfa** **Sixûçê** **Gerdenzerî**, **Ê** **Kêf** **Xusraw**..." (r. 31-52)

130 |

Di heman metnê da çawa dibe ku mirov peyvekê bi sê çar awayan binivîse? Eger ji ber vegotina zarbêjê/î be, divê berhevkar û kesên deşifrasyonê dikin bi nîşeyekî rê li ber xwîneran bixin. Nexwe bi vî awayî dibe alozî û ev jî dike ku serê mirovî tevlihev bibe.

Heta niha em ji bo ku kêmanîyên teknîkî yên nivîsê nîşan bidin tenê li ser keresteyeka vê pirtûkê rawestîyan lê mixabin ew xeletî di temamî pirtûkê da weha ne. Ew xeletî ewqas zêde ne ku nahêlin mirov li xwendinê biçe û konsantreyê metnê bibe. Ji xeynî van xeletîyên teknîk û nivîsê, helbet li ber destê me xebateka hêja ya berhevkarîyê heye.

Alîyên baş ên vê xebatê wekî me li jor jî behs kir, berîya çûyîna meydanê amadekarî hatîye kirin, sehaya berhevkarîyê hatîye dîyarkirin, hewldaneka çêkirina atlaseka folklorê ya herêma Mêrdînê hatîye dayîn, herweha keresteyên ku hatine berhevkirin, hatine senifandin û weşandin, loma ew awayên baş ên xebatê ne.

Ji bo gotina dawî jî em dikarin weha bibêjin, ji bo folklorê kurdî xebatên weha hêja tên kirin, ev xebatên folklorê kurdî ji windabûnê diparêzin û ji jibîrkirinê xilas dikin. Lê di heman demê da divê baldarî li ser tehlîl, tesnîf, deşîfrasyon û belavkirina van xebatan jî hebe. Xebatên weha baş û profesyonel divê li ber bayê şaşî û xetayên teknîk nekevin.

## Çavkanî

Serhedî M. (2019). Rê û rêbazên berhevkarîyê, *Kovara Folklorê Me*, 2, 6-13

Yıldırım K., Pertev R., û Aslan M. (2013). *Ji Destpêkê heta niha Folklorê Kurdî*, Stenbol, Zanîngeha Mêrdînê.

Robellato, J. (2022). Cherokee on the smartphone: Part of drive to save a language. Voice of America, from <https://learningenglish.voanews.com/a/chokeee-on-a-smartphone-part-of-a-drive-to-save-a-language/6465109.html>

## **RÊBAZA NIVÎSÎNA GOTARAN**

- Nivîs divê, wekî belgeya Microsoft Word, li ser kaxeza A4ê, di mezinahîya 12 pûntoyan da û bi her du alîyan paldayî be. Di navbera risteyan da divê navber 1. 5 be.

- Dirêjahîya gotaran divê ji 25 rûpelî zêdetir nebe.

- Divê di gotaran da ev rêza serenavan bihê şopandin: Sernavê gotarê, navê nivîskarê/î, kurte, metina gotarê, çavkanî û eger hebe pêvek.

- Divê kurte hem bi kurdî, hem jî bi îngilîzî bihê nivîsîn û di dawîyê da “bêjeyên sereke/key words” hebin.

- Ji bo jêgirtin û referansan divê sistema APA 6ê bihê şopandin.

- Şandina gotaran, pêvajoya nixandî û weşandinê li ser <https://dergipark.org.tr> yê dê bihêne birêvebirin.

- Di pêvajoya nixandî da hekem û nivîskar hev nas nakin.

- Berpirsyarîya bîr û boçûnên di gotaran da, ya xwedîyên gotaran e.

- Rastnivîsîna gotarên ji bo dîyalekta kurmancî, dê li gor Rêbera Rastnivîsînê be ku ji aliyê Weqfa Mezopotamyayê ve hatiye weşandin.

### **Nîşandana Sernavê Gotarê û Navê Nivîskar/Nivîskaran**

**1.** Sernav divê di navendê da û bi tîpên mezin be.

**2.** Navê nivîskarê/î/an divê di bin sernavê gotarê da li aliyê rastê bihê/n nivîsîn. Eger sazîyeka nivîskarê/î/an hebe, divê li jêrenotê bihê destnîşankirin.

**3.** Di serê gotarê da divê kurteyeka di navbera 100-200 bêjeyan da hebe û 4-5 bêjeyên sereke hatibin dîyarkirin. Herweha divê îngilîzîya kurteyê jî piştê ya kurdî tê da hebe.

Di çerçoveya APA 6ê da, ji bo rêbaza nîşandayîna çavkanîyên curbicur hin agahîyên sereke:

## 1. PIRTÛK

### Pirtûkên ku nivîskarên wan yek kes in:

Paşnav, N. (sal). *Navê pirtûkê bi awayê îtalîk û ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk* (hejmara çapê heger hebe.). Cihê çapê: Navê Weşanxaneyê.

### Mînak:

Pertev, R. (2018). *Folklor û nasnameya kurdî ya neteweyî* (1898-1946). İstanbul: Avesta.

Freud, S. (1914). *The psychopathology of everyday life*. (A. A. Brill, Trans.). London: T. Fisher Unwin.

### Di nava metinan da:

### Mînak:

Pertev (2018) di wê xebata xwe da tegiha “cewherîgerî”yê bi kar diîne (r. 167).

“Celadet jî wek Dr Lonnröt li Kalevalayeka kurdî digerîya ku kurd xwe pê şanaz bikin” (Pertev, 2018, r. 301).

### Pirtûkên ku nivîskarên wan ji yekê zêdetir in:

#### a. Pirtûkên ku nivîskarên wan du kes in:

Paşnav, N. , & Paşnav, N. (sal). *Navê pirtûkê bi awayê îtalîk û ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk* (hejmara çapê heger hebe. ). Cihê çapê: Navê Weşanxaneyê.

### Mînak:

Greenbaum, S. , Geral, N. (2009). *An introduction to English grammar* (3rd ed.). UK: Routledge.

**Di nava metinan da:**

Greenbaum û Geral (2009) li ser vê bawerîyê ne ku ... (r. 74).

... (Greenbaum & Geral, 2009, r. 88).

**b. Pirtûkên ku nivîskarên wan sê kes yan jî zêdetir in:**

**Mînak:**

Paşnav, N. , Paşnav, N. , & Paşnav, N. (sal). *Navê pirtûkê bi awayê îtalîk û ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk*. Cihê çapê: Navê Weşanxaneyê.

Yıldırım, K. , Pertev, R. , û Aslan, M. (2013). *Ji destpêkê heta niha folklorê kurdî*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.

Tomblin, S. , MacLeod, N. & Sousa, S. R. , & Coulthard, M. (2012). *Proceedings of the International Association of Forensic Linguists*. Birmingham: Centre for Forensic Linguistics.

**Di nava metinan da:**

**Mînak:**

Yıldırım, Pertev û Aslan (2013) dibêjin ku... (r. 193).

Tomblin û yd (2012) amajeyê bi vê xalê dikin ku ... (r. 17).

... (Tomblin & yd, 2012, r. 4)

**Pirtûkên ku ji zimanekî din hatine wergerandin:**

Paşnav, N. (sal). *Navê pirtûkê bi awayê îtalîk û ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk*. (werg. N. Paşnav). Cihê çapê: Navê Weşanxaneyê.

Hassanpour, A. (2005). *Kürdistanda dil ve milliyetçilik (1918-1985)*. (werg. İ. Bingöl. , C. Gündoğan). İstanbul: Avesta.

Freud, S. (1914). *The psychopathology of everyday life*. (A. A. Brill, trans.). London: T. Fisher Unwin.

**Di nava metinan da:**

**Mînak:**

Hassanpour (2005) di xebata xwe da... (r. 67).

Freud (1914) tekezîyê li ser vê xalê dike ku... (r. 109).

**Pirtûkên ku edîtorên wan hene:**

Paşnav, N. (Ed. ). (sal). *Navê pirtûkê bi awayê îtalîk û ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk* (hejmara çapê). Cihê çapê: Navê Weşanxaneyê.

**Mînak:** Aspinall, V. (Ed. ). (2014). *Clinical procedures in veterinary nursing* (3<sup>rd</sup> ed. ). Edinburgh, Scotland: Elsevier.

Kanegsberg, B. , & Kanegsberg, E. (Eds.). (2011). *Handbook for critical cleaning* (2<sup>nd</sup> ed. ). Boca Raton, FL: CRC Press.

**Di nava metinan da:**

**Mînak:**

Aspinall (2014) dibêje ku ... (r. 11).

... (Aspinall, 2014, r. 19).

**Beşek yan gotareka ku di nava pirtûkeka bîdîtor da ji hêla nivîskarekê/î ve hatîye nivîsîn:**

Paşnav, N. (sal). Navê gotarê ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk û ne îtalîk. Di nava N. Paşnav. (Ed. ), *Navê pirtûkê bi awayê îtalîk û ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk* (eger hebe hejmara çapê, rûpelên destpêkê û xelasbûna gotarê). Cihê çapê: Navê Weşanxaneyê.

**Mînak:** Palmer, F. (2007). Treaty principles and Maori sport: Contemporary issues. In C. Collins & S. Jackson (Ed. ), *Sport in Aotearoa/New Zealand society* (2<sup>nd</sup> ed, pp. 307-334). South Melbourne, Australia: Thomson.



**Mînak:** Carter, R. , Hughes, R. , & McCarthy, M. (1998). Telling tails: Grammar, the spoken language and materials development. In B. Tomlinson (Ed.), *Materials development in language teaching* (pp. 67-86). Cambridge: CUP.

**Di nava metinan da:**

**Mînak:**

Palmer (2007) di derbarê vê mijarê da weha tîne ziman ku ... (r. 318).

... (Palmer, 2007, r. 318).

**Beşek yan gotareka ku di nava pirtûkekê da ji hêla du nivîskaran ve hatîye nivîsîn:**

Paşnav, N. , & Paşnav, N. (sal). Navê gotarê ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk ne îtalîk. Di nava N. Paşnav (Ed. ), *Navê pirtûkê bi awayê îtalîk, û ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk*. (eger hebe hejmara çapê, rûpelên destpêkê û xelasbûna gotarê). Cihê çapê: Navê Weşanxaneyê.

**Mînak:** McKinney, C. , & Smith, N. (2005). Te Tiriti o Waitangi or The Treaty of Waitangi: What is the difference? In D. Wepa (Ed. ), *Cultural safety in Aotearoa New Zealand* (pp. 39-57). Auckland, New Zealand: Pearson Education New Zealand.

| 137

**Di nava metinan da:**

**Mînak:**

McKinney û Smithî (2005) di gotara xwe da tîgiha . . . (r. 39).

... (McKinney & Smith, 2005, r. 39).

**Pirtûkên online:**

Paşnav, N. (sal). *Navê pirtûkê bi awayê îtalîk û ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk*. Hejmara 'doi'yê.

**Mînak:**

Kay, G. N. (1999). *Fiber optics in architectural lighting: Methods, design, and applications*. doi:10. 1036/0070349320

## 2. GOTAR

### Gotarên ku nivîskarên wan yek kes in:

Paşnav, N. (sal). Navê gotarê ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk û ne îtalîk. *Navê kovarê bi awayê îtalîk û tîpên destpêka her bêjeyekê mezin*. Hejmara kovarê, rûpelên destpêk û xelasbûna gotarê.

#### Mînak:

Malmîsanij, M. (2005). Pilonê xwi ra vaci “Teslîmbîyayîşê Şêx Evdirehîmî çin o”. *Vate*, 5(25), 38-71.

Dubreuil, G. (1962). Les bases psycho-culturelles du tabou de l'inceste. *Canadian Psychiatric Association Journal*, 7/5, 218-234.

#### Di nava metinê da:

#### Mînak:

Malmîsanij (2005) di wê bawerîyê da ye ku ... (r. 42).

... (Malmîsanij, 2005, r. 38-39).

### Eger nivîskarên gotaran du kes yan zêdetir bin:

Paşnav, N. , Paşnav, N. , & Paşnav, N. (sal). Navê gotarê ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk û ne îtalîk. *Navê kovarê bi awayê îtalîk û tîpên destpêka her bêjeyekê mezin*. Hejmara kovarê, hejmara rûpelên destpêk û dawîyê yên gotarê.

Gabbett, T. , Jenkins, D. , & Abernethy, B. (2010). Physical collisions and injury during professional rugby league skills training. *Journal of Science and Medicine in Sport*, 13(6), 578-583.

#### Di nava metinê da:

#### Mînak:

Gabbett û yd, (2010) di vê bawerîyê da ye ku ... (r. 580).

... (Gabbett û yd, 2010, r. 580).

### 3. MAGAZÎN (Nivîsara kovareka populer, bêhekem, bihejmar)

Paşnav, N. (sal û meh). Navê nivîsara ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk û ne îtalîk. *Navê magazinê/kovarê bi awayê îtalîk û tîpên destpêka her bêjeyekê mezin*. Hejmara magazinê, hejmara rûpelên destpêk û dawîyê yên nivîsarê.

#### Mînak:

Pringle, H. (2011, April). Lofty ambitions of the Inca. *National Geographic Magazine*, 219(4), 34.

Semercioğlu, C. (2015, Haziran). Sıradanlığın rayihası. *Sabit Fikir*, 52, 38-39.

Kurij, S. (2003, Payîz). Çewlig de erdlêrz. *Vate*, 1, 78-83.

### 4. TEZ

Paşnav, N. (sal). *Navê tezê bi awayê îtalîk û ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk*. (Teza master/doktorayê). Navê zanîngêhê, Cihê çapê.

#### Mînak:

Omer Ehmed, B. (1999). *Têns le dayalêktî jorîy zimanê kurdî da (govara Badînî)*. (Teza masterê). Zanîngeha Selhedîn, Hewlêr.

Johnson, S. (2013). *Style strategies* (Master's thesis). UCOL, Whanganui School of Design, Whanganui, New Zealand.

Mann, D. L. (2010). *Vision and expertise for interceptive actions in sport* (Doctoral dissertation). The University of New South Wales, Sydney, Australia. Retrieved from <http://handle.unsw.edu.au/1959.4/44704>

#### Di nava metinê da:

#### Mînak:

Omer Ehmed (1999) di xebata xwe da demên rêzimanî analîz dike û dibêje ku . . . (r. 11).

Omer Ehmed ji bo lêkera hebûnê “bêhêz” gotiye (1999, r. 56).

Di raweya mercî ya borî da li Behdînanê ji dêvla “dê”yê, “da” dihê bikaranîn (Omer Ehmed, 1999, r. 63).

## 5. ROJNAME

Paşnav, N. (sal, roj û meh). Navê nivîsê ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk û ne îtalîk. *Navê rojnameyê bi tîpên îtalîk*, hejmara rûpelên destpêk û dawîyê yên gotarê.

**Mînak:** Hêzil, S. (2020, 16ê Adarê). Edebîyat û prestîj. *Xwebûn*, r. 5.

### Di nava metinê da:

**Mînak:** Hêzil (2020) di nivîsara xwe da amajeyê bi bandora prestîjê ya li ser terîfa nasnameyê û jixwe-bawerîya girseyê dike (r. 5).

**Mînak:** ... (Hêzil, 2020, r. 5)

### Rojnameyên online:

Paşnav, N. (sal, roj û meh). Navê nivîsê ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk û ne îtalîk. *Navê rojnameyê bi tîpên îtalîk û destpêka her bêjeyekê mezin*, Adresa malpera rojnameyê

### Mînak:

140 | Rogers, C. (2011, November 26). Smartphone could replace wallets. *The Dominion Post*. Retrieved from <http://www.stuff.co.nz/technology/gadgets/6038621/Smartphone-could-replace-wallets>

## 6. FERHENG

### Eger çapkirî be:

**Paşnav, Nav. (sal).** Navê ferhengê bi tîpên îtalîk (hejmara çapê). Cihê çapê: Navê weşanxaneyê

### Mînak:

Îzoli, D. (2013). *Ferheng kurdî-tirkî tirkî-kurdî* (ç. 7). Diyarbekir: Deng

### Eger online be:

*Navê ferhengê bi tîpên îtalîk.* (sal). Adresa jêgirtinê

### Mînak:

*Cambridge dictionaries online.* (2011). Retrieved from <http://dictionary.cambridge.org/>

### Di nava metinê da:

(Cambridge dictionaries online, 2011).

### 7. WIKIPEDIA:

Navê mijara bi awayeka îtalîk û ji bilî tîpa pêşî ya bêjeya destpêkê û navên taybet, bi tîpên biçûk. (sal). Dîroka jêgirtinê, jêgirtin ji Wikipedia:Lînka mijarê

**Mînak:** *Neteweyên Yekbûyî*. (2019), 29ê Adara 2020an, jêgirtin ji Wikipedia: [https://ku.wikipedia.org/wiki/Neteweyên\\_Yekbûyî](https://ku.wikipedia.org/wiki/Neteweyên_Yekbûyî)

**Mînak:** *Moodle*. (2011). Retrieved November 28, 2011, from Wikipedia:

<http://en.wikipedia.org/wiki/Moodle>

### Di nava metinê da:

(*Neteweyên Yekbûyî*, 2019).

### 8. LÎSTEYA DAWÎ YA ÇAVKANÎYAN

Divê ku di dawîya gotarê da, listeya çavkanîyan ji rûpelekî nû dest pê bike û alfabetîk be, bêyî ku çavkanî ji hêla cureyê ve (pirtûk, gotar, rojname û hwd ) ji hev bihên veqetandin.

Dema ku du berhemên nivîskarekî hebin di listeya dawî ya çavkanîyên dawîn da pêwîst e li dewsa nav û paşnavê nivîskarê/î xêzeka dirêj bihê nivîsîn.

#### **Mînak:**

Amêdî, S. B. (1987). *Rêzmana kurdî, kirmancî ya jorî û jêrî hevberkirî* (ç. 1). Bexdad: Daru'ş-Şuûni's-Seqafiyê el-Amme.

—————(2012). *Rêzimana kurdî, kurmançiya jorî û jêrî ya hevberkirî. Hevberkirina kurmançî-soranî*. (latînzekirin. M. Xalid Sadîni). Stenbol: Dîwan.

Eger ji aliyê heman nivîskarê/î di salekê da gelek berhem hatibin weşandin, dê weha bihên nişandan.

#### **Mînak:**

Uzun, M. (1998a). Alfred Nobel û xelata nobelî ya edebîyatî. *Vate*. 4, 39- 48.

Uzun, M. (1998b). Yelge. *Vate*. 6, 29-35.





